

Ф І Л О Л О Г І Я

УДК 82-091-1

ПАЛІМПСЕСТ У ХУДОЖНЬОМУ ОСМИСЛЕННІ
УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТІВ ХХ СТОЛІТТЯ*В.А. Просалова*

Семантика образу палімпсеста багата і постійно розширюється завдяки його метафоричному вживанню як у художній, так і в літературно-критичній діяльності. У літературознавчому сенсі під палімпсестом мається на увазі строкатість, гетерогенність тексту, повторне використання й інтерпретація певних елементів, заздалегідь відібраних фрагментів чужих творів, на які прагне відгукнутися автор. Жерар Женетт у книзі «Palimpsestes: La littérature au second degree» («Палімпсести. Література у другому ступені») [Paris, 1982] скористався цим поняттям для характеристики текстів, написаних на основі інших, що проступають крізь семантику нових. Ю.Крістева назвала їх «мозаїкою цитат», підкреслюючи цитатність художнього мислення.

У палімпсесті важко розрізнити привнесене і внутрішньо іманентне, розмежувати верхній і нижній записи. На думку Мішеля Фуко, кожний носій культури має справу з «уже не раз переписаними пергаментами», тобто зі стертими чи напівстертими фрагментами попередніх текстів, що проступають крізь новостворений. Текст-палімпсест лише зовні здається гомогенним, насправді ж приховує ознаки гетерогенності, зумовлені наявністю слідів інших творів, більшою чи меншою мірою виявлених.

Сальман Рушді назвав палімпсестом спосіб оформлення картин, коли художник зверху попередньої малює нову, свідомо роблячи полотно багатошаровим. Якщо при цьому стерти фарби, нанесені зверху, то під ними можна помітити нижнє зображення. Таким чином письменник демонструє техніку накладання шарів і, відповідно, особливості власного стилю, в якому, як відзначали дослідники, поєдналися ознаки Сходу і Заходу.

Подібність тлумачення палімпсеста як літературознавцями, так і письменниками очевидна. У художній творчості цей образ набуває різноманітних варіацій, ототожнюючись то з пам'яттю, то з душею, то зі спробами переписувати самого себе, щрб зберегти створене. Зазначені іпостасі образу, проте, не претендують на вичерпність. Йдеться лише про узагальнення певного масиву художніх творів, авторами яких були українські поети ХХ століття.

Мета цієї статті – з'ясувати семантику образу палімпсеста в ліриці П.Карманського, М.Вороного, Л.Мосендза, В.Стуса та інших поетів, простежити збагачення його смислових відтінків, конотативних значень. При цьому мається на увазі, що творча діяльність українських авторів тривала в комунікативному полі західноєвропейських і російських літераторів, які неодноразово зверталися до цього образу. Достатньо згадати Томаса де Квінсі, Шарля Бодлера, Федеріко Гарсія Лорку, Дейвіда Герберта Лоуренса, Авеніра Каверіна, Милорада Павича, Хорхе Луї Борхеса, Гора Відала тощо.

Палімпсест для української поезії ХХ століття став знаковим: на основі вже написаного виникало нове, що, проте, не знищувало попереднє. «Мій мозок – це палімпсест; твій, о читачу, – теж» [1, с. 201], – писав ще в 1845 році англійський письменник Томас де Квінсі. Вслід за ним французький поет Шарль Бодлер характеризував пам'ять як «великий і складний палімпсест» («Les paradis artificiels»), акцентуючи здатність люд-

ського мозку пробуджувати всі її відгомони, що можуть злитися в якусь мить в один логічний і гармонійний хор.

Ототожнення пам'яті з палімпсестом спостерігалось й в українських поетів. Микола Вороний, наприклад, акцентував на неможливості забути пережите, тобто на зберігаючій функції пам'яті, що все рівно повертає героя до недавнього раю. У циклі «За брамою раю» йшлося про нерозділене кохання, що викликало цілу гаму почувань: від обожнювання коханої до сумнівів у справжності її почуттів, потім зради і зумовленого цим відчаю. Вже присвята циклу («Цвіту зів'ялому, / Листу опалому, / Зіронеці згаслій моїй...» [2, с. 85]) «відсилає» до збірки І.Франка. М.Вороний свідомо акцентував інтертекстуальний перегук із «Зів'ялим листям», бо йшов уже второваним шляхом, тому не вдавався, як попередник, до містифікації, щоб уникнути осуду чи звинувачень на свою адресу. Він відтворював подібний емоційний стан ліричного героя, синтезуючи народнопоетичні й літературні традиції, створюючи багатоплановий текст, крізь який проступають народнопоетичні ремінісценції, традиційні для фольклору образи, стилістичні фігури.

Інтертекстуальні відсилання Лоран Женні розглядає як своєрідну альтернативу: продовжувати читання чи звертатися до тексту-джерела, щоб зрозуміти той чи інший фрагмент. Виявлення творів, на які реагував автор, дозволяє простежити конотативні нашарування образів, процес генерування смислів. Зіставлення циклу «За брамою раю» зі збіркою І.Франка підтверджує подібність лейтмотивів, образів, ідейно-естетичних акцентів («Без тебе жить – весь век тужить...» у І.Франка; «Не вернути тебе – загубити себе...» у М.Вороного). Ліричний герой в обох поетів уподібнюється рабові: «Буду раб, невольник твій,/ Весь тобі віддамся в руки,/ Лиш ти серце заспокої!» (І.Франко); «Глянь-бо у душу свою: раб той нікчемний – се ти!» (М.Вороний); обоє в дівчині віднаходили свою мрію: «Ні, не тебе я так люблю,/ Люблю я власну мрію!» (І.Франко); «В тобі я власну мрію покохав...» (М.Вороний). Проте герої не змогли уникнути розчарування, зумовленого усвідомленням ілюзорності ідеалу.

Однак можна помітити і відмінність. Так, у першому жмутку збірки „Зів'яле листя” відбилися, наприклад, захоплення і розчарування, викликані різними особами, що зумовлювалося написанням віршів у різний час і виявилось у їх невірніваженій тональності. Цикл М.Вороного також виник не відразу, а внаслідок групування віршів, написаних під впливом різних обставин особистого життя. Поет, працюючи над його композицією, то включав окремі вірші, то вилучав.

Присвятою М.Вороний підкреслював зв'язок не лише зі збіркою І.Франка, а й із народнопоетичною традицією, згідно з якою кохану називали «зіронькою», «рибонькою» тощо. Варто зауважити, що обидва поети вдавалися до осмислення фольклорних традицій, проте не копіювали їх. М. Вороний відтворював «чужий» стиль не у чистому вигляді, а поєднував різні стильові ознаки. Зіронець у нього виявилася згаслою, бо до циклу ввійшли вірші, написані під впливом його трагічного розриву в 1904 році зі своєю дружиною – Вірою Миколаївною Вербицькою. Отже, «брама раю» для автора-творця зачинилася, тому в циклі виразно простежуються опозиції: *взаємне кохання / нерозділене, розквіт почуттів / згасання, рай/ пекло*.

Цикл «За брамою раю» впорядкований самим автором, що об'єднав вірші 1903-1910 років у єдине ціле, прагнучи протиставити щасливе минуле і безвідраднє теперішнє, колишній рай і безнадійну самотність. Зіставлення часу написання віршів із позатекстовою реальністю дозволяє виявити зміну емоційної тональності, простежити ту трагічну подію, що викликала непорозуміння, болісно вражала парадоксальністю («Твої уста! Твої уста, / Що в поцілунках розцвітали,/ Де сяла усмішка свята.../ Мені прокльони посилали!» [2, с. 89]).

Поет не прагнув дотримуватися чіткої хронології у межах циклу, зображуючи перебіг почуттів від їх розквіту до найвищої напруги, що, проте, довго не спадала. Ідилічні картини минулого лише відтіняли трагізм розлуки:

Чи верну я тебе, чи верну я тебе,
 А чи буду весь вік туманіти?
 Не вернути тебе – загубити себе...
 Боже милий! Пожалься на діти!..
 [2, с. 90]

Своєрідним підсумком став вірш «Finale», що підтверджував, як трагічне набувало статусу естетичного переживання.

У вірші «Палімпсест», що увійшов до циклу «За брамою раю», поет, по суті, «реставрував» процес нанесення на пергамент нового тексту, що міг бути кондаком чи тропарем: «Коли в монастирях був папірусу брак, / Ченці з рукопису старе письмо змивали, / Щоб написати знов тропар або кондак, / І палімпсестом той рукопис називали» [2, с. 86]. Активізація цього художнього образу зумовлювалася орієнтацією на ерудованого читача, що зможе відчитати текстові нашарування, проникнути в задум, збагнути глибину висловленого.

Палімпсест символізував нанесення певного тексту зверху іншого – стертого чи напівстертого, поступове проявлення попереднього крізь новий: «Та диво! Час минав – і з творів Іоаннна / Виразно виступав знов твір Арістофана» [2, с. 86]. М.Вороний наче свідомо ілюстрував ідею палімпсестності художнього мислення, коли в оригінальному раптом озивалися «голоси» попередників: названих і неназваних. На одній основі, скажімо пергаменті, записувалися різні висловлювання, що могли заперечувати один одного. Тому, як вважає Наталі П'єге-Гро, «єдність, явлена палімпсестом безпосередньо на своїй поверхні, всього лише зворотний бік розмаїття, іноді ретельно приховуваного» [3, с. 166].

У цьому зв'язку цілком слушним здається спостереження Мішеля Монтеня, котрий писав: «Я вітав би того, хто зумів би мене викрити, тобто за однією лише ясністю суджень, за красою і силою висловлювань зумів би відрізнити мої запозичення від моїх власних думок. Бо, хоч за відсутності пам'яті мені самому часто не під силу розрізнити їх походження, я все ж, знаючи мої можливості, дуже добре розумію, що розкішні квіти, розсіяні в різних місцях мого викладу, зовсім не належать мені і незмірно перевищують мої власні обдарування» [4, с. 356]. Отже, йдеться про підсвідому дію пам'яті, не завжди усвідомлені запозичення, що мають місце у процесі творення.

Однак не слід забувати і про свідоме приховування авторами впливів, запозичених елементів. На матеріалі англomовної поезії Гарольд Блум [5] розглянув зв'язки авторів із літературною традицією у системі міжособистісних стосунків, як боротьбу з попередниками, а творчий процес – як ретельне приховування чужих «слідів». Амбівалентність ставлення молодших письменників до старших, на думку дослідника, виявляється у захопленні й навчанні у попередників, проте й усвідомленні того, що таке навчання неминуче призведе до втрати власної ідентичності. Запропоновані американським ученим поняття («клінамен» як поетичне перечитування, «тессера» як прочитання доповнення, «кеносис» як крок до розриву з попередником, «даймонізація» як реакція на возвеличення попередника, «аскесис» як дія самоочищення, «апофрадес» як своєрідний спосіб «передачі» авторських прав від попередника фіктивному наступнику тощо) відбивають, по суті, стратегію читання, витіснення з нового тексту його джерела, подолання «страху впливу».

Виокремлена «даймонізація» полягає у зведенні особливостей попередника до статусу об'єктивної необхідності, що спостерігається, наприклад, у заключній поезії циклу «За брамою раю», коли М.Вороний стверджує: «І ось тепер всім страдникам нещасним/ В своїх піснях я образ той несу:/ Відбити в душах їх сіянням чистим, ясним/ Його красу» [2, с. 98]. Образ коханої поетизується, постаючи в ореолі краси, а поет, як і його попередник, утверджує силу почуттів.

Палімпсест у літературі XX століття став, по суті, узагальненим образом інтертекстуальності, актуалізуючи напругу між єдністю частин твору і розмаїттям інтерпрето-

ваних джерел, що не завжди виявлялися експліцитно. Цей образ служив маніфестації креативних можливостей авторів, був для них знаковим.

У П.Карманського – автора поетичної збірки «Пливем по морі тьми» (1909) – палімпсестом була душа, що зберігала сліди від пережитого, накопичувала дискретні враження, зумовлені романтичним коханням і його драматичним фіналом: цілком прозаїчним для дівчини і виразно афектованим самим юнаком. Почуття в ліричного героя то спалахували, то пригасали, однак душевні рани не гоїлися. Спогади, враження не зникали безслідно, а утримувалися в людській пам'яті. На перший погляд, вони здавалися розрізненими і непок'єднуваними, накладаючись одні на інші, мов у палімпсесті. Очевидно, цим зумовлювалася і сама назва вірша – «Палімпсест», якою акцентувалася колишня «містерія раю», втрата ідилічних уявлень про кохання, що продовжувало ятрити героєві душу. Переживання ліричного героя проявлялися крізь позірне намагання «пошанувати» нерви коханої та проривалися солодково-щемким зізнанням: «Часи романтизму давно вже за нами... / Однак для розради повім вам на вушко: / Сей лицар ще й нині впиваєсь сльозами...» [6, с. 106]. Вважаючи романтичну добу давноминулою, ліричний герой стверджував незнищенність романтичних поривів. Його висловлювання будувалися за принципом палімпсеста, щоразу відкриваючи інший фрагмент життя, досі прихованого.

У Л.Мосендза образ палімпсеста відзначався багатоплановістю, ввібравши і «сліди» фоліантів, і щойно пережитих вражень, зумовлених спілкуванням поета з Оленою Шовгеневою, що тоді, як підтверджує присвята до триптиху «Флягелянти», мала ще дівоче прізвище.

Я затопився в палімпсести,
всі прагнення мої
були в ціле величне звести
і будень, і її ...

[7, с. 52].

Виникнення і нашарування конотативних смислів досягалося введенням у триптих слів, що відсилали то до епохи Середньовіччя, коли одна з релігійних сект пропагувала публічне самобичування для спокутування гріхів, то до тих розмов, що колись точилися поміж молодими людьми, адже, як відомо, Л.Мосендз допомагав Олені у навчанні. Розмови закарбовувалися в пам'яті, змушували до роздумів, а іноді призводили й до дискусії.

Єдність триптиху амбівалентна, бо він зорієнтований на чимало контекстів: євангельський, середньовічний, соціокультурний, літературний, біографічний тощо. Смилова динаміка тексту досягалася накладанням часових площин (*минуле/ сучасне*), варіюванням і зміною конотацій, що розгорталися у парадигмі *юнак/ дівчина*. Юнак поставав і як «неофіт», і як «флягелянт», і як «кривавого екстазу тепер апологет», і як «красунь стрункий», що зводив своєю красою придворних дам. Його взаємини з дівчиною були позначені присмаком еротики («Я ж хочу, щоб промінні очі, / слів запальний екстаз / були моїми дні та ночі / або хоч раз, хоч раз...» [7, с. 53]) і набували часової багатовимірності завдяки вже згадуванам амплуа партнера.

Образ палімпсеста був знаком багат шаровості, множинності значень, переписування самого себе – задля збереження власного «я», свого художнього світу. Цим образом передавалася смылова багатовимірність тексту, наявність численних нашарувань, що відкривалися лише за умови їх уважного зчитування.

Палімпсест вважається «привілейованим образом інтертекстуальності, адже вона теж являє собою роботу по накопиченню текстових відкладень; нерідко вона стимулює таке прочитання і таку інтерпретацію тексту, коли головне полягає у віднайденні в ньому прихованих слідів іншого тексту» [3, с. 167]. Палімпсест не випадково порівнювався з айсбергом, що видніється над морською поверхнею, хоч більша його частина виявляється прихованою. Так і в палімпсесті: нові записи накладалися на давніші, що

згодом могли проступати крізь уже нанесені зверху. Конотативні значення цього образу розмаїті: людський мозок, свідомість, пам'ять, душа, зрештою, символ, що репрезентує «сліди» інших текстів, наявність прихованих смислів.

Чи не найвиразніше з-поміж усіх згаданих авторів маніфестував палімпсестність написаного Василь Стус, назвавши «Палімпсестами» створену в неволі збірку віршів. Образ палімпсеста виник у нього, очевидно, під впливом Федеріко Гарсія Лорки, якого він перекладав, відчувши у його однойменному триптиху спалахування смислів, появу численних конотацій. Для поета-в'язня творча самореалізація ставала порятунком, тим духовно-життєвим простором, що розширювався завдяки його входженню в чужі художні світи і творенню на їх основі свого, незалежного від обставин. Вірші були написані у в'язничній камері, замкнутому життєвому просторі, в тому обширі, що його поет характеризував як «чотири на чотири». Наявність відсилань до сфери культури (це і народні пісні, і літопис Самовидця, і твори М.Костомарова, М.Чернишевського) підтверджувала, що пам'ять не згасла, а зберегла свою когерентність, відтворюючи ті чи інші тексти, на які поет продовжував реагувати. Автор-творець зберігав у своїй пам'яті фрагменти чужих творів, вводив у свої вірші. При цьому попередній входив у новий текст не у своєму оригінальному, а у пропущеному крізь призму автора вигляді. «...Процитований у власному тексті чужий вірш чи його семантично значущий уривок, навіть слідуючи текстуально джерелові цитування, як механізм смислотворення суттєво відрізняється від нього, – підкреслює В.Міловидов, – оскільки «вписаний» в іншу синтагматику, продиктовану позатекстовими структурами реципієнта» [8, с. 26]. Якщо В.Стус відгукувався про Миколу Костомарова, то це означало не лише актуалізацію його імені, а й свій, індивідуально-авторський, варіант прочитання його життя і творчості. М. Бютор вважає, що практично «кожний творець кличе на допомогу тих чи інших творців минулого, одночасно показуючи, наскільки ми погано їх знаємо, обурюючись, що ми виявилися настільки глухими до їх уроків» [9, с. 223].

Палімпсестність художнього мислення зумовлювалася жагою самопізнання та необхідністю запам'ятовувати написане. Папір у В.Стуса могли відібрати в будь-яку хвилину, тому створене в неволі доводилося заучувати, щоб згодом при нагоді відновити. Пам'ять же, як відомо, не могла втримати все: з'являлися варіанти, зумовлені відтворенням уже написаного, шліфуванням самого себе, віднайденням нових акцентів, увиразненням уже виявлених. Переписування попереднього твору (більшою чи меншою мірою) його змінювало, повторення супроводжувалося зміщенням акцентів чи приховуванням попередніх, актуалізацією певних нюансів, образів, омовленням досі неказаного.

Палімпсест, окрім цього, репрезентував герменевтичну модель, за якою здійснювалося відчитування тих нашарувань, що ввібрав текст. «Життєвий світ автора, світ його фантазій трансформується у тексті в багатоопераційну систему з необмежено мінливим діапазоном впливів на складний світ уяви, вражень, переживань та сенсотворчих можливостей кожного читача, – підкреслює М.Зубрицька. – Силове поле, що виникає між автором і читачем за посередництвом тексту, здатне витворювати якнайширшу амплітуду рецепційних коливань, яка свідчить про діалектичну єдність принципу варіативності та інваріативності в процесі сенсотворення» [10, с. 182-183].

Якщо палімпсест розглядати саме як певну герменевтичну модель, то під текстом слід шукати інший, той, що його (хоча б певною мірою) прояснює, адже в палімпсесті поєдналися незмінність основи і неоднорідність записів, зроблених у різний час. Реципієнт на поверхні тексту-палімпсеста відчитує стерті письмена, простежує їх послідовність, рухається, отже, до основи. Цей рух відбувається у зворотньому напрямку: від поверхні до першого запису. Від компетенції реципієнта тепер залежатиме відчитування прихованих смислів, напівстертих записів, розкодування знаків.

Міхал Гловінський слушно зауважує, що прихильники інтертекстуального аналізу мають на увазі завжди «виключно ідеального читача» [11, с. 301], який усе виявить, усе розпізнає. Однак наділений інтертекстуальною компетенцією реципієнт – це, по суті,

літературознавець, здатний відчитати, проте, лише частину інтертекстуальних відси-
лань, бо ж деякі з них втрачають свою актуальність, якщо стосуються творів, що не ви-
тримали іспиту часу. Частина цих творів згодом може актуалізуватися, набути інших,
ніж досі, прочитань.

Рецепція художнього твору не лишається раз і назавжди визначеною. «Навіть ми-
нулі, тобто народжені в діалозі минулих віків, смисли ніколи не можуть бути стабіль-
ними (раз і назавжди завершеними, кінчними) – вони завжди будуть мінятися (онов-
люватися) у процесі подальшого, майбутнього розвитку діалогу, – підкреслював
М.Бахтін. – У будь-який момент розвитку діалогу існують великі, необмежені маси за-
бутих смислів, але в певні моменти дальшого розвитку діалогу <...> вони знову згада-
ються й оживуть в оновленому (в новому контексті) вигляді» [12, с. 373].

Читачі можуть віднаходити у творі такі значення, які раніше не помічали, відкри-
вати ті глибини, що до цього не виявлялися. Актуалізація латентного змісту може від-
буватися у свідомості реципієнта під час зіставлення з іншими творами, що раніше іс-
нували відокремлено один від одного. Смислові акценти при цьому різнитимуться в
залежності від того, з яким твором виникли у читача асоціації. Проте палімпсест, що
може розглядатися як герменевтична модель, потребує спеціального дослідження.

РЕЗЮМЕ

В статье прослеживается метафорический характер интерпретации художествен-
ного образа палимпсеста в лирике украинских поэтов XX века, особое внимание уделя-
ется его семантическим трансформациям. Подчеркивается также использование этого
образа в современной литературоведческой практике.

Ключевые слова: палимпсест, лирика.

SUMMARY

The article focuses on the metaphoric character of interpreting the artistic image of the
palimpsest in the lyrics of Ukrainian poets of the XX century. The paper enlightens semantic
transformations of this image and emphasizes its usage in the present-day literary practice.

Key words: palimpsest, lyrics.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Де Квинси Т. Палимпсест, история и происхождение // Пьеге-Гро Н. Введение в те-
орию интертекстуальности: Пер. с фр. / Общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М.:
Издательство ЛКИ, 2008. – С. 200-202.
2. Вороний М.К. Твори / Упоряд., підгот. текстів, передм. та приміт. Г.Д. Вервеса. –
К.: Дніпро, 1989. – 687 с.
3. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности: Пер. с фр. / Общ. ред. и
вступ. ст. Г. К. Косикова. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 238 с.
4. Монтень М. О книгах // Монтень М. Опыты: В 3 кн. – М.: Наука, 1979. – Кн. 2. – 536 с.
5. Блум Х. Страх влияния. Карта перечитывания. – Екатеринбург: Изд-во Уральского
университета, 1998. – 352 с.
6. Карманський П. Палімпсест // Розсипані перли: Поети «Молодої Музи» / Упоряд.,
автор передм. та приміт. М.М. Ільницький. – К.: Дніпро, 1991. – С. 105-106.
7. Мосендз Л. Флягелянти // Муза любові й боротьби: Укр. поезія пражської школи /
Упоряд., ст. й приміт. М. Неврлого. – К.: Укр. письменник, 1995. – С. 51-53.
8. Миловидов В.А. От семиотики текста к семиотике дискурса. Пособие по спецкурсу.
– Тверь: Тверский государственный университет, 2000. – 93 с.
9. Бютор М. Взаимодействие произведений // Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интер-
текстуальности: Пер. с фр. / Общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: Издательст-
во ЛКИ, 2008. – С. 222-224.

10. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. – Львів: Літопис, 2004. – 352 с.
11. Гловінський М. Інтертекстуальність // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст. / Упоряд. Б. Бакули: За заг. ред. В. Моренця: Пер. з польськ. С. Яковенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 284-309.
12. Бахтин М. Естетика словесного творчства. – М.: Искусство, 1986. – 424 с.

Надійшла до редакції 20.02.2009 р.

УДК 821.161.(09)

У ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ ДИЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОГО – ІДЕОЛОГІЧНОГО В ЛІТЕРАТУРІ 20-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

В.П. Сиротенко

У статті розглядається характерна для 20-х років минулого століття ситуація, коли і в мистецтві, і в самому суспільстві відбувалося протистояння двох діаметральних ідеалів – загальнолюдських цінностей та цінностей ідеологічних, комуністичних. На прикладі творів В.Чумака, В.Еллана-Блакитного, Г.Косинки визначається, у чому бачиться вагомість тих чи інших ідеальних цінностей.

У дослідженні враховуються притаманні сучасному літературознавству судження, міркування, підходи до вивчення обраного літературного періоду. Так, останнім часом з'явилося багато праць як аналітико-оглядового, так і моно-біографічного плану, загальний висновок яких можна звести до тези: у ході революції та громадянської війни відбувся розкол суспільства на два ворожих табори. Звідси пореволюційна епоха оцінюється як «кривава доба фанатиків і кривдників, коли нівелювалися духовні цінності, торжествувала тиранія і водночас проголошувалися високі, але, звичайно, лицемірні гасла». Це оберталось «трагедією людської індивідуальності, що кинулася у вир революційних змагань, плекаючи романтичний ідеал, і потонула у морі революційного фанатизму» [1, с. 399].

Поділяючи думку щодо розколотості суспільства, не поспішаємо безапеляційно переносити її на царину літератури. Художня творчість передовсім спирається лише на притаманні їй естетичні закони розвитку, і мають рацію автори «Історії української літератури XX століття», коли говорять про формування колективістської етики й естетики, вбачаючи в останній орієнтацію «на «масовізм» у художній творчості, що призводило до унеможливлення естетичного цензу, а отже – і до заперечення самої творчості як естетичного акту, зведення її до ідеологізованої самодіяльності» [2, с. 129]. Тож з цього робиться висновок, що естетика «масовізму» об'єктивно ґрунтувалася і відбивала низький професійний та загальнокультурний рівень її прихильників, а з іншого боку відчувалася потреба «в естетичній високості й духовній потузі такого (нового – В.С.) мистецтва доби» [3, с. 129].

Нам же видається, що подібні висновки дещо спрощують тогочасну суспільно-мистецьку атмосферу, оскільки за естетичними гаслами завжди проглядаються соціальні пріоритети. А це, власне, означає розуміння сутності людини, її місця і ролі в суспільстві, а в підсумкові – тенденції розвитку самої цивілізації. Віддати перевагу загальнолюдському – це визнати за людиною право на індивідуальність, самобутність, творче і незалежне мислення. Ідеологічне – нівелювання «я», беззаперечне визнання над собою цінностей, офіційно проголошених суспільними пріоритетами. І хоча політична атмосфера 20-х років ще не була настільки жорстко зарегламентованою, однак курс на утверджен-

ня тоталітаризму проявлявся безумовно. Отже, цілком правомірним є міркування Ю.Манько, що «тогочасне суспільство не зважало на людину як індивіда, на її моральні прагнення і духовність, адже найвищою цінністю були досягнення науково-технічного прогресу. А духовність лише гальмує розвиток суспільства» [4, с. 332]. Тож актуальність нашої розвідки полягає у зверненні до творчості ряду письменників, доробок яких у меншій мірі проаналізований на сьогодні, і спробі збагнути складники та вартість тих ідеалів, до яких вони закликали.

Об'єкт нашого дослідження перш за все потребує уточнення самого поняття «ідеал». У тлумачних словниках воно позначено як багатозначне, а тому в подальшому орієнтуватимемося на таке визначення: ідеал – це те, «що становить вищу мету діяльності, прагнень» [5, с. 236]. Вагомість даного визначення вбачається у тому, що допускає множинність ідеалів залежно від того, чого прагне чи конкретний індивід, чи певна група людей, чи все суспільство. Для розуміння літератури 20-х років це особливо важливо, оскільки, зважаючи на думку В.Стуса про строкатість сил у громадянській війні на Україні, «вивести вектор найбільш прогресивної сили було часом просто неможливо» [6, с.23].

Свій огляд розпочнемо з ряду поезій В.Чумака, що входять до останнього розділу збірки «Заспів» – «Цикл соціального» («Я порву ті вінки», «Ріємо – ріємо – ріємо», «Ми – тіні», «Не спочивайте: ще не час», «Офіра»). Одразу зауважимо, що збірка в цілому просякнута відчуттям молодості як пори першого кохання. Ліричному героєві притаманне оксюморонне світовідчуття («*Заквіт осінній сум...*»), яке засвідчує той юнацький суб'єктивний максималізм, коли втрачаються обриси реального, творча уява вимальовує ілюзорний світ, в якому панує Ерос. Цій проблемі багато уваги надавав З.Фрейд. На думку вченого, у цьому відчутті полягає рушійна сила в розвитку культури, бо «ще від часів Платона Ерос символізує не лише статеве кохання, а й любов у широкому сенсі, вітальну енергію людини» [7, с. 104]. Вітаїстичні переконання настільки проймають героя, що під їхньою дією він почувається всемогутнім творцем: «*Різьблю нові скрижалі, щоб відімкнути браму*».

Вітаїстичне, але вже як жертвоне притаманне і віршам останнього розділу «Я порву ті вінки», «Ріємо – ріємо – ріємо», «Ми – тіні», «Не спочивайте: ще не час», «Офіра». Як і попередні поезії вони переповнені жаги, бажання утвердження. Однак ці прагнення тепер мають чітку політичну спрямованість – комуністичні ідеали. Перед нами революціонер з безапеляційністю і безкомпромісністю суджень, готовністю сіяти навколо жах і смерть заради сповідуваних ідеалів: «*Ми гімни тобі заплели, червоний теропе!*» З відстані сьогодення подібне кредо сприймається надто жорсткою і навіть антигуманно. Та не будемо підправляти історію. То був час класових катаклізмів, і герой В.Чумака обрав своє місце. Віддамо ж йому належне за щирість і відвертість, коли він задумується над власною долею. У вірші «Офіра» відчувається внутрішнє протиріччя, коли ліричний герой має право полежати, відпочити у зв'язку з тяжкою хворобою. Однак своє право й обов'язок він бачить в іншому: бути на залитих кров'ю вулицях, де твориться революція. Чи важко дається такий вибір? Нам видається, що у творі, незважаючи на його назву, не відчувається психологічного напруження, сакраментального гамлетівського «бути чи не бути?» По суті герой не вибирає, а тільки констатує ймовірність розслаблення. Навпаки, він був би роздратований, коли б його утримувала вдома. Живиться ж ця потреба не особистісними амбіціями, а щирою впевненістю, що він невід'ємна частка тих, які борються за те, щоб казка стала дійсністю.

Отже, певна частина віршів В.Чумака відбиває досить типову ситуацію в літературі 20-х років, коли вся змістовно-художня палітра твору спрямовується на утвердження колективістської свідомості, повного розчинення Я в ідейно одностайному МИ, не вбачаючи у цьому психологічного дискомфорту.

Значно складнішою психологічною палітрою відзначаються поезії В.Еллана-Блакитного. Ідеальні прагнення ліричного героя позначені динамічністю, змінюючись від загальнолюдських до ідеологічних пріоритетів. Однак, віддавши перевагу останнім,

ліричний герой не відчувається впевненим у правоті вибору. Цей його стан надзвичайно точно охарактеризував М.Зеров: «Перед собою, як перед носителем певної ідеології, поставив завдання бути корисним, будити бадьорість і революційну енергію. І своїх вимог тримався з незвичайним ригоризмом. З окремих фраз, з різних натяків і випадкових, незлагоджених слів ми бачимо, що в ньому було щось від тонкого ніжнього лірика, якому зрозумілі були «мотиви вітру...» Але громадянин і політичний борець дозволяв йому брати перо тільки для програмово-бадьорих декларацій... З цього погляду вся історія його поетичної творчості є історія суворого самоконтролю і невідхильного заможування в собі ніжнього інтимного лірика» [8, с. 565]. До сказаного варто додати, що водорозділом для В.Еллана-Блакитного як людини лівої політичної орієнтації слугуватиме 1917 рік, який посилив надії «на переможний хід революції, одбиваючись у пролетарській поезії в гіперболізованих тонах» [9, с. 643]. Тож усе, проголошене вище, продемонструємо на прикладі двох поезій – «Замовкли дзвони невгамовні» (1914 р.) та «Після Крейцерової сонати» (1918 р.).

Перший вірш відзначається нарочито замкненим, обмеженим простором, який при відповідному душевному настрої розмикається не стільки у просторовому, скільки емоційному вимірі. Атмосфера храму (його антураж вибудовується на зорових та звукових асоціаціях) повинна б посприяти віддаленню від буденного, земного, плотсько-гріховного і вознесінню до позачасових вічних істин, але спрацьовує зовсім інша діалектика. Стоячи перед образом Мадонни, герой переймається не пізнанням позаземного буття, оснований на сліпій вірі, а досягає божественності суто земної емоційної сфери людського буття, визнає за ним об'єктивну необхідність як одного із компонентів того, що становить сенс перебування людини на землі. Тобто, сам В.Еллан-Блакитний усе глибше занурюється в одвічні питання «Чи варто жити?», «Заради чого жити?», маючи перед собою цілком визначену мету. Його ліричного героя не влаштовує перспектива просто жити. Він потребує повнокровного емоційного збудження, яке приходить до людини з коханням. Це надає творові життєствердного пафосу, коли людина, її суб'єктивний світ визнаються центром буття. Воно строкате, багатогранне, але внутрішньо неконфліктне, оскільки індивід налаштовується на пізнання себе у різних психологічно-емоційних станах, що дозволяє усвідомлювати себе як особистість.

Інтимної близькості прагне і ліричний герой поезії «Після Крейцерової сонати». Однак це бажання миттєво знаходить зневажливо самоіронічну оцінку – сентиментальність. Право голосу перебирає герой-революціонер з його сталеною дисципліною, готовністю до самопожертви. Хоча в душі ще лунають звуки віоліни, автор твердо переконаний, що час вимагає інших дій, жестів, рухів, слів. Душевний конфлікт, який ледь зажеврив, безжально гаситься самим же героєм. І це автор також вважає нормою. Як нам видається, природні поривання обертаються природними втратами не стільки у творчості В.Еллана-Блакитного (згадаймо слова М.Зерова), скільки в самій літературі, коли вірність ідеології переростає в духовний аскетизм, перетворює живу людську неповторність у плакатний контур.

Ідеологічні питання обумовлюють конфліктні перипетії і в новелах Г.Косинки. Однак вони по-різному сприймаються й оцінюються персонажами та автором. Саме намагання уникнути схематичності при змалюванні життєвого кредо людини, прагнення досягти об'ємності зображення представників різних політичних сил та орієнтацій і при цьому чітко виразити власну позицію, окреслити власні ідеали – ось митецькі принципи прозаїка, які в умовах насаджування соціовульгаризаторської критики («Шкода, що автор в цих оповіданнях («Постріл», «В житах» – В.С.) не підноситься до чітких соціальних висновків, не показує причин, які привели колишнього наймита в банду» [10, с. 17]) не дозволяли в повній мірі досягнути гуманістичної наснаженості дорожку письменника. До того ж слід пам'ятати, що художнє дослідження Г.Косинки завжди спрямоване на драматичні моменти життя людини та суспільства.

Ось, наприклад, новела «В житах». Образна система твору складається з двох рівнів – природа і людина, які знаходяться у своєрідних взаємостосунках. В одних випадках між ними існує повна гармонія (сонце лізе цілуватися до героя), людина чутливо реагує на приховані від стороннього ока найменші природні зміни, але водночас природа ніби і дратує персонажа, нагадуючи йому про втрачене право називатися людиною: сонце *«сміється з мене крильцями бджіл: «Дізік, дізік...»*

- *Дізік?!*

Я починаю сердитись, бо що таке «дізік»? Дізік – страшне для мене слово, бо воно нагадує мені про дійсність – раз, а друге – в нашій революційній термінології це є дезертир, а я, товариші, саме до них і належав!» [11, с. 291].

Тобто, письменникові важливо підкреслити непевність стану, в якому через незалежні від нього обставини опиняється герой. По натурі він хлібороб, тож назва твору органічно продовжує асоціативний ряд жита – життя. І в ситуації, що склалася, саме жита – найпевніша схованка для дезертира. Але ж вони і відгороджують героя від людей. При цьому він стає *«persona non grata»* як у загальнолюдському, так і соціальному вимірах. Як дезертир персонаж живе лише за рахунок грабунку, справедливо боячись будь-якого «недезертира», а, маючи над собою командиром *отамана* Гострого (опосередкований натяк на повстансько-національні симпатії персонажа), Корній не може чисто по-людськи пошанувати відчайдушність розстріляного комуніста Киянчука, як не може бути ні з комісарами, ні з глитаєм Дзюбою, якого завжди ненавидів як бідняк.

Тож перед нами людина, що заплуталась у життєвих тенетах, і єдність між нею і природою насправді виявляється ілюзорною. Жита приховують від стороннього ока, але не від власної душі, сумління. А вони постійно нагадують про безвихідь, тупик. І навіть випадково зустріта у житах кохана дівчина Уляна спроможна подарувати лише миттєві пестоші, а не тривалу єдність. Самотність, а за нею неодмінна загибель – логічний фінал для Корнія. Цього ще в повній мірі не усвідомлює герой (*«я це хочу співа-ти!»*). Автор же переконаний у подібній розв'язці, послідовно вибудовуючи невидиму стіну нездоланих перешкод навколо героя. Це служить яскравим доказом гуманістичних ідеалів письменника, який волів би бачити людину непідвладну ідеологічним обставинам, такою, що керується у своєму виборі тільки покликом серця.

Крізь заідеологізовані шори дивляться на світ і персонажі новели «Політика», що цілком відповідало тогочасній суспільній ситуації у країні. Спостерігаючи за драматичними перипетіями посилення класово-ідеологічних пріоритетів, Г.Косинка прагнув захистити морально-етичні підвалини міжособистісного та громадського спілкування, наголошуючи в новелі на тому, наскільки зросла загроза поглинання ідеологічними іншими оціночних орієнтирів, коли навіть найближчі родичі перестають розуміти один одного.

Прозаїк до певної міри штучно загострює конфлікт, коли за різдвяним столом (а це свято роду, відчуття єдності крові) опиняються люди, для яких громадянська війна не закінчилася з її останніми пострілами. Ні голова комнезаму Мусій Швачка, ні багаті родичі його дружини не приховують обопільної ненависті, кидаючи один одному звинувачення. Представляючи такий непримиренний конфлікт, автор по суті посідає позицію об'єктивного констататора. Це не означає, що він байдужий до політичних реалій у країні, оскільки виділені ним індивідуальні риси персонажів з різних антагоністичних груп явно засвідчують його симпатії до комнезамівця. Однак позиція стороннього спостерігача – це теж політика, покликана виразити ставлення взагалі до будь-якої ідеології як феномену, що руйнує моральність, предковічні звичаї, традиції. Автор прихильний лише до одного персонажа – Мусієвої тещі, яка в киплячому казані пристрастей марно прагне докричатися до природних людських почуттів – єдність роду, відчуття кривдності: *«Роде мій дорогий! Свахо! – гукала Мар'янина мати до Кушнірихи. – Били комуно, й вона була – не згадуймо; а не треба святого вечора бучу якусь здійсмати...»* [12, с. 123].

Проголошені власне Г.Косинкою слова випередили історію принаймні років на 70 – 80. Адже за часів радянської влади ні на офіційному, ні на приватному рівнях, за поодинокими винятками, не знайдемо натяку виразити бодай співчуття до представників антибільшовицьких сил у роки громадянської війни. Та і в нових політичних умовах сучасне суспільство часто поляризується за ідеологічними ознаками, коли споруджуються барикади, а супротивники в опонентах бачать лише ворогів, не говорячи вже про те, щоб примиритися, а чи й вибачити своєму супротивникові.

Було б неправомірно стверджувати, що Г.Косинка взагалі заперечував роль ідеологічного в житті людини. Однак при цьому письменник приглядається до таких людей, помисли і вчинки яких засвідчують прагнення гармонізувати особистісне і колективне. Таким є «Прокіп Конюшина («Фауст») – особистість, яка увібрала і загальнолюдські, й виразно національні риси» [13, с. 559]. Не приховуючи свого позитивного ставлення до персонажа, прозаїк прагне забезпечити належне емоційне напруження, вдаючись до своєрідного змістовно-композиційного прийому. По-перше, називаючи Прокопа Конюшину Фавстом, відроджує образ класичного героя, проектуючи його затиїсть у досягненні поставленої мети на ідейну незламність борця за незалежну Україну. По-друге, події локально обмежені обширом тюремної камери, в якій, крім головного героя, знаходиться ще кілька персонажів з чітко вираженими політичними поглядами: монархічно-шовіністичний поручик Кленцов, занозисто гоноровитий поляк Яцьківський, замучений нужею, безпросвітно темний селянин Конончук. Для повноти відчуття тогочасного суспільно-політичного спектру до цієї групи слід додати й охоронця більшовицької орієнтації Сторожка (*«благословляв матом Христа і нас усіх...»*) та *«цинічно-нахабного»* начальника корпусу № 6 Бейзера.

Примусово стиснені замкненим простором і представляючи по суті всі основні ідеологічні вектори часів громадянської війни, персонажі змушені миритися з фізичною присутністю супротивників, щоб завдати їм психологічно нищівного деморалізуючого удару. Витримає і перемаже той, хто виявить усю глибину духовних сил, збереже людську гідність і не піддасться малодушності. Щоб особливо наголосити на вагомості відзначених якостей, при творенні образу Конюшини-Фавста письменник вдається до послуг неоромантичної естетики, увиразнюючи їх своєрідним прийомом метаморфози. Розповідачеві герой спочатку видається звичайним собі дядьком з глухого Поділля. Та коли одночасно збиває з Яцьківського штучну шляхетність, а Кленцову тонко дорікає за його класову зашореність, перед однокамерниками відкривається возвишений внутрішній світ цієї людини. Це особистість, яка перш за все не визнає стану бидла, рабської покори і приреченості: *«Пішов, не можна не йти, бо коли підпалити хату Грицькові та Омелькові, то вони лише тоді за вила і гідність свою згадають, ая... мені ж, самі казали, людині свідомій, треба свідомо і прямо у вічі ворогові дивитися...»* [14, с.303].

Прокіп не лише сам прагне свободи, а пробуджує свідомість в інших. Напередодні страсти, яка припадає на Свят-вечір, у стані спогадів-маячній Фавст переживає радість очікування і приходу свята. Повертаючись у тюремну реальність, він зберігає піднесений душевний настрій, прагнучи передати його й іншим. І майже миттєво збуджена уява витворює ще одну картину-спогад – кіннотник, що веде лаву за собою.

Борець захищає родинне тепло, освячуючи і саму боротьбу, і право людини почуватися захищеною, оточеною рідними і близькими. Відбувається злиття громадського й особистого, народжуючи в душі індивіда внутрішній протест щодо недавньої власної апатії, байдужості, захланності. Щось подібне, напевне, переживає Конончук, слухаючи колядку про народження сина Божого і тримаючи в руках шматок хліба від Фавста. Тож герой Г.Косинки, на відміну від гетівського, прагне істини не заради себе, а допомагає наблизитися до неї іншим. Цим письменник наголошує на духовності як неодмінному внутрішньому стержні, що визначає місце людини у світі.

Своєю розвідкою ми намагалися показати, що в літературі 20-х років ідеальні орієнтири ґрунтувалися на таких полярних поняттях, як загальнолюдське та ідеологічне.

Не можна стверджувати, що ті чи інші цінності нав'язувалися силоміць. Але об'єктивно абсолютизація ідеологічного призводила до аскетизму, людина переставала сприйматися особистістю, її індивідуальна цінність втрачалася. Тому сам ідеал перетворювався на абстракцію, яка була далекою від духовного, від власне людського.

Прихильники ж загальнолюдського, не заперечуючи ідею побудови нового суспільства, послідовно відстоювали гуманістичні принципи, не визнаючи будь-якого ідеологічного тиску на особистість. Бо у протилежному випадку суспільство не має майбутнього, оскільки в ньому ігноруються права людини, нехтуються її можливості діяти незалежно, керуватися загально визнаними етичними нормами, а не підлаштовуватися під офіційну думку.

Врешті-решт сама історія розставила крапки над «і» у цій своєрідній дискусії, але ж вона сьогодні дає можливість зробити належні висновки, врахувати які так важливо у час, коли руйнуються одні ідеали, а інші ще не набули загального визнання.

РЕЗЮМЕ

В статье на примере творчества В.Чумака, В.Эллана-Блакитного, Г.Косынки рассматривается характерное для литературы 20-х годов прошлого столетия противоборство общечеловеческих и коммунистических идеалов, определяется содержательность и привлекательность для писателей того времени каждой из означенных групп. Отмечается, в то время писатели еще были вольны в определении своих симпатий. В то же время акцент делается на том, что объективно основанные на общечеловеческих, гуманистических ценностях идеалы имеют историческую перспективу, поскольку способствуют формированию духовно свободной, независимой личности.

Ключевые слова: идеал, гуманистические ценности, идеологический выбор, духовная свобода, тоталитарная система.

SUMMARY

The article considers the situation when different ideals: human values and communist ones as will were establishing themselves in literature. On the pattern of works by V.Chumak, V.Ellan-Blakytnyi, H.Kosynka the importance of these ideal values can be seen. It's also noted that common to all ideals have historical perspectives as they promote to forming of spiritually free independent individuality.

Key words: ideal, human values, ideological, choice, spiritual freedom, totalitarian system.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ручка І. Духовна драма персонажів новел Миколи Хвильового //Література. Фольклор. Проблеми поетики. Зб. наук. праць. Вип. 14. – К.: Твім інтер, 2002. – С. 338-342.
2. Історія української літератури ХХ століття. У 2 кн. Кн. 1.: 1910-1930-ті роки: Навч. посібник / За ред. В.Г. Дончика. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1994. – 784 с.
3. Історія української літератури ХХ століття. У 2 кн. Кн. 1.: 1910-1930-ті роки: Навч. посібник / За ред. В.Г. Дончика. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1994. – 784 с.
4. Манько Ю. Духовні аспекти персонажів роману В.Підмогильного «Невеличка драма» //Література. Фольклор. Проблеми поетики. Зб. наук. праць. Вип. 14. – К.: Твім інтер, 2002. – С. 328-332.
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. институт русского языка им. В.В.Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
6. Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави). – К.: Товариство «Знання» України, Видавничо-поліграфічний цент «Знання», 1993. – 96 с.
7. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. Монографія. Видання друге, доповнене і перероблене. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 392 с.

8. Зеров М. Василь Еллінський // Зеров М. Твори: В 2 т. Т.2 – К.: Дніпро, 1990. – С. 562-567.
9. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: «Феміна», 1995. – 688 с.
10. Непорожній О. Косинчині виквіти // Косинка Г. Твори. – К.: Молодь, 1972. – С. 5-27.
11. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. (у трьох книгах). Кн. 2. – К.: Рось, 1994. – 720 с.
12. Косинка Г. Твори. – К.: Молодь, 1972. – 222 с.
13. Історія української літератури ХХ століття. У 2 кн. Кн. 1.: 1910-1930-ті роки: Навч. посібник / За ред. В.Г.Дончика. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1994. – 784 с.
14. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. (у трьох книгах). Кн. 2. – К.: Рось, 1994. – 720 с.

Надійшла до редакції 25.03.2009 р.

УДК 82.0

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТЬ «КОМПОЗИЦІЯ» І «АРХІТЕКТОНІКА»

О.С.Бердник

Пропонована робота є спробою осмислити поняття «композиція» та «архітектоніка», які досі залишаються малодослідженими, а також подати їхню кореляцію.

Актуальність теми визначається відсутністю чіткого визначення понять «композиція» та «архітектоніка» в літературознавстві, внаслідок чого виникають різні спроби їхнього тлумачення й постає необхідність осмислення понять у контексті різноманітних концепцій та уявлень.

Поняття композиції словесного художнього твору досліджували І. Семенчук [1], Л. Тимофеев [2], А. Єсін [3], В. Халізов [4], Н. Тмарченко [5], А. Ткаченко [6], О. Галич [7], О. Федотов [8]. Поняття «архітектоніка», вперше вжите М. М. Бахтіним [9], набуло різних варіацій у роботах О. Вальцеля [10], В. Федорова [11], Н. Тмарченко [12], О. Самойлова [13]. Ще до створення бахтінської концепції єдність та співіснування композиції та архітектоніки помітили П.А. Флоренський [14] А.Ф. Лосев [15], Р. Інгарден [12], які по-своєму означували та характеризували ці поняття.

Поняття «композиція» є досі одним з найменш досліджених у системі знань, пов'язаних з «розумінням природи й закономірностей мистецьких явищ» [7, с. 239]. Визначення цього терміна і досі ще розпливчате, чітко не визначене, адже й досі лексема *композиція* вживається поруч із такими словами, як *конструкція*, *побудова*, *диспозиція*, *організація*, *план*, *компоновка* [4, с. 262], *структура* [16, с. 164] і навіть *архітектоніка* [17, с. 117; 16, с. 164; 8, с. 253].

Походження поняття «композиція» досить давнє, бо вперше воно було вжите Аристотелем у його «Поетиці». Він визначив композицію як «засіб впорядкованої побудови художнього цілого», гармонію «співвідношення між цілим і його частинами» [7, с. 239].

У літературознавстві вже склалася певна тенденція: приписувати що тільки можна до поняття композиції, розширюючи його додаванням складових частин. Зокрема, у словнику подані такі складові композиції, як «розміщення персонажів (їх система), зіставлення сюжетних епізодів, порядок повідомлення про хід подій» і зміна прийомів оповіді, і взаємна співвіднесеність деталей зображуваного, і співвідношення частин, абзаців, строф, окремих зворотів [7, с. 157]. На наш погляд, такі тлумачення є еkleктичними, що робить неможливим розуміння суті поняття, а також – визначення підходів до аналізу композиції.

Л.В. Чернець зазначає, що секретом вдалого композиційного аналізу твору є слідування за взаємодією предметної та текстуальної (членування тексту на дії, сцени, картини, яви) композиції [18, с. 126]. А.Б. Єсін підкреслює: на увагу заслуговують лише нетрадиційні технічні засоби, такі як епілог, пролог [3, с. 128]. Ця думка співзвучна з поглядом на композицію як на засіб вираження ідейної настанови твору. Найпоширенішим визначенням композиції у сучасному літературознавстві є таке: композиція – це побудова літературного твору, «склад та розташування частин у певній значущій послідовності» [8, с. 127], зумовлена його змістом та характером побудова, що надає творові «єдності та цілості» [2, с. 157]. Завданнями композиції є:

- утримання елементів цілого, творення цілого з його частин [7, с. 239];
- підпорядкування цих елементів у творі меті якнайглибшого розкриття його змісту.

На жаль, часто визначення композиції розуміється просто як «побудова твору» і ототожнюється з побудовою сюжету. В.В. Халізов підкреслює, що побудова твору – феномен багатоплановий» [4, с. 282], але, як і Л.І. Тимофєєв [2], відносить до композиції композицію сюжету, що перетворює композиційний аналіз до визначення елементів сюжету (експозиції, зав'язки, розвитку дії, кульмінації та розв'язки), що, на наш погляд, не може розкрити естетичну красу та оригінальність твору, створеного в контексті певної доби.

Існують і менш поширені погляди на зміст цього поняття. Л.І. Тимофєєв наголошує, що у своєму творі автор прагне «відобразити дійсність, встановити її закономірність та образно показати її» [2, с. 155]. Тому він вважає композицію засобом створення й організації характерів (за якими читач може розмірковувати про життя, яке їх створило [2, с. 156]), «необхідною умовою відображення життя в художньому творі» [2, с. 156]. Як і Б. Будяк, він вважає що «характер переходить у композицію, як і вона у свою чергу переходить у характер» [60, с. 157].

Н.Д. Тамарченко [5, с. 209] услід за В.В. Кожиновим висуває «локальний підхід» [5, с. 209], визначаючи композицію як систему «фрагментів тексту, співвіднесених з «точками зору» суб'єктів мовлення та зображення», яка, у свою чергу, «організовує зміну «точок зору» читача і на текст, і на зображений світ [5, с. 212]. Одиницею композиції літературознавець називає компонент як «мікроспівбуття розповіді усього твору» (сон, епіграф, заголовок у їхній співвіднесеності з подальшим текстом, вставний вірш чи розповідь персонажа) [5, с. 211]. Ми вважаємо, що таке тлумачення поняття «композиція» синонімічне поняттю «інтратекстуальність», яке означає своєрідний «діалог», що відбувається між підструктурами мистецького тексту, і є так само, як і інтертекстуальність, механізмом рецепції мистецького словесного тексту [19, с. 39, 122].

Із вищесказаного випливає, що композиція включає у себе:

- виявлення центру та підпорядкування йому інших частин твору;
- об'єднання окремих частин твору у гармонійну єдність;
- співвідношення та групування з метою досягнення виразності і пластичної цілості твору.

Отже, завданням композиції є поєднання компонентів у художньо-естетичну цілість, тобто композиційний аналіз має довести єдність тексту (твору) як неподільного цілого, яка забезпечується усіма рівнями його організації. Тому під час аналізу композиції твору потрібно робити акцент на композиційних засобах (основними з яких є повторення, посилення, протиставлення і контамінація), образній системі та системі персонажів, сюжеті та «позафабульних чинниках» [6, с. 181]¹, опорних точках композиції. Останні визначаються зміною рівнів опису і стають посередницькою ланкою між композицією та архітектонікою. Під час аналізу композиції необхідно визначити тип (подієвий, який у свою чергу має кілька форм: хронологічну, ретроспективну, монтажну, – чи подієво-розповідний або описовий типи [7, с. 242-244]. Тому при аналізі композиції

¹ Так само, як і О.А. Ткаченко, ми відмовляємося від терміна *композиція сюжету*, а, говорячи про сюжет, лише розмежуємо сюжетні та позасюжетні елементи, які краще називати «позафабульними чинниками» [6, с. 181].

«послідовність окремих знаків» [20, с. 116]², а отже, частин твору, сюжетних ліній – зміна планів розповіді має розглядатися у якості «єдиного знака – представника єдиного інтегрованого значення» [20, с. 116].

Поняття «архітектоніка» зрідка зустрічається на сторінках підручників. Якщо ж це і трапляється, то через відсутність конкретного тлумачення, воно, як правило, ототожнюється або розглядається як синонім до поняття «композиція» [17, с. 36]. Ми поділяємо думку Б.Я. Міснужникова, який стверджує, що ці поняття ототожнювати не можна, оскільки «навіть лінгвістична основа двох термінів, їхня етимологія є абсолютно різною» [27, с. 253]. Справді, лінгвістично належність до архітектонічних форм виражається через префікси *само-*, у той час, як композицію переважно характеризують префікси *спів-* і *взаємо-*.

У літературі термін *архітектоніка* зберігає свою семантику, яку він має в архітектурі, що «за своєю сутністю потребує найсуворішої уваги до співвідношення частин (навіть безвідносно до їхнього внутрішнього значення)» [25].

У словниках зустрічаємо таке тлумачення поняття «архітектоніка»: архітектоніка – «побудова художнього (літературного) твору «як єдиного цілого, інтегральний взаємозв'язок і співвідношення» [1, с. 372] його окремих частин (складників), що зумовлюється ідеєю твору [36, с. 334]. І знову ототожнення складових частин архітектоніки зі складовими композиції: «такими елементами можуть бути сюжетні лінії, пов'язані з головними характерами, складові частини сюжету, позасюжетні елементи» [36, с. 334].

Ускладнює без того неповні тлумачення і формалістська течія в літературознавстві, представники якої вважають, що архітектоніка – суто формальне, технічне поняття: підтип композиції, тобто «зовнішня композиція» [63, с. 253]. Архітектонікою називають конструктивні одиниці, що створюють стереотипну побудову тексту [57, с. 161]. Спираючись на вчення А.А. Потебні про те, що форма літературного твору закладена у властивостях самої мови, російська формальна школа естетизує техніку мистецтва, яку вони називають «архітектоніка», що дозволяє «винести за дужки» ідейний зміст [57, с. 161].

З одного боку, правомірним вважають те, що архітектоніку як «логічно-змістовну структуру, візуально виражену у членуванні на розділи, дії» [25] тощо, можна назвати «конструкцією у конструкції» [25], а її злагодженість впливає з ясності візерунка фабули, що виписується на тканині сюжету. У той же час О.І. Федотов стверджує, що композиційна своєрідність визначається «ножицями між фабулою та сюжетом», тобто між «подієвим планом у його природній хронологічній послідовності та ним же, деформованим згідно з художньою доцільністю чи конвенціональними законами жанру» [63, с. 254].

Отже, у сучасному літературознавстві архітектоніка в основному традиційно розглядається не як самостійне поняття, а як синонім поняття «композиція», внаслідок чого виникає питання про доцільність паралельного використання цих понять як тотожних.

У контексті вже представлених прикладів, таким, що заслуговує на увагу, вважаємо літературознавчий аналіз «Сорочинського ярмарку» М.В. Гоголя, в якому одна домінанта визначає багатство ідейних рівнів твору. Зазначено, що твір складається з 13 розділів, тому й архітектоніка його в цілому нарівні з іншими моментами пояснюється значенням числа «13», як «чортового числа» [25].

Відмінні від стандартних та цікаві, проте дещо невпорядковані думки, які потребують, на наш погляд, глибшого осмислення, висловлює з приводу мистецтва композиції та архітектоніки твору Б. Буряк. Так, він надає архітектоніці формалістичного значення, а з іншого боку вважає, що майстерність архітектоніки – проблема естетичного, відношення художника до життєвого матеріалу. У такий спосіб він певною мірою ототожнює архітектоніку з майстерністю сюжетобудування. За його твердженням «позасюжетні елементи не порушують архітектоніку твору, а поглиблюють ідейно-естетичну концепцію» [14, с. 219]. Літературознавець вказує на необхідність пошуків форми, «архітектоніки» твору [14, с. 221], бо локальність особливо потребує домислу читача. Хоча

² Розуміємо у даному контексті лексему *знак* як таку, що дорівнює лексемі *слово*.

лексема *архітектоніка*, на нашу думку, вжита Б. Буряком у значенні «композиція», ми вважаємо, що літературознавець висловлює цікаву думку стосовно ролі читацького до-мислу для досягнення архітектоніки твору.

Оскільки у своєму дослідженні ми дотримуємося позицій М.М. Бахтіна, який уперше вжив поняття «архітектоніка» у якості ціннісної структури естетичного об'єкта» [12, с. 161], хочемо відзначити, що він не приділяв особливої уваги вивченню поняття «композиція». Літературознавець зауважує, що композиційні форми мають «телеологічний» службовий характер та підлягають чисто технічній оцінці» [9, с. 21]. Він наголошує на тому, що «архітектонічна форма визначає вибір композиційної» [9, с. 21]. Виходить, якщо композиція реалізується на основі тексту твору, то архітектоніка є вибудовою його естетичного об'єкта.

Виправданим є питання: що ж таке цей «естетичний об'єкт»?

Як стверджує М.М. Бахтін, «естетичний об'єкт – це витвір, що вбирає у себе творця: у ньому творець знаходить себе й напружено відчуває свою витворюючу активність, або іншими словами: це витвір, яким він виглядає у баченні самого творця, що вільно й любовно його сотворив (щоправда, це не витвір з нічого, він передбачає дійсність пізнання та вчинку і лише оформлює та перетворює її)» [9, с. 70]. І далі: «... естетичний об'єкт не є річчю, адже його форма (точніше форма змісту, бо естетичний об'єкт є оформленим змістом), у якій я відчуваю себе активним суб'єктом, в яку я вхожу як необхідний конститутивний момент її, не може бути, звичайно, формою речі, предмета.

Художньо-витворююча форма оформлює перш з все людину, а світ – лише як світ людини, або безпосередньо його олюднюючи, оживлюючи, або призводячи до безпосереднього ціннісного зв'язку з людиною в такий спосіб, що він втрачає поруч з нею свою ціннісну самостійність, стає лише моментом цінності людського життя. Отже, відношення форми до змісту у єдності естетичного об'єкта має своєрідний персональний характер, а естетичний об'єкт є певною своєрідною здійсненою подією дії та взаємодії творця й змісту.

У словесній художній творчості подієвий характер естетичного об'єкта особливо прояснений – співвідношення форми та змісту має тут майже драматичний характер, особливо очевидним є входження автора – тілесного, душевного й духовного – до об'єкта; очевидно є не лише неподільність, а й неможливість злиття форми й змісту, між тим як в інших мистецтвах форма більше проникає у зміст, ніби оречевлюється у ньому й важче від нього є відокремлюваною й висловлюваною у своїй абстрактній відрубності» [9, с. 71].

Отже, естетичний об'єкт, що «постає шляхом подолання кордонів твору», є даним і заданим та посідає найвище місце в ієрархічній системі відносних цінностей твору. Він є об'єктом, на який спрямовується естетичний аналіз з метою упорядкування та завершення заданої дійсності шляхом пізнання. Завдання естетики М.М. Бахтін визначає у синтетичному розумінні естетичного об'єкта, тобто у взаємодії форм його вираження – форма/зміст (композиція / архітектоніка).

На відміну від композиції, архітектоніка є вічною й аксіологічною структурою естетичного об'єкта, але цінність її ґрунтується не на значимості її ціннісного змісту, а, по-перше, на акті її [архітектоніки – О. Б.] втілення шляхом справжнього здійснення через поступальне мислення. Ми ще раз наголошуємо: концептуальне³ мислення – єдиний шлях до пізнання естетичного об'єкта, що передбачає активну роботу таких процесів, як пам'ять, уява, образне мислення, а, отже, має суб'єктивний відтінок, зумовлений якостями людини, життєвою позицією, досвідом і глибиною відображення досягнутого в уяві. Тобто крізь об'єктивно-авторську призму побачити естетичний об'єкт неможливо,

³ Наприклад, архітектоніка – «форма самодостатності, що належить усьому естетичному» [7, с. 19], а композиція завжди щось здійснює, чомусь слугує [9, с. 19], тобто оперує певним матеріалом, виражає «взаємини, взаємозв'язок, взаємодію персонажів, сцен, епізодів, зображених подій, розділів твору» [23, с. 361].

бо і сам автор частково причетний до його виникнення. «Відкритість процесу сенсоутворення» виявляє «нескінченну сенсову валентність текстового продукту», розкриваючи «творчий потенціал реципієнта» [26, с. 19]. Це дає підстави умовно назвати композицію «кістяком» твору, бо причетність читача наповнює його власною «плоттю і кров'ю», що ціннісно згущує композицію» [27].

Л.Н. Богатая підкреслює іманентність архітекτονіки. Походження лексеми *architectonics* від грецького терміна, що означає будівельне мистецтво, художнє вираження закономірностей побудови, співвідношення навантаження на опори. Таким чином дослідниця підкреслює, що це поняття несе у собі, з одного боку, творчий характер конструювання концепту⁴ (тексту), з іншого – фундаментальний зв'язок концепту (тексту) і плану іманентності [28, с. 213]. Отже, архітектоніка представляє собою фрагментарну множинність (композиція фрагментарна), яка набуває свою цілісність у результаті діяльності суб'єкта, що вступає у взаємодію з планом іманентності. De-facto, значна валентність тлумачення терміна пояснюється тим, що архітектоніка твору «зберігає пам'ять про його становлення», зв'язки з іншими творами, що розташовуються з ним в одному плані іманентності [28, с. 213].

По-друге, за філософією вчинку М.М. Бахтіна, саме смертність людини надає цінності її світоглядів та світовідчуттю. Він слушно зауважує, що якби людина була б не смертна, емоційно-вольовий тон плину простору і часу для неї, орієнтування її у «раніше, пізніше, ще, коли, ніколи та формальних моментах ритму» [27], були б іншими. Можливо, за умови не смертності людини системи людських цінностей не існувало б взагалі, принаймні у тому вигляді, якою вона є.

По-третє, аксіологічність архітектоніки ґрунтується на тому факті, що дійсність входить в естетичний об'єкт через наявність «домінантного коду» – свідомої чи несвідомої позиції» [19, с. 32], вплив якої на створення або розуміння естетичного об'єкта зумовлюється соціальними протиріччями чи існуючим суспільним устроєм.

Аналізуючи металінгвістичну концепцію М.М. Бахтіна, можемо відзначити, що він створює, так би мовити, макроконцепцію світу, з якої виходить, що тотальність у сучасності – обрій ідеологічних інтенцій – завжди заданість, а не даність. Так, літературознавець наголошує: «архітектоніка цього світу⁵ нагадує архітектоніку світу Данте і середньовічних містерій (у містерії як і в трагедії дія також наближена до останніх кордонів буття)» [27]. Отже, архітектоніка твору – лише мікросвіт, підвладний глобальним законам телеології, це конкретна іманентна дійсність. Цікаво, що І.В. Пешков, досліджуючи спадщину Бахтіна, суголосно з цим нашим висновком, говорить, що якби ця «вічність у собі» була дійсно ціннісно значимою, був би зайвим акт її втілення, її мислення [29].

М.М. Бахтін стверджує, що потрібно розрізняти автора-творця та автора-героя (наприклад, ліричного героя). Обидва з названих знаходяться «поза архітектонікою бачення світу твору» [27], але останній споглядається реципієнтом.

Зважаючи на те, що Бахтінська концепція архітектоніки здається нам найобґрунтованішою, ми не можемо не брати до уваги думки інших літературознавців.

П.А. Флоренський називає архітектоніку⁶ «конструкцією», спрямованою на зміст і байдужою до засобів зображення. Він наголошує, що «конструкція – спосіб співвідношення самої дійсності «байдуже тілесної чи абстрагованої», а композиція – «спосіб співвідношення елементів, якими ця дійсність зображується [14, с. 317], стверджуючи при цьому, що між дійсністю та її побудовою зв'язку немає, але можливе домінування одного з двох первнів [рос. «начал» – О. Б.].

У філософській естетиці 1920-30-х р. крім П.А. Флоренського А.Ф. Лосєв теж, не вживаючи поняття «архітектоніка», розрізняв у якості «само визначальних аспектів

⁴ Концепт – загальна думка, розумовий образ, поняття. Ми ототожнюємо архітектоніку концепта й архітектоніку твору.

⁵ Світу, сучасного М.М. Бахтіну, де людина є загнаною у глухий кут небаченими до цього соціальними і дотичними до них протиріччями.

⁶ Тобто те, що називав архітектонікою М.М. Бахтін.

художньої форми змістовну предметність» та адекватно її втілюючи «позазмістовну інакшість» [рос. «инаковость» – О.Б.] [15, с. 45]. А Р. Інгарден характеризує відмінність між структурою як «річчю» та естетичним об'єктом, що споглядається, майже як у Бахтінському тлумаченні. Усі ці літературознавці все ж розрізняють два «різнорідні» та несумісні, на їхній погляд, рівні буття, що, тим не менше, «знаходяться в очевидній та парадоксальній єдності» [12, с. 161].

Серед ідей кінця XIX-XX ст. введене в обіг поняття «архітектоніка» у поезії використовується О. Вальцелем як повернення (через неоплатонізм) до ідей античної естетики про співвідношення «ейдоса», речі та форми» [10, с. 18]. В.І. Тюпа ототожнює естетичний об'єкт з інфратекстом. Для нього поняття «ейдос смислового цілого», «естетичний об'єкт» та «інфратекст» тотожні, оскільки саме естетичний об'єкт є ейдосом смислового цілого [30, с. 15], який маніфестується митцем у тексті під час створення цього тексту в ході діалогу з читачем автора «через посередництво авторського тексту» [19, с. 35]. Таким чином, ми маємо тріаду: автор – текст – реципієнт.

У своїй монографії [19] ми підкреслюємо, що естетичний об'єкт здатний поставати на кордонах твору «авторського і реципієнта» під час його прочитування саме тому, що існує «до створення авторської і читацької структури» [19, с. 36]. Процес творення цієї структури М.М. Бахтін, І. Тюпа визначили як діалог, Р. Барт – як розшифрування взаємодії «множинності структур», наявних у тексті [31, с. 12], а М. Гайдегер – як проникнення у «дім буття», який містить у собі «подієвість», готову до розкриття, «просвітлення» [31, с. 12].

Продовжувач бахтінських ідей В. В. Федоров оперує поняттями «архітектоніка» як співвідношення планів, і «тектоніка» (відмовляється від терміна *композиція*) як «організація окремого буттєвого плану» [11, с. 30]. Але в цій статті обмежимося лише констатацією цього факту, оскільки об'єктивно немає можливості приділити належну увагу сучасній персоналістській теорії.

Запропонована у роботі «Проблеми змісту, матеріалу і форми в словесній художній творчості» [9] М. Бахтіним методологія аналізу художнього твору базується на розрізненні «естетичного об'єкта» («змісту естетичної діяльності (споглядання), спрямованої на твір» [9, с. 17]) і «зовнішнього твору» («організованого матеріалу» [9, с. 19]). Обидві ці величини структуровані, зокрема структуру «естетичного об'єкта» М. Бахтін називає архітектонікою, а структуру «зовнішнього твору» – композицією. Крім того дослідник наголошує, що «зрозуміти естетичний об'єкт у його суто художній своєрідності і структуру його, котру ми в подальшому називатимемо архітектонікою естетичного об'єкта, – перше завдання естетичного аналізу» [9, с. 17].

М. Бахтін стверджує, що «архітектонічні форми суть форми душевної і тілесної цінності естетичної людини, форми природи – як її [людини – О.Б.] оточення, форми події в її особистісно-життєвому, соціальному й історичному аспекті та ін.; усі вони суть досягнення, здійсненості, вони нічому не слугують, а упокоєно довліють собі, – це форми естетичного буття в його своєрідності» [9, с. 20-21]. Водночас наголошується, що архітектонічні форми є спільними для всіх видів мистецтв, «усій сфері естетичного». Такими є: естетична індивідуальність, форма самодостатності, самодовління, що належить усьому естетично завершеному, архітектонічними формами завершення є також трагічне, комічне, ліричне, гумор, героїзація, тип, характер.

Більше того, архітектонічні форми визначають вибір композиційних [9, с. 21] таких зокрема жанрових, як поема, повість, новела, чи таких композиційних членувань, як розділ, строфа, рядок [9, с. 20]. «Структуру твору, що розуміється телеологічно, як така, що здійснює естетичний об'єкт, ми називатимемо композицією твору» [9, с. 17] – наголошує М. Бахтін. І далі: «Композицію можна визначити і як сукупність факторів художнього враження» [9, с. 18]. Отже, і композиційні, і архітектонічні форми є саме формами (не змістом!) зовнішнього матеріального твору і естетичного об'єкта того самого художнього твору, є різними рівнями організації його, саме тому архітектонічна

форма не може бути здійсненою за межами композиційної [9, с. 21] – технічного апарата естетичного звернення [9, с. 17].

О.А. Кравченко слушно зауважує, що таке тлумачення М. Бахтіним вищезначених понять дає підстави стверджувати, що «архітектонічні форми є незалежними від родо-жанрової системи. Архітектонічні форми, що конституують естетичний об'єкт, є єдиносутніми, схожими у «зовнішньому творі різних жанрів»» [32, с. 30], тобто архітектонічні форми є естетичними універсальностями «значно більше життєспроможними, ніж система жанрів будь-якого мистецтва» [32, с. 30]

У цьому контексті не можемо не звернути увагу на розуміння архітекtonіки та архітектонічних форм О.В. Домашенком, який вважає, що «архітекtonіка ... – це саме форма естетичного споглядання, тоді як архітектонічні форми, як їх розуміє М.М. Бахтін, – насправді ніякі не «форми», але саме «зміст естетичної діяльності (споглядання)» [9, с. 17]. Ось чому поняття «естетичний об'єкт» і «архітектонічні форми» насправді тотожні – в суто естетичному, а не в якомусь іншому сенсі» [33, с. 15]. Тому дослідник ставить під сумнів універсальність архітектонічних форм, які, на його думку, «здійснюються в просторі і часі і є предметом поетичного уявлення», тобто «визначаються актуальним для того чи іншого автора, для того чи іншого твору творчим баченням. І в цьому сенсі архітектонічні форми теж належать до композиції» [33, с. 15].

Відносячи архітектонічні форми до композиції, О.В. Домашенко ототожнює поняття «естетичний об'єкт» та «архітектонічні форми», що, напевно, є логічним у контексті питання про естетичне завершення, яке, на думку дослідника, стосується композиції завершеного цілого [33, с. 20]. Зокрема, спираючись на роботи О.Вальцеля [10, с.130-139], О.В. Домашенко в композиції розрізняє «рівень тектоніки з її одиницями і рівень архітекtonіки з її компонентами» [33, с. 20]. Тектонічними формами, вважає дослідник, «опікується літературознавча граматика, іншими [архітектонічними формами. – О.В.] – ейдосна теорія літератури» [33, с. 20]. Крім того, «представники обох теорій (граматичної та ейдосної) повинні, звичайно, враховувати результати діяльності одна одної, але водночас вони повинні робити кожна свою справу» [33, с. 20].

Натомість бахтінська методологія естетичного аналізу, передумовою якого є розподібнення естетичного об'єкта («змісту естетичної діяльності (споглядання), спрямованої на твір» [9, с. 17]) та зовнішнього матеріального твору, передбачає три кроки (завдання): 1) розуміння естетичного об'єкта в його суто художній своєрідності, 2) розуміння побудови матеріалу художнього твору (зовнішнього матеріального твору), 3) розуміння зовнішнього матеріального твору як здійснюючого естетичний об'єкт, як технічний апарат естетичного звернення [9, с. 17].

Отже на перших двох етапах бахтінської методології аналізу естетичного об'єкта маємо ситуацію такого ж, як і у О.В. Домашенка, розподібнення об'єктів дослідження, натомість третій етап є певним синтезуючим моментом, що стосується, зокрема, металінгвістики (М.М.Бахтін) чи, можливо (?), «філології, де править запитуюче мислення і яка «ще не починалась»» [34, с. 103].

Таким чином, залежно від обраної дослідником світоглядної позиції, контексту дослідницької теорії поняття «композиція» та «архітекtonіка» можуть ототожнюватись, розподібнюватись чи розглядатись як належні до різних теорій літератури тощо. Отже, можемо констатувати, що питання кореляції цих понять і на сьогодні є гостро дискусійним, а тому потребує більш розлогого й детального дослідження.

РЕЗЮМЕ

В статье сравниваются литературоведческие понятия «композиция» и «архитектоника». Делается вывод, что в зависимости от позиции исследователей эти понятия понимаются по-разному: 1) как синонимические, 2) как разноразрядные (разнородные), 3) как принадлежащие различным теориям литературы (грамматической и эйдосной).

Ключевые слова: композиция, архитекtonика, сравнение.

SUMMARY

In this article, such notions of literary criticism on «composition» and «architectonics» are compared. The conclusion is made that these notions are treated differently depending on the point of view of the researchers: 1) as notions-synonyms, 2) as notions of different levels, 3) as notions of different literary theories (grammatical and eidolon).

Key words: composition, architectonics, comparison.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Семенчук І.Р. Мистецтво композиції і характер / І.Р. Семенчук. – К.: Вища школа, 1974. – 136 с.
2. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы: Уч. пособие для студ. пед. ин-тов. – Изд. 5-е, искр. и доп. – М.: Просвещение, 1976. – 548 с.
3. Есин А.Б. Принципы и приёмы анализа литературного произведения: Учебн. пособие. – 2-е изд., испр. – М.: Просвещение, 1976. – 548 с.
4. Хализев В.Е. Теория литературы: Уч. для студ. вузов. 2-е изд. – М.: Высшая школа, 2000. – 398 с.
5. Теория литературы: Уч. пособ. для студ. фил. фак. вузов: В 2т. / Под ред. Н.Д. Тмарченко. Н.Д. Тмарченко, В.И. Тюпа, С.Н. Бройтман. Теория худож. дискурса. Теоретик. поэтика. – М.: Изд. центр «Академия», 2004. – 512 с.
6. Ткаченко А.О. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вузів. – 2-е вид., випр. і доповн. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 408 с.
7. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. О. Галича. – К.: Либідь, 2001. – 448 с.
8. Федотов О.И. Основы теории литературы: Уч. пособие для студентов вузов: В 2ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Ч. 1: Литературное творчество и литературное произведение. – 272 с.
9. Бахтин М.М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – 502 с.
10. Лосев А.Ф. Проблема художественного стиля. – К., 1994. – С. 130-139.
11. Фёдоров В.В. Оправдание филологии: Памяти В.В. Кожина / В.В. Фёдоров. – Донецк: Норд-Пресс, 2005. – 92 с.
12. Тмарченко Н.Д. Архитектоника // Лит. энциклопедия терминов и понятий. – М.: НПЦ «Интелвак», 2003.
13. Самойлов О.В. Автор та герой як суб'єкти поетичного буття: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук (10. 01. 06) / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 18 с.
14. Флоренский П.А. Анализ пространства и времени в художественно-изобразительном произведении. – М., 1993.
15. Лосев А.Ф. Форма – стиль – выражение. – М., 1995.
16. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 946 с.
17. Лесин В.М., Пулинець О.С. Словник літературознавчих термінів. – К.: Рад. школа, 1971. – 545 с.
18. Введение в литературоведение. Лит. произведение: Основные понятия и термины: Уч. пособие / Л.В. Чернец, В.Е. Хализев, С.Н. Бройтман и др. / Под редакцией Л.В. Чернец. – М.: Высшая школа, Изд. центр «Академия», 2004. – 512 с.
19. Бердник О.С. «Історія Русовъ» як метатекст: Монографія. – Донецьк.: Вид-во Донецького національного ун-ту, 2002. – 176 с.
20. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Л.: Просвещение, 1972. – 272 с.
21. Ким М. Н. Журналистика: методология профессионального творчества / М. Н. Ким. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2004. – 495 с.

22. Зунделович Я. Словарь литературных терминов. Т. 1. – 1925 // www.feb-web.ru 25
23. Nota Bene: Літературозн. словник-довідник / За наук. ред. О. Галича. – К.: Либідь, 2001. – 448 с.
24. Краткая литературная энциклопедия / Глав. ред. А.А. Сурков. – М.: Сов. энцикл., 1962. – Т. 1: Аарне – Гаврилов. – 1962. – 1088 стлб.
25. Буряк Б.С. Художній ідеал і характер / Б.С. Буряк. – К.: Дніпро, 1967. – 327 с.
26. Клімкіна О.І. Семантико-прагматичні аспекти сприйняття тексту: на матеріалі рос. текстів малого обсягу: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук (10.02.02) / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 20 с.
27. Бахтин М. М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. – М., 1986. – С. 130-138.
28. Богатая Л.Н. Архитектоника и динамика концепта // Вопросы духовной культуры – философские науки. – www.ua.ru.
29. Пешков И.В. М.М. Бахтин: от философии поступка к риторике. – М.: Лабиринт, 1996. – 176 с.
30. Тюпа В.И. Литературное произведение: между текстом и смыслом // Тюпа В.И., Фуксон Л.Ю., Дарвин М.Н. Литературное произведение: проблемы теории и анализа. Вып. 1. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 1997. – С. 3-78.
31. Корабльова Н.В. Інтертекстуальність літературного твору: на матер. роману А. Бітова «Пушкінський дім»: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук (10.01.06) / Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 1999. – 20 с.
32. Кравченко О.А. Архитектоника трагического. К постановке проблемы // Литературоведческий сборник. – Вып. 12. – Донецк: ДонНУ, 2002. – С. 30-34.
33. Домашенко А.В. Об эстетическом завершении и «цветущей сложности» современной теории литературы // Литературоведческий сборник. – Вып. 12. – Донецк: ДонНУ, 2002. – С. 6-22.
34. Домашенко А.В. Об интерпретации и толковании: Монография. – Донецк: ДонНУ, 2007. – 277 с.

Надійшла до редакції 15.12.2008 р.

УДК 821.161.2-1

КАТЕГОРІЯ «ЗНАЧИМОЇ ТИМЧАСОВОСТІ» ЯК ФІЛОСОФСЬКИЙ СТРИЖЕНЬ ПОЕТИЧНОГО СВІТУ

М.О. Перетятко

Стаття присвячена осмисленню проблеми часу, що лишається цікавою й актуальною і сьогодні. Таке поняття, як «час», цікавило філософів і науковців з давніх-давен, однак одностайного визначення його не було здійснено. Відсутність чіткого термінологічного апарату зумовлена неоднозначністю самої природи часу. Ті властивості, якими його наділяють, і ті ознаки, що допомагають його описати, залежать не тільки від рівня наукових знань людства, а й від інтенцій автора. Автор медичних статей, скажимо, акцентує увагу на психологічних і психопатологічних аспектах сприйняття часу й саме через експерименти прагне зробити висновок про специфіку та природу часу; натомість філолог обґрунтовує необхідність вивчення темпоральних маркерів мови з метою встановлення взаємозв'язку мови та мислення, за допомогою якого формується поняття часу.

Оскільки у свідомості людей не склалося однакового для всіх часового виміру, перцепція часу набуває індивідуальних ознак та може сприяти декодуванню особистих характеристик індивідуума й допомагати реконструювати ключові домінанти аксіологічної системи особистості. Саме тому в межах вивчення особливостей хронологічної організації поетичного світу основна увага зосереджена на особливостях впливу часової перцепції на

сиологической системы поэтов. Подобное мировоззрение обусловило жизнеутверждающий пафос лирических произведений Я. Ивашкевича и Л. Талалая.

Ключевые слова: поэтический мир, категория значимой временности.

SUMMARY

This article is devoted to problem of category of meaningful temporality as element of poet's self expression and philosophical base of poetry world. The main attention is paid to analysis of Ivashkevich and Talalay's verses, where presence and past are interwoven and importance of every moment of lifetime is accented. Underlining of necessity of life appreciation influences on choice of topics and tropes, also it helps to identify system of values of these poets. Therefore lyric poetry of Ivashkevich and Talalay is pierced by life-asserting pathos.

Key words: poetry world, category of meaningful temporality.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Моренець В.П. Истина – в дорозі. // Талалай Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1991. – С. 3-20.
2. Моренець В.П. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща. – К.: Основи, 2002. – 327 с.
3. Szleszyński B. Jarosław Iwaszkiewicz // http://www.culture.pl/pl/culture/artykuly/os_iwaszkiewicz_jaroslaw
4. Талалай Л. Коли заговорить душа // Слово просвіти. – 2001. – 4.7.(85). – С. 12-13.
5. Основные произведения иностранной художественной литературы // <http://www.library.kr.ua/archives/kalend1999/iwashkev.html>
6. Прокоф'єв І. Інтуїтивні начала у віршах Леоніда Талалая // Січ. – 2001. – № 6. – С. 52-58.
7. Витт В. Предисловие // Ивашкевич Я. Сочинения: В 3 т. / Сост. и примеч. В.Британишского; Предисл. В.Витт. – М.: Худож. лит., 1988. – Т.1. – С. 5-37.
8. Дзюба І. «...І вічні питання до білого світу». Нотатки про лірику Леоніда Талалая. // Січ. – 1992. – № 2. – С. 33-37.
9. Базилевський В. Похвала Леонідові Талалаю з нагоди його 60-річного ювілею // ЛУ. – 2001. – 15.11. – С. 5
10. Ивашкевич Я. Сочинения: В 3 т. / Сост. и примеч. В.Британишского; Предисл. В.Витт. – М.: Худож. лит., 1988. – Т. 1. – 510 с.
11. Талалай Л. Наодинці зі світом. – К.: Молодь, 1986. – 144 с.
12. Талалай Л. Потік води живої. – К.: Укр. письменник, 1999. – 125 с.
13. Британишский В. Современные польские поэты // Польские поэты. Леопольд Стафф. Казимира Иллакович. Юлиан Пшибось. Тадеуш Ружевиц. Вислава Шимборская. Пер. с польск. Сост., вступит. статья и примеч. В.Британишского. – М.: Худ. лит., 1978. – С. 5-27.

Надійшла до редакції 25.02.2009 р.

УДК 82'0 = 161.1

ВОПЛОЩЕНИЕ ОБРАЗА МИРА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОСТРАНСТВЕ СЕНТИМЕНТАЛЬНОЙ ПОВЕСТИ

А.Е. Отина

Повесть представляет собой один из самых загадочных литературных жанров, который продолжает приковывать к себе внимание учёных. В разное время ей посвящались работы В.Г. Белинского, Н.Л. Берковского, Н.К. Пиксанова, Л.И. Тимофеева и др. Во второй половине прошлого века о повести писали Л.Ф. Ершов, В.В. Кожин, Н.П. Утехин.

Сентиментализм оказался литературным направлением, содержательная устремленность и формальная интуиция которого были созданы для выражения мира в художественном единстве повести.

Месту русского сентиментализма среди других литературных направлений, его специфике были посвящены труды Г.А. Гуковского, Н.Д. Кочетковой, Л.И. Кулаковой, Г.Н. Пospelова и других учёных.

Взаимодействие литературных направлений, течений и стилей подробно рассматривается Д.С. Наливайко, который выделяет те общие характеристики и важнейшие особенности каждого из них, с какими в первую очередь связана специфика литературного развития в Западной Европе, России, на Украине. Культурологическое значение переходного периода, ярким феноменом одного из которых явился сентиментализм, рассмотрено в монографии Е.М. Черноиваненко.

Целью данной статьи является выяснение условий совпадения и согласия между сентименталистским образом мира и тем его воплощением, которое может представить собой жанр повести.

В «Словаре литературоведческих терминов» (Москва, 1974) В. Кожин, автор словарной статьи, описывает два, кардинально различных понимания термина «повесть».

В первом случае повесть – это «средняя (по объёму и охвату жизни) форма эпической прозы, которая меньше романа, но больше новеллы. Объём произведения в данном случае не является чисто внешней, сжатой характеристикой, ибо сложность повести (в сравнении с романом) обусловлена тем, что она охватывает цепь эпизодов, а роман создаёт всестороннюю картину целого жизненного уклада, развёртывая сложное и завершённое в себе действие» [1, с.271]. Во втором понимании «повесть» и «роман» разделяются не просто как разные по объёму формы прозы, но как формы, имеющие существенное жанровое своеобразие» [1, с.271].

В. Кожин приходит к выводу, что «т.о., есть возможность объединить, связать два различных понимания повести – как средней формы эпической прозы и как особой жанровой формы» [1, с.271].

По сравнению с романом, который представляет собой разносторонне разработанную тему и в своей основной завершённости, и завершённости всех входящих в неё тем, повесть есть *эпизод* с точки зрения реальности и завершённости с точки зрения литературы. То есть произведение имеет начало и конец, тогда как реальная история героя начинается и заканчивается за пределами повести. Хотя, как и в отношении романа, так и в отношении повести, возможны отклонения от описанной тенденции. Важным остаётся то, что количество сюжетных, психологических, культурных коллизий в повести значительно уступает романному.

Вопрос о том, что же такое повесть, актуален и по сей день. Близкой к нашему восприятию проблемы представляется мысль Н.П. Утехина о том, что главная причина неразрешённости вопроса о повести в современном литературоведении состоит в том, «что в большинстве работ, касавшихся проблем повести, авторы их при декларации исторического подхода к жанру нередко стремились во что бы то ни стало дать универсальную, всеобъемлющую, внеисторическую формулу его, зачастую игнорируя комплексное изучение всех многочисленных разновидностей повести и основывая свои «всеобъемлющие» определения лишь на какой-нибудь одной типологической или исторической её разновидности. Недостаточно внимания при этом уделялось сравнительному исследованию в ряду родственных ей форм: романа и рассказа; в качестве специфических этому жанру приписывались черты и свойства, присущие литературе в целом» [2, с.22].

Важной для нас представляется идея Утехина о поиске жанра в реальности произведения, а не наоборот. Ведь жанр только тогда реален, когда находит отражение в художественном произведении и только тогда жизнеспособен, когда произведение художественно. В этом тождестве заключается онтологическая сущность и «трансгredientность» литературного произведения как образа мира. Кроме того нельзя упускать зна-

чимість межжанрового діалога повісти с рядом «родственных ей форм: романа и рассказа», с вышеупомянутыми образцами літературного мировосприятия. «Что же касается более определённой формулы жанра, то её можно дать лишь в отношении к конкретным произведениям, относящимся к конкретному периоду развития литературы» [2, с.27]. С другой стороны, говоря о «вечном» и «изменчивом» в жанре, исследователь отмечает: «Вероятно, следует признать, что жанр – это прежде всего не форма изобразительно-выразительной или содержательной сторон литературных произведений, а одна из форм бытования, существования рода литературы» [2, с.27].

Традиционно повесть относится к эпическому роду. Однако конец XVIII в. являет образцы чувствительной, сентиментальной повести (произведения Карамзина), первая треть XIX в. – лирической, отмеченной подлинно-лирическим монологизмом («Бал», «Насмешка мертвеца» В.Ф. Одоевского). А конец XIX столетия порождает образцы не только смешения жанров, но и пограничные в родовом смысле.

В рамках нашей статьи мы лишь намечаем дальнейшие перспективы исследования жанровых преобразований внутри одного из самых неразрешённых в литературоведческом смысле повествовательного жанра.

В Древней Руси само слово «повесть» означало либо известие о чём-либо, либо повествование о прошлом. «В начальный период развития литературы с повестью, по всей видимости, связывались представления о реальных исторических, а не легендарных, «чудных» событиях. Не случайно повестями именовались летописи: «Повесть временных лет»» [2, с.52].

То есть корни повести, её культурное зачатие – в необходимости людей фиксировать события, а содержание, фабула и сюжет – ни что иное, как последовательность событий. Творческий дух, художественный дар повествователей придавал самой этой функциональности образную, литературную, художественную окраску.

«В дальнейшем в связи с развитием вымысла в литературе, повесть стала отличаться своим более светским характером (хотя она и не чуждалась религиозной тематики) и, главное, литературным (не прикладным в качестве документа) характером. В особенности это касается повести XVII в., когда тематика жанра расширяется: помимо исторических, воинских, житейских повестей появляются бытовые повести («О Фроле Скобееве», «О купце»), библиографические на основе житейских («Об Улиянии Осорьиной»), сатирические («О Ерше Ершовиче») и даже философские, какой, без сомнения можно считать замечательную «Повесть о Горе злосчасти»» [2, с.52].

Таким образом, Н.П. Утехин точно выделил две вехи – формообразующие, два импульса и одновременно две характеристики повести: **вымысел и появление героя, вокруг которого строится повествование**. И если вымысел всё же представляет неотъемлемую часть всей литературы, то вымысел, образующий героя и все художественные взаимосвязи вокруг него (сложные, тоновые, т.е. сатирические, биографические, философские и т.п.), является знаком появления повести.

Теоретическая путаница, возникшая в определении молодого жанра в XVIII в., когда такие жанровые обозначения как «роман», «повесть», «сказка» употреблялись зачастую как синонимы, объяснимо не только молодостью повести, но и самого романа.

И только XIX век – пространство быстрого, динамического развития литературы, диалога и столкновения литературных направлений, борьбы жанра и утверждающегося индивидуального стиля, подражания и литературы художественных миров как рефлектирующего искусства, возникновения эстетических трактатов, а позже систем, зарождения реализма в феноменальном режиме (т.е. при наличии уже авторов, чьи произведения невозможно поместить в рамки ни одного из существующих методов), – только это уникальное столетие станет временем добротного оформления повести. Тогда ей и была дана возможность взаимодействия, диалога с другими жанрами.

Всё же попытаемся обозначить характерные черты жанра повести:

1. По сравнению с рассказом, повесть включает множественность тем, динамически взаимодействующих в пространстве главной. По сравнению с романом, характер взаимодействия в большей степени концентрирован.

2. Достаточно широкое количество героев, которые занимают равновеликое пространство художественного мира повести. Однако литературная жизнь героев в повести значительно короче жизни романых героев. Поэтому часто повесть представляет собой эпизод жизни, либо сконцентрированный слепок этой жизни.

3. События в повести несут обязательную, усиленную тематическую нагрузку. Как правило, они происходят вокруг центрального события. Подобный принцип часто лежит в основе композиции повести.

4. Интересен вопрос об авторском выборе из всех других повествовательных жанров именно жанра повести. По стереотипной традиции повесть располагают между рассказом и романом. Возможно, выбор автора обусловлен, с одной стороны, многогранностью и недосказанностью темы, а с другой, художественной потребностью её акцентуированного, концентрированного воплощения.

Что же касается сентиментальной повести, то характеризовать её можно с нескольких ракурсов:

- со стороны авторской позиции;
- со стороны героя;
- с точки зрения особенностей изобразительности;
- её предмета (темы, заключённых в ней идей).

Автор сентиментальной повести находится в состоянии мнимого диалога с читателем. На самом деле он монологичен, дидактичен, так как цель его – заставить читателя почувствовать *именно настолько*, насколько это необходимо автору. Зачастую он подчёркивает своё знакомство с героями, либо их знакомыми, придавая чувствительной истории окраску реальности, камерности, доверительности. Собственное мнение высказывает прямо, в поучительных сентенциях или сентиментальных восклицаниях.

Герой (героиня), как правило молод, наивен, исполнен соответствующими (!) возрасту эмоциями, чувствами, заблуждениями, предельно чувствителен и постоянно демонстрирует чувства. Зачастую это идеализированный, опастораленный представитель низшего сословия (как в «Бедной Лизе» Карамзина). Часто подобный персонаж сталкивается с персонажем-искусителем (там же). При этом оба они – схемы.

Особенности изобразительности повествования обусловлены нормативными требованиями вкуса и представлениями о прекрасном в традиционалистическом ключе. Обязательны элегические мотивы, эмоциональные высказывания, риторические вопросы, сентиментальные штампы в описании героев и т.д.

Предметом сентиментальной повести является чувство, человек на пределе собственной чувствительности, поэтому темой может, скорее всего, послужить страстная любовь со всеми счастьями и несчастьями, с ней связанными. Идея сентиментализма – очищение души человека при помощи катарсических переживаний, осознание собственной души как живой, переживающей и сопереживающей миру.

Фигура повествователя здесь обретает специфические особенности. Во-первых, сентиментальная повесть обязательно содержит в себе чувствительную идею достойного автора. Это общая идея всех сентиментальных произведений, так как абстрактное чувство прежде всего воплощается в абстрактном чувствователе, чья демонстративная способность к глубочайшим ощущениям и переживаниям и делает его повествователем сентиментальной повести. Сам же автор – фигура ещё более абстрактная, абсолютно вневременная, скрытая за маской сентиментальной чувствительности повествователя и жанровыми ожиданиями-атрибутами системы нормативизма. Идея художника, равная идеалу жанрового единства, каждый раз воплощается в повествователя конкретного произведения, придавая частному повествователю черты всеобщего, сообщая ему частицу абсолютного чувства и равняя единичные чувства по абсолютному образцу.

Художник сентиментализма – обязательное клише. Достойный человек классицизма – человек рациональный, сентиментализма – чувствительный. Так или иначе, это та же фигура достойного человека. Причём, идеально достойного. Его образ – продукт эстетической системы Просвещения. «...Совершенная модель мужчины или женщины была бы мужчиной или женщиной, наиболее способными ко всем жизненным функциям и достигшими возраста их полного развития, **не исполняя ни одной из них**» [3, с.162], – писал Д. Дидро. Если же перевести образы пластического совершенства в область духовного, то художник сентиментализма – человек, способный к сильнейшему чувству и сочувствию, но при этом идеально абстрагированный от реального чувства и сопереживания. Это хранитель чувств в чистом виде, не тронутых «условиями, функциями, нуждами, их искажившими» [3, с.162].

Классицисты начала XIX в. начинают говорить о единстве мысли и чувства как условия верного подражания. Однако, отдают предпочтение рассудку. Сентименталисты видят предметом литературы человека в его сердечных проявлениях. И **выстраивают** изображение подобного героя опять-таки рассудочно, по образцу, в соответствии со стандартизированными представлениями о достойных, подобающих чувствах.

Сентиментальная повесть предполагает общность автора и читателя. Жанрово-стилистическое единство призвано обеспечить эту общность и соответствовать ей.

Герой сентиментальной повести лиричен. Погружённый в мир своих переживаний как главную и единственную ценность он – монологист по своей сути. История его любви достойна внимания и сопереживания только в том случае, если это единственная история в его жизни. Т.о. в эпизоде сосредоточен не только весь мир художественного произведения, но и весь мир для героя. Все остальные персонажи ценны постольку, поскольку сопричастны замкнутому в самом себе миру-эпизоду. Качество их соизмеряется степенью симпатии или враждебности ему. Сентиментальный мир, т.о., достаточно дуалистичен, разграничен, окрашен в светлые и тёмные тона. Отступление какого-либо героя от **достойного чувства**, формирующего художественный мир сентиментальной повести, неизбежно ведёт к его дидактическому наказанию (как, например, в случае с Эрастом в «Бедной Лизе»).

Чувствительная повесть зачаровывала многие поколения читателей. Сентиментальный жанровый мир её был построен, а образец идеального высокого чувства явлен миру реальному. Сентиментальная повесть совершила поворот к человеку как субъекту мира, и этот культурный факт вскоре обрёл значение эволюционного скачка литературы.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу умов з'єднання та порозуміння між образом світу у системі сентименталізму та тим його специфічним втіленням, яке являє собою жанр повісті.

Ключові слова: сентиментальна повість, образ світу.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the condition of unification and harmony between the image of the world in the system of sentimentalism and its specific embodiment in the genre of story.

Key words: sentimental story, image of world.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Словарь литературоведческих терминов. – М., 1974.
2. Утехин Н.П. Жанры эпической прозы. – Л., 1982.
3. Западноевропейская художественная культура XVIII в. //Под. ред. Прокофьева В.Н., – М., 1980.

Надійшла до редакції 15.01.2009 р.

УДК 82.09

РІВЕНЬ ТЕКТОНІКИ В КОМПОЗИЦІЇ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ І ПОНЯТТЯ АВТОРСЬКОЇ ТЕХНІКИ

О.В. Пуніна

Звернення до питання композиції художнього твору та функціонування в її межах компонентів на рівні тектоніки зумовлене специфікою взаємодії словесного та кінематографічного мистецтва, а саме – художньої прози з кінофактурою. Визначити ж кордони можливостей фактури кіно як «сукупності технологічних прийомів» [15, с. 320], що визначає ступінь авторської (режисерської, сценаристської) майстерності, в площині художнього твору видається за можливе саме на окресленому його рівні – тектоніки, «у певний спосіб організованого "будівельного матеріалу"» [9, с. 104], самостійне місце в літературознавстві якому надає світовий формалізм із маркою «нової якості та нового стандарту, нових перспектив» [8, с. 81], разом із рішучими поборниками програм «літературознавчої граматики» (визначення у працях Г. Шпета, Р. Якобсона [9, с. 11]) як одного з напрямків теорії літератури, що «опредмечує зовнішню форму твору» [9, с. 20].

Сучасне академічне літературознавство внаслідок еклектичності підходу до твору як такого не вдається до розмежування у композиції (структурі [див.: 39]) художнього твору рівнів тектоніки як «розташування деталей та їхнього взаємного співвіднесення» [15, с. 137] та архітектоніки «як того, що відкривається поетичному уявленню, образ цілого» [9, с. 104], а відповідно ці рівні стають адекватними у межах своїх (граматичного та ейдосного – у цьому випадку) дискурсів. Отже, дослідник мусить простежити чітку лінію роботи, не збиваючись на проблемний рівень «чужого» теоретичного поля. Відтак, звертаючись до теоретичних набутоків представників зазначеної формації, акцентуємо на розв'язанні поставленого питання у межах їхньої проблематики та методології (уживаємо цей термін [методологія] безвідносно до неприйняття, підміну його специфікаторами) із розумінням методу як «системи принципів, що визначають предмет у його специфіці» [9, с. 16]: йдеться про відомий «інструментальний» (знарядцевий) характер роботи над твором як установку «залишати сліди інструмента» [49, с. 26], що у випадку із лабораторною метою у створенні літературних творів письменників-авангардистів має неабиякий резонанс і право на першочерговий розгляд. Говоримо не стільки про штучність таких авторських утворень, скільки прийняття цієї штучності за своєрідний прийом. Тому визнання окремих постулатів дослідників-формалістів просто необхідне. Суттєвими в цьому випадку видаються тези із доповіді В. Гофмана «Рилсєв-поет», фіксовані в записках 1920-30-х років російського літературознавця Л. Гінзбург: «формалізм виріс на естетиці футуризму, на естетиці формального слововикористання. Наслідки цього генезису такі: формальні методи дослідження <...> виявляються достатніми щодо творів одного типу – і недостатніми щодо творів іншого типу» (*курсив наш. – О. П.*) [7, с. 185]. Ключовою стає думка про вдало обраний метод для творів якогось (одного) типу. Власне, в таку категорію творів і вважаємо за доцільне включити ті з них, які «зроблені» (характерний для епохи 20-х років маркер) на основі кіноконструкції як нового «принципу конструкції» художнього твору.

Свою нішу в літературознавчій науці поняття «*тектоніки*», запозичене з архітектури (де вже утверджене як термін – слово, що виражає певне поняття якоїсь галузі науки), де під ним розуміють «художнє вираження роботи конструкцій та матеріалу» [12, с. 65], отримує за час вивчення літературних явищ німецьким формалістом О. Вальцелем, і в подальшому не стає предметом зацікавлення, що, треба думати, пояснюється необґрунтованістю його введення, тобто таким, що замінює вже наявну термінологічну реальність, а власне – композицію у вузькому розумінні, лише як «систему поєднання елементів твору» [46, с. 262]. Проте поняттям «*тектоніки*» пізніше оперуватимуть і в так званому «персоналістському дискурсі».

Так, у «персоналістській» теорії літератури, воно подане адептом бахтінського діалогізму В. Федоровим замість поняття композиції (зовнішнього твору) у розумінні «організації (влаштуванні) окремого буттєвого плану» чи «внутрішньої організації онтологічного плану» [45, с. 30], прикладом чого може слугувати часопростір фабульної дійсності, оскільки всі реалії та зв'язки між ними «по цей бік» відбуваються в одному часі та просторі. Утім, слід зауважити, що персоналіст В. Федоров пише і про архітектоніку як міжпланову організацію (кількавимірну), прикладом тут слугують відношення між фабульними персонажами. Тож, у подібному розмежуванні в рамках персоналістського дискурсу, предметом якого визначають «виразне й що мовить буття» [цит. за: 9, с. 18-19], таке термінологічне розмежування видається цілком доречним. Звідси постає питання: чи можемо подібну дихотомію визнати за доцільну щодо композиції з погляду літературознавчої граматики? Передовсім, проблема полягає в тому, що реалізація компонентів тектоніки та архітектоніки (в тому розумінні, в якому зазначили вище) відбувається в різних теоретико-літературних площинах, тож говорити про рівень тектоніки, визначати його одиниці та їх особливості слід лише за законами граматичного дискурсу, не зачіпаючи сферу та означники архітектонічного рівня, «конститутивним моментом якого є вчення Гегеля про поетичне уявлення» [9, с. 10]. Звідси, між іншим, доволі безглуздими і парадоксальними видаються деякі спроби літературних граматистів-формалістів проводити, наприклад, «формально-естетичний аналіз» (В. Жирмунський), відтак виходити за межі доступності у підході до твору або говорити про «естетичну значимість фактів» [11, с. 96-98].

У праці «Проблема форми в поезії» на матеріалі словесного мистецтва (для О. Вальцеля це безпосередньо поезія, але під поезією він розуміє всю словесну творчість) головним стає питання «деталей поетичної *техніки*» (*курсив наш. – О. П.*) [4, с. 31] (звернімо увагу на маркер «техніка», до якого ще буде нагода повернутись). На думку О. Вальцеля, момент, коли варто б визначати «значення формальних елементів у художньому цілому» [4, с. 31], і досі лишається малопродуктивним, на відміну від дослідження форми зображальних мистецтв, тому сучасному досліднику треба зважити на такий чинник, як формальна сторона твору, відповідно створювати належний словник «технічної» термінології. Окрім морального задоволення, твердить літературознавець, «існує потреба в чисто формальному художньому задоволенні» [4, с. 32], яке слід задовольняти безпосередньо за роботою із твором: «найбільш важливі завдання у сфері вивчення форми вирішить той, хто зуміє заради твору забути про самого творця» [4, с. 37]. Пошук же технічної мови для словесного мистецтва зумовлює звернення до словника музики та архітектури чи – ближчих до ремесла мистецтв, що виробили та усталили подібну термінологію: «перенести на поезію встановлені там поняття, без сумніву, означає просунути вперед складну справу визначення поетичної форми» [4, с. 40]. Прикладом таких запозичень можуть стати праці К. Штейнвега, що активно залучав до аналізу драматичних творів термінологію зображальних мистецтв (скріплення, перспектива, група та ін.).

Тож, за О. Вальцелем, розгляд твору з погляду зодчества та музичної композиції дає можливість охопити художню форму поетичного твору, що за таких умов розглядається «як непорушна сукупність формальних елементів» [4, с. 47]. Звідси панування у формальному боці твору таких засобів «орнаментики» (композиційні елементи), як: ритм, тональність, лейтмотив тощо, які в тканині твору виконують роль «скріп» та «кульмінацій»: «чим значніше виділений композиційний елемент, тим більше він оволодіває всім твором словесного мистецтва – в тому числі словесним матеріалом, його зовнішньою звуковою формою, тим менш значна роль тематичного елементу і тим формальніша наскрізь побудова за художнім принципом твору» [11, с. 104]. Саме тому настільки важливою стає увага сучасних дослідників роману до початку і кінця розділу. Такий підхід у подальших працях дослідника отримує назву «взаємного висвітлення мистецтв» [20, с. 133].

Подібну теоретико-літературну проблематику О. Вальцель розвиватиме і в праці «Сутність поетичного твору» (переклад російською у збірнику 1928 року «Проблемы литературной формы») із прагненням дійти до «вищої математики форми» [20, с. 130]. Уведені поняття тектоніки (закритої форми) та атектоніки (відкритої) стають тим фокусом, на підставі якого робиться висновок про відкриття всієї глибини змісту лише в художній значущості вираження: «те, про що поет зовсім не міг би сказати, висловлюється ним за допомогою обрисів художнього твору, який нав'язується йому як те, що розуміється саме по собі» [цит. за: 20, с. 131]. Зміст, за О. Вальцелем, стосується того чи іншого (матеріалізм, пантеїзм, ідеалізм свободи) світоспоглядання, різниця між якими призводить до різниці в художньому оформленні. Для німецького літературознавця, що в основу свого бачення розвитку мистецтва кладе принцип Г. Вольфліна про перехід від відродження до бароко, ключовими стають поняття «тектонічного стилю» як «стилю міцної впорядкованості та ясної закономірності» (приміром, П. Корнель) [20, с. 133] й «атектонічного» як «стилю більш чи менш прихованої закономірності та послабленої впорядкованості частин» (наприклад, В. Шекспір) [20, с. 133] (робота «Архітектоніка драм Шекспіра»). Для порівняння: визначеність «переднього» плану (форми) і менша визначеність, неповнота на «задньому» плані (змісту) у концепції Н. Гартмана [46, с. 151].

Із урахуванням «рівневого» підходу до художнього твору доцільно зосередити увагу на питанні тектоніки, тектонічної форми як одного з видів художньої форми, що несе на собі навантаження «нової структури вираження як такого» [див.: 21, с. 18, 156], в подальшому проектуючи на художньо-літературні твори українських митців.

Якщо брати до уваги полярні погляди на «формалізацію» як явище повнокровного мистецького процесу 20-30 років ХХ століття, що на перший план висуває поняттєву (питання форми / змісту, конструкції, чистої форми [див.: 16]), а до цього – і групову (зав'язана на міжгрупових дискусіях) війну, що в українському варіанті становила формозмістову суперечку від праць М. Семенка до авторських позиціонувань на сторінках «Шляхів мистецтва», «Червоного шляху», «Нової Генерації» [див. 27, с. 69-78; 21; 6] (зокрема, сприйняття «соціологічною» українською критикою – В. Бойко, З. Чучмарьов та ін. – формалізму як превалювання формотворчого чинника над ідейним [8, с. 78]), у зв'язку з поставленою для розв'язання проблемою тектонічного рівня до теоретичного розгляду у контексті зазначеного слід долучити вагомий для учасників згаданого процесу теоретичні вирішення щодо понять «форми» / «фактури», а також «конструкції» як головні, на наш погляд, у системі тектоніки художнього твору.

Незважаючи на значну кількість тлумачень поняття «форми», у праці схилиємось до ототожнення форми та фактури. А саме такого варіанту розуміння «форми» (варіант форми для рівня тектоніки твору), яке «прикріплюють» (почасти цілком доречно; див., наприклад, бачення формалістів Л. Троцьким у праці «Формальна школа поезії і марксизм» [41]) за представниками петербурзького формалізму – форми як зовнішньої оболонки, що включає компоненти твору чи, за тлумаченням М. Бахтіна, форми як «матеріального цілого твору» [2, с. 56], де говоримо про техніку форми, – тут у нагоді і стає термін «*фактура*».

Для порівняння додамо, що, наприклад, формалізм кантівського типу «основне в будь-якому мистецтві визнає за формою» [37, с. 316]; німецькі формалісти А. Гільдебранд, А. Рігль уважали, що «у мистецтві все є форма» [1, с. 5], а український «доформаліст» В. Перетц під формою розумів «той бік літературного твору, який ми сприймаємо безпосередньо, інтуїтивно і який не вимагає логічної оцінки» [цит. за: 27, с. 59] чи пак «усю сукупність засобів художньої об'єктивації – мову, стиль, прийоми композиції, сюжети...» [цит. за 22, с. 11]: розуміння форми як такої, що втілює ідею. Не менш промовистою стає думка російського футуризму в особі С. Третьякова (стаття «Откуда и куда» у «Лефі» за 1923 рік, фрагмент «Перспективи футуризму»): «розділення та зіставлення понять – «форма» і «зміст» має бути зведено до вчення про способи обробки матеріалу у потрібну річ, до призначення цієї речі та способах її засвоєння» [19, с. 238].

Важливо додати, що фактура включає і такі одиниці «конструкції», як «матеріал» / «прийом» (складові). При залученні до виявлення механізмів включення елементів кіно до художньої прози вживаємо, отже, його [поняття фактури] до «молекул» як літературного, так і кінотвору в розумінні: фактура як «каркас» (матеріальний прояв) твору, в межах якого відбувається вільна комбінація вже готових елементів, ширше – фактура як вияв тектонічного рівня, основною одиницею якого визначаємо конструкцію.

Історично поняття «фактури» – надбання кубофутуризму, і від початку вживалося щодо образотворчого мистецтва у значенні: «сукупність різних технічних засобів обробки поверхні матеріалу як засобу художньої виразності», «властивості поверхні реального предмета» [44] (роботи В. Маркова «Принципы творчества в пластических искусствах» (1914), В. Шкловського «О фактуре и контррельефах» [47, с. 86]), стає актуальним для дослідників літератури у зв'язку із вже озвученим О. Вальцелем підходом до художнього твору через «взаємне висвітлення мистецтв». Тому цілком слушною видається поява у 1922 році декларації О. Кручених «Фактура слова», під якою (щодо поетичного твору) розуміється розташування складових частин (звуку, барви, складу та ін. або: $a - b - c - d$) у спосіб: $a - d - c - b$ чи $b - c - d - a$, це «роблення слова, конструкція, нашарування, накопичення, розташування певним робом складів, букв, слів» [цит. за: 31, с. 102], а ще раніше звернення до питання «нематеріальної фактури» (авторський задум) В. Марковим та М. Пуніним [13, с. 43]. На думку А. Іншакова, такі звернення підтверджують неабияке значення для російського авангарду питання фактури [твору], що неодноразово піднімалося дослідниками у зв'язку з дадаїстською технікою, де фактура як «поверхня твору» безпосередньо пов'язана з мистецтвом колажу. У російському літературознавстві, як твердить Б. Шкловський, термін «фактура» введений В. Бєлінським «для порівняння фактури віршів Пушкіна, Жуковського та Батюшкова» [51, с. 482], відтак і в контексті розгляду кінозображення можна говорити про його своєрідну фактуру – світло, побудова, організація руху в кадрі.

Поняття «фактури» (одна з основних проблем панфутуристичної наукової системи [28, с. 42]) стає актуальним і для лідера панфутуризму, що прагне до злиття мистецтва з наукою і технікою [29, с. 48], М. Семенка, який ставить за мету «вийти з неясного становища» [34, с. 103] щодо опанування формулою «зміст – форма», для чого, вважає, «потрібно в іншу площину поставити фокус свого мислення, треба відійти від звиклих, ненаукових, обивательських трафаретів мислення, що панують у мистецтві» [34, с. 103]. Свої погляди на «явище» фактури висловлює у працях «Постановка питання в теорії мистецтва переходної доби (Панфутуристичний маніфест)» (1922), «Мистецтво як культ» (1924), «До постановки питання про застосування ленінізму на 3-му фронті» (1924) та ін.

«Форма і зміст, – пафосно продовжує М. Семенко, – це атрибути академічні й класичні, а сучасна проблема мистецтва – футуристична й революційна з обов'язковим приматом ідеологічним» [34, с. 103], відтак доречним видається розподіл мистецького процесу на дві суті: зовнішню (фактура, синтезована за характером: матеріал + форма + зміст – сума знарядь продукції, засоби реалізації) та внутрішню (ідеологія – корективний і вольовий момент), нові центри, довкола яких «грукуються всі елементи мистецтва» [33, с. 223]. Особливість фактури полягає в тому, що кожна галузь мистецтва оперує своєрідною (спеціальною) фактурою, що, за законами панфутуристичної системи, підпорядкована завданням деструкції (розбити фактури мистецтв) та конструкції (звести нові комбінації елементів загальної фактури) [34, с. 104]. І, тут же доволі вагомою, звучить думка про перерозподіл елементів різних фактур («ріжна для різних культів» [32, с. 177]) при розгортанні процесів панфутуризму з метою утворення «нових "мистецтв" іншої хемічної будови» [34, с. 105], а це не так мало важить зокрема і для проблеми функціонування засобів кіномови в художньому творі.

Пізніше Ол. Полторацьким Семенкова формула фактури буде уточнена в такий спосіб (щодо культу мистецтва та його підкульту – літератури): «Фактура – поняття синтезоване: фактура то є: словесний м а т е р і а л п л ю с т е м а п л ю с к о м п о з и ц і я

плюс стилістика плюс жанристика, як компоненти комплексного поняття фактури» [30, с. 55], а звідси, стверджує дослідник панфутуризму, «віднині мистецький твір стає річчю, який можна помацати руками без усякого священного трепету» [30, с. 55]. Проте така підміна «формо-змістового» скелету художнього твору має і своїх опонентів, зокрема в особі критика Є. Старинкевич, яка «небезпеку» подібних нововведень убачає передовсім у термінологічній нечіткості, через брак пояснень щодо функціонального зв'язку між фактурою та ідеологією [36, с. 98]. Утім, дослідниця робить і доволі слушні спостереження, такі, наприклад, як наявність «фактурного зсуву» в лексиці, тематиці, ритмомелодиці, композиції творів футуристів, що відіграло «позитивну роль у культурі української літературної мови та літературних форм» [36, с. 99] та відсутність у творах українських футуристів «фактурного принципу».

На нашу думку, безвідносно до «особистісних» (того ж М. Семенка) теорій про фактуру, виходячи з законів тектонічного рівня (йдеться про об'єкт дослідження) більш доречно щодо рівня тектоніки в композиції твору вживати поняття «фактури» як такого, що ґрунтується на маркерах: обробка, побудова, майстерність, і в своєму визначенні: «вправність» у використанні засобів [44], не претендує на роль кульмінаційної категорії художнього твору (кіно, літературного), себто не виходить за межі своєї функції – вибудувати, а саме – в межах свого рівня, будучи його безпосереднім виявом.

Небезпідставно свого часу Б. Казанський, при постановці питання про природу кіно, брав до уваги думку сучасного наукового природознавства про пошук специфікації того чи іншого виду мистецтва у фактурі, «матеріально-технічній основі цього мистецтва, що, в свою чергу, обумовлює і всю формальну систему його прийомів та різноманіття стилів» [15, с. 93], аби дійти висновку про створення кіно своєї «інакшої системи фактури» [15, с. 95], що поєднує особливого роду «гафіку» (тіньопис) та драматизм: «у кіно графічна, тобто живописна фактура отримує особливу організацію <...> Фільм є свого роду «графічною драмою» <...> Основа специфічності кіно, як мистецтва, полягає у своєрідності його структури та технічних передумовах, що обумовлюють її» [15, с. 96].

Надалі говоритимемо і про одиниці, що функціонують у межах фактури (літературного та кіно) твору – конструкції. Відтак слід зупинитися на тому, що і в якому контексті під «конструкцією» розумів формалізм, якою виявилась реакція представників персоналістського дискурсу (М. Бахтіна), українського панфутуризму, та в яких межах це поняття нами застосоване щодо художнього твору.

Авторські тези (на кшталт, «сконструювання художньої речі» [17, с. 34]) за період «формалістичності», коли на місце «мистецтва» претендують штука й умілість [34, с. 106], стають нав'язливо вживаними. Художній твір будується, робиться, виробляється і – врешті-решт – конструюється, перебираючи на себе функції ремесел або мистецтв, пов'язаних із утилітарною метою, зокрема архітектури. «Конструкція» із суто технічного поняття намагається посісти, не без допомоги формалізму та футуристичних установок на «замовлення» (симптоматично, що в архітектурі конструкція за доби конструктивізму постає як результат на потребу [38, с. 53]), чільне місце у словнику літературознавства. І коли йти шляхом тримодусної теорії літератури, то в руслі літературознавчої граматики таке місце поняттю «конструкції» посісти таки вдається. Проте, виникає проблема іншого характеру: настільки адекватно воно розуміється тими, хто підтримує подібні нововведення.

Так, можна погодитися із баченням конструкції західноєвропейськими формалістами (Г. Маре, К. Фідлер, А. Гільдебранд): «одна і та ж за типом конструкція може мати зовсім різне значення в різних творах в залежності від поєднання з іншими елементами» [48, с. 5]. Поняття «архітектонічної побудови» А. Гільдебранда, продовжує О. Чудаков, передбачає аналіз соціальних і суспільних смислів твору (себто вихід за межі художньої конструкції) лише після вичерпного його [твору – О.П.] опису. Але, складно стати на бік розуміння «конструкції» О. Вальцелем «як «виду» [рос. «облика» – О.П.] твору, самодостатнього, який покоїться в цілому самого себе» [цит. за: 23, с. 20]

або навіть «поборника» російського формалізму П. Медведєва (М. Бахтіна), що в «одичній» дискусії, спростовуючи ряд надбань специфікаторів, усе ж вдається до власного бачення конструкції. На думку П. Медведєва, конструкцію не слід розуміти як єдність лише формальних елементів чи як єдність прийомів конструктивної побудови, бо ж до поняття конструкції входить увесь смисловий зміст, все змістове багатство художнього твору: кожен елемент твору (будь-то формальний чи змістовий) несе певну конструктивну функцію, і завдання – вивчення змін самої конструкції, самого принципу художнього конструювання [23, с. 38]. Варто лише наголосити на одному нюансі: що і спроба О. Вальцеля, і пояснення М. Бахтіна виходять за межі, в яких слід вирішувати питання «конструкції», адже ці вчені прагнуть омовити «чужою» мовою категорію ейдосного дискурсу – образ.

Більш близькі до чистого тлумачення «конструкції» представники російського формалізму та прихильники формального методу. Наприклад, в одній зі статей збірника «Фелетон» (Спб., 1927 р.) йдеться про те, що основна його [фейлетону – *О.П.*] функція: виразністю конструкції збуджувати увагу читача, «одивити» [рос. «остранить» – *О.П.*] тему [17, с. 43]. Щодо ж теорії петербурзького формалізму, то зазначимо: «конструкція» для Б. Шкловського була нічим іншим, як формою, а саме – законом побудови предмета, тобто реальним видом матеріалу та твору [49]. Подібною думкою оперує і теоретик Б. Томашевський (автор «Поетики» 1931 р.), для якого сутність художнього твору полягає у художній конструкції словесного матеріалу [40, с. 14], відтак завдання своєї «Поетики» вбачає у вивченні способів побудови літературного твору (поетичної лексики, поетичної семантики, поетичного синтаксису, евфонії, графічної форми, тематики, героя тощо). Б. Ейхенбаум говорить про таку собі «органічну конструктивність», під якою розуміє вплив один на одного матеріалу та композиції з метою утворення форми [53, с. 154].

Найбільш ґрунтовно поняття «конструкції» розроблене Ю. Тиняновим. Утім, перед тим, як озвучити його концепцію «конструкції», слід від початку зазначити, що працям літературознавця не бракує певного «методологічного еклектизму» [24, с. 138] (як і іншим «специфікаторам») – це стосується не лише термінологічної «неврівноваженості». Наприклад, виявити конкретне визначення терміну «конструкція» доволі складно через різне щоразу його контекстуальне поле, тож, під «конструкцією» можна розуміти як сам літературний твір («література є мовленнєва конструкція, що відчувається, саме, як конструкція, тобто література є динамічною мовленнєвою конструкцією» [42, с. 107]; подібну думку підтримує учасник «формо-змістової» дискусії на сторінках «Червоного шляху» А. Шамрай, який стверджував, що конструкція, створена за певними принципами і є художній твір), так і його форму, прийом, взаємодію конструктивного чинника і матеріалу. Але і «посягання» автора на чужу територію дослідження – натомість класичного «образу», по-перше, вживати «конструкція», а, по-друге, взагалі використовувати категорію (принаймні, з її внутрішнім наповненням) не своєї теоретичної парафії. На увагу ж заслуговують нижче зазначені міркування вченого.

Так, у статті «Літературний факт» (1924) привертає увагу думка про те, що «вся суть нової конструкції полягає у новому використанні старих прийомів, у їх новому конструктивному значенні» [42, с. 105]. Тож провідними в теорії «літературного факту» як такого, якому притаманна ознака динамічності / змінності, стають аспекти «конструктивного фактору», «матеріалу» (наприклад, сюжет та елементи слова) – поняття постійні для певних конструкцій, та їхнього об'єднуючого начала – «конструктивного принципу» (що весь час міняється, еволюціонує). Власне, суть нової форми (або нового принципу) і полягає «у новому використанні конструктивного фактора щодо факторів матеріалу» [42, с. 107], звідси: «кожне спотворення, кожна «помилка», кожна «неправильність» нормативної поезики є – потенційно – новий конструктивний принцип» [42, с. 109].

«Конструкцію» використовуємо передовсім за одиницю фактури як вияву рівня тектоніки в композиції твору (як літературного, так і кіно), тому найбільш доречним стане розуміння під нею принципу комплектування / розташування / введення матеріа-

лу через той чи інший прийом з метою створення художньої речі, причому без спроби досягнути на тлумачення категорії «художнього», що стає ключовою проблемою єйдосного дискурсу. Відтак, важливим для досягнення нашої мети стає з'ясувати, які слід розмежувати кіноконструкції (як прийом і матеріал), що, власне, вбирають у художньому творі на себе функцію літературної конструкції, а звідси – здатні бути черговими варіантами поповнення арсеналу засобів художнього твору.

Не менш важливим у зв'язку з розмежуванням тектонічного та архітектонічного рівнів художнього твору є такий аспект як питання його *техніки* – *авторської*. Самі важелі дії «формального методу» (не стільки щодо постаті автора, скільки до твору як такого) доводять до його постановки. Так, трохи хибне бачення «формального» методу Б. Якубським (йдеться про відхилення шанувальниками цієї методи, за автором, змісту твору як такого, і так звана мрія про чисте «мистецтво для мистецтва»); по-перше, це виходить за межі їхнього бачення твору, а, по-друге, форма розумілася як єдність форми і змісту, нероздільне одне явище) таки має і слушні зауваги. Зокрема, формальний метод, зазначає Б. Якубський (спираючись тут на основні думки О. Веселовського та О. Потебні), «ставить питання різкіше, категоричніше, іноді впадає навіть у крайнощі, попросту викидаючи зміст з літературного твору та залишаючись тоді навіть не з "формою", а тільки з "*технікою*"» (*курсив наш. – О. П.*) [54, с. 29]. Відтак, техніка бачиться невід'ємним компонентом твору, або радше тим, що мало б слугувати для дослідника об'єктом розгляду. Так дослідник інтуїтивно, доходить висновку про певне коло питань, дозволене (у межах «істинного» їхнього дискурсу) формалістам.

Про це йдеться і в роботі М. Бахтіна «Проблема змісту, матеріалу та форми в словесній художній творчості» (1924). Вихідною, згідно нашої проблеми, стає теза про «матеріальну естетику» як таку, що продуктивною може стати лише при вивченні техніки художнього твору [2, с. 11-13], тож, обмовимось, що при виявленні засобів кіномови у художньому творі схиляємось не до понять і обширів «художньої форми» як естетичної категорії, скільки до, вже обмовленого, фактурного компонента композиції і безпосередньо пов'язаної із ним технічною стороною художнього твору чи то – авторською технікою, що у певний період (зокрема, від XVIII ст., доби Романтизму), наприклад італійською енциклопедією 1962 р. у значенні «індивідуальна техніка, спосіб розташування матеріалу» [20, с. 24] чи романтиком Ф. Фішером – «віртуозна техніка» [20, с. 85], визначалася як стиль. «Технічним моментом, – продовжує персоналіст, – у мистецтві ми називаємо все те, що цілісно необхідне для створення художнього твору в його природознавчій чи лінгвістичній визначеності – тут і весь склад готового художнього твору як речі, але що в естетичний об'єкт безпосередньо не входить <...> технічні моменти – це фактори художнього вираження, але не естетично значимі складові змісту цього вираження» [2, с. 47]. Якраз тут М. Бахтін і говорить про таке розуміння форми (для нас – фактура), за якою дослідити можна не що інше, як техніку твору.

Доказом цього слугує весь літературно-формалістичний контекст. За технікою щонайменше закріплюється місце елемента художнього твору. Це підтверджує бачення художньої творчості європейськими формалістами. Так, для формаліста Г. Земпера цілком достатнім стає розуміння художньої творчості як «механічного продукту, що складається з практичної мети, сирого матеріалу і *техніки*», що А. Рігль заперечує, бо вбачає у творі мистецтва «результат певної цілеспрямованої художньої волі, що здійснює себе у процесі боротьби з практичною метою, сирим матеріалом та *технікою*» (*курсив наш. – О. П.*) [23, с. 22]. Щонайбільше – за технікою визнають механізм творчості: «футуризм – техніка творчості» [18, с. 133] (підхід до, приміром, поетичного твору як лабораторна робота [див.: 5]): «Ми працюємо над організацією звуків мови, над поліфонією ритму, над спрощенням словесних побудов, над уточненням мовної виразності, над виробкою нових тематичних прийомів. / Уся ця робота для нас – не естетична самоціль, а лабораторія для найкращого вираження фактів сучасності. / Ми нежерці-творці, а майстри-виконавці» [3, с. 40-41], – наголошують О. Брик та В. Маяковський.

Зрештою, і саме «бетонування» техніки як моменту, який слід не просто виробити, подати, а удосконалювати (метою, за В. Шкловським, мистецтва дати відчуття речі як бачення, а не впізнавання, тут у нагоді так званий «прийом ускладненої форми», який збільшує складність і довжину сприйняття [50]) призводить до таких наслідків, як наявність у письменника іншої (бажано, пов'язаної з виробництвом) професії. «Для того, аби писати – слушно говорить В. Шкловський, – слід мати іншу професію, окрім літератури, тому, що професійна людина – людина, яка має професію – описує речі так, який має до них стосунок <...>. Займатися однією літературою <...> лише виснаження землі. Літературний твір не походить від іншого літературного твору безпосередньо, а йому ще треба батька зі сторони. Цей тиск часу є прогресивним фактом, без нього не можна створити нових художніх форм» [52, с. 29]. Наявність другої професії, на думку В. Шкловського, зумовлена написанням «літературної речі» [рос. «вещи» – О. П.] і характеризує «техніку виробництва», адже завдання письменника – вчитися працювати на форму. Те, що здатне найперше, як вважають формалісти, привернути читацький інтерес, і є «технічна тканина твору» [25, с. 153]. (Хоча, зауважимо, для сучасного дослідника українського футуризму Л. Сеніка не завжди наголос на формальному боці приносить позитивні наслідки: «ті автори, які експериментували в галузі форми, мало або й зовсім не дбаючи про підпорядкованість своїх експериментів ідейно-змістовим цілям, приходили до наслідків, подібних до тих, що досягнув А. Чужий» [35, с. 126-127] – хибна спрямованість експерименту. Акцент на формальній стороні, за Л. Сеніком, заважає піддати необхідним змінам бік змістовний.)

Тому не менш уживаними в підході до художнього твору як цілого, рівні якого – об'єкти розгляду різних теоретичних площин, в аспекті літературознавчої граматики мають бути поняття «технічної тканини твору», «техніки твору» і загалом «авторської техніки» як репрезентація рівня тектоніки в композиції твору з фактурним виявом та функціонуванням одиниць-конструкцій зі складовими прийому та матеріалу.

РЕЗЮМЕ

В статье поднимается вопрос об уровне тектоники в композиции художественного произведения и, в связи с этим, проблема авторской техники. Подобный подход к художественному произведению позволяет четко отследить влияние технических компонентов кино на литературу.

Ключевые слова: художественное произведение, авторская техника, композиция.

SUMMARY

In clause the question on a level «текто́νική» in a composition of art product and, in this connection, problem of author's engineering rises. The similar approach to art product allows precisely to trace influence of technical components of cinema on the literature.

Key words: art product, autor's engineering, composition.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Арсланов В.Г. История западного искусствознания XX века: учеб. [пособ. для вузов] / В.Г.Арсланов. – М.: Академический Проект, 2003. – 768 с.
2. Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве // Эстетика словесного творчества / М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – С. 6-71.
3. Брик О.М. Наша словесная работа / О.М.Брик, В.В.Маяковский // Леф. – 1923. – № 1. – С. 40-41.
4. Вальцель О. Проблема формы в поэзии // Проблема формы в поэзии / О.Вальцель; [пер. с нем. М. Л. Гурфинкель]. – Петербург: ACADEMIA, 1923. – С. 24-69.

5. Винокур Г.И. Футуристы – строители языка / Г.И.Винокур // Леф. – 1923. – № 1. – С. 204-213.
6. Гадзінський В. Ще кілька слів до питання «форми і змісту» / В. Гадзінський // Червоний шлях. – 1923. – № 4-5. – С. 174-179.
7. Гинзбург Л. Литературные современники и потомки // Литература в поисках реальности: статьи, эссе, заметки / Л.Гинзбург. – СПб.: Сов. писатель, 1987. – С. 113-122.
8. Грабович Г. Апорія українського формалізму // Тексти і маски / Г. Грабович. – К.: Критика, 2005. – С. 69-84.
9. Домашенко А.В. Об интерпретации и толковании: монография / А.В.Домашенко. – Донецк: ДонНУ, 2007. – 277 с.
10. Жирмунский В.М. К вопросу о формальном методе / В.М.Жирмунский // Проблема формы в поэзии / О. Вальцель. – Петербург: ACADEMIA, 1923. – С. 5-23.
11. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика / В.М.Жирмунский. – Ленинград: Наука, 1977. – 407 с.
12. Иконников А. В. Основы архитектурной композиции / А.В.Иконников, Г.П.Степанов. – М.: Искусство, 1971. – 224 с.
13. Иньшаков А.Н. Проблема нового в искусстве футуризма, дадаизма и конструктивизма / А.Н.Иньшаков // Русский авангард 1910-1920-х годов: проблема коллажа: [сб. ст. / отв. ред. Г.Ф. Коваленко]. – М.: Наука, 2005. – С. 40-57.
14. Казанский Б. Природа кино / Б.Казанский // Поэтика кино: [сб. ст. / под ред. Б. Эйхенбаума]. – М.-Л.: Книгопечат, 1927. – С. 87-135.
15. Квятковский А. Поэтический словарь / А.Квятковский. – М.: Сов. библиотека, 1966. – 375 с.
16. Коряк Вол. Форма й зміст / Вол. Коряк // Шляхи мистецтва. – 1922. – № 2 (4). – С. 40-47.
17. Ланський М. Лівий роман (До постановки питання про теорію й практику лівого роману) / М. Ланський // Нова Генерація. – 1927. – № 2. – С. 34-38.
18. Левидов М. О футуризме необходимая статья / М. Левидов // Леф. – 1923. – № 2. – С. 130-137.
19. Литературные манифесты. От символизма к Октябрю. Т.1. – Regensburg: Wilhelm Fink Verlag München, 1969. – 301 с.
20. Лосев А.Ф. Проблема художественного стиля / А.Ф.Лосев. – К.: «Collegium», «Киевская академия Евробизнеса», 1994. – 288 с.
21. Лосев А.Ф. Форма – Стиль – Выражение / А.Ф.Лосев; [сост. А.А. Тахо-Годи]. – М.: Мысль, 1995. – 944 с.
22. Матвієнко С. Дискурс формалізму: український контекст / С.Матвієнко. – Львів: Літопис, 2004. – 142 с.
23. Медведев П. Н. Формализм и формалисты / П.Н.Медведев. – Л.: Изд-во писателей в Ленинграде, 1934. – 210 с.
24. Мустангова Е. Формалисты на новом этапе / Е.Мустангова // За марксистское литературоведение: [сб. ст.]. – Ленинград: Academia, 1930. – С. 130-142.
25. Пештак П. Російський формалізм / П.Пештак // Література. Теорія. Методологія: [пер. з польськ. С.Яковенка. / упор. і наук. ред. Д. Уліцької]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 136-175.
26. Поліщук Я. Інтуїтивний формалізм // Література як геокультурний проект: монографія / Я. Поліщук. – К.: Академвидав, 2008. – С. 59-85.
27. Полторацький Ол. Кризь формальну методу / Ол. Полторацький // Нова Генерація. – 1927. – № 2. – С. 38-43.
28. Полторацький Ол. Панфутуризм / Ол. Полторацький // Нова Генерація. – 1929. – №1. – С. 40-49.
29. Полторацький Ол. Панфутуризм / Ол. Полторацький // Нова Генерація. – 1929. – №2. – С. 42-50.

30. Полторацький Ол. Панфутуризм / Ол. Полторацький // Нова Генерація. – 1929. – №4. – С. 50-55.
31. Русская литература XX века: Школы, направления, методы творческой работы: учеб. [для студентов высших учебных заведений] / под ред. В.Н.Альфонсов, Р.Е.Васильев и др. – СПб.-М.: Высш. шк., 2002. – 586 с.
32. Семенко М. До постановки питання про застосування ленінізму на 3-му фронті / М. Семенко // Червоний шлях. – 1924. – № 11-12. – С. 169-201.
33. Семенко М. Мистецтво як культ / М. Семенко // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С.222-229.
34. Семенко М. Постановка питання в теорії мистецтва переходової доби (Панфутуристичний маніфест) / М. Семенко // Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917 – 1927). Том II. – Харків: ДВУ, 1928. – С. 100-106.
35. Сенік Л. Прозові пошуки українських футуристів 20-х років: «лівий» роман / Л.Сенік // Записки Наук. тов-ва ім. Шевченка. – Львів, 1990. – Т. ССХХІ. – С. 123-135.
36. Старынкевич Е. Украинский футуризм (Его фактура и идеология) / Е. Старынкевич // Красное слово. – 1929. – № 8. – С.96-107.
37. Структурализм: «за» и «против»: [сб. ст.]. – М.: Прогресс, 1975. – 468 с.
38. Тайге К. До теорії конструктивізму / К. Тайге // Нова Генерація. – 1929. – № 3. – С.51-56.
39. Теория литературы: [учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений]: в 2 т. / под ред. Н. Д. Тмарченко. – М.: ИЦ «Академия», 2004 – Т. 1. – 2004. – 512 с.
40. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика / Б. В. Томашевский. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 334 с.
41. Троцкий Л. Д. Формальная школа поэзии и марксизм // Литература и революция / Л.Д. Троцкий. – М.: Политиздат, 1991. – С. 130-145.
42. Тынянов Ю. О литературном факте / Ю. Тынянов // Леф. – 1924. – № 2. – С. 101-116.
43. Тынянов Ю. Поэтика. История литературы. Кино / Ю.Тынянов. – М.: Наука, 1977. – 574 с.
44. Фактура твору // Словник літературознавчих термінів [уклад. В.М.Лесин, О.С.Пулинець]. – К.: Рад. письменник, 1971. – С. 440.
45. Фёдоров В. Архитектоника драматического поэта // Оправдание филологии / В. Фёдоров. – Донецк: Норд-пресс, 2005. – С. 29-38.
46. Хализев В. Е. Теория литературы. учеб. / В.Е.Хализев. – М.: Высш. шк., 1999. – 398 с.
47. Ханзен-Лёве Оге А. Русский формализм: Методологическая реконструкция развития на основе принципа остранения / Оге А. Ханзен-Лёве; [пер. с нем. С. А. Ромашко]. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 672 с.
48. Чудаков А.П. Два первых десятилетия / А. П. Чудаков // Гамбургский счёт: статьи – воспоминания – эссе / В. Шкловский. – М.: Сов. писатель, 1990. – С. 3-33.
49. Шкловский В. Гамбургский счёт: статьи – воспоминания – эссе (1914-1933) / В. Шкловский. – М.: Сов. писатель, 1990. – 544 с.
50. Шкловский В. Искусство как прием / В. Шкловский // Поэтика. Сборник по теории поэтического языка: [сб. ст.]. – Петроград, 1919. – С. 101-114.
51. Шкловский В. За 60 лет: Работы о кино / В. Шкловский. – М.: Искусство, 1985. – 573 с.
52. Шкловский В. О писателе / В. Шкловский // Новый Леф. – 1927. – № 1. – С. 29-33.
53. Эйхенбаум Б. О литературе. Работы разных лет / Б. Эйхенбаум. – М.: Сов. писатель, 1987. – 544 с.
54. Якубський Б. Соціологічний метод у письменстві / Б. Якубський. – К.: Слово, 1923. – 62 с.

Надійшла до редакції 22.03.2009 р.

УДК 061.22(477.6)

ІСТОРІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ «ЗАБОЙ» І УЧАСТЬ У НІЙ В. ГАЙВОРОНСЬКОГО

Т.П. Бублик

Адміністративним центром Донеччини на початку ХХ ст. був Бахмут. У промисловому регіоні зосередилася велика кількість молодих робітників, руками яких у перші пореволюційні десятиліття піднімалася українська культура. На основі газети «Всеросійська кочегарка» було створено журнал «Забой», а згодом – однойменну літературну групу, що його видавала.

Двотижневик пролетарської тематики віддзеркалював суспільне життя того періоду. Наша *мета* полягає в з'ясуванні значення журналу «Забой» у відображенні головних тенденцій українського літературного процесу 20-30-х років ХХ ст. Це передбачає розв'язання таких *завдань*:

- проаналізувати суспільно-політичні та історико-культурні передумови створення літературної групи;
- визначити основні етапи організаційно-видавничої історії журналу «Забой»;
- висвітлити процес становлення редакційного ядра та авторського колективу;
- простежити еволюцію суспільно-політичних позицій журналу в 20-30-х роках ХХ ст.;
- з'ясувати місце «Забою» у громадському житті Донбасу та культурно-просвітницькому русі української інтелігенції;
- об'єктивно оцінити літературні здобутки журналу;
- з'ясувати особливості літературного контексту, що впливав на художню практику авторів;
- проаналізувати епічні твори В.Гайворонського, написані у зазначений період, визначити їх місце в літературі початку ХХ ст.

Актуальність дослідження. На сьогодні у літературознавстві відсутнє комплексне дослідження історії видавничого центру «Забой» та створення на цій основі письменницької організації.

Розвиток літературної організації та однойменного видавництва аналізували І.Дзюба, В.Романько, В.Оліфіренко, сучасники і послідовники діяльності видавництва «Літературний Донбас» (згодом «Донбас»): Б.Горбатов, В.Логачов.

Українське літературне життя початку 20-х років ХХ століття було зосереджене переважно в Києві, Харкові та Львові. Але навколо бахмутської організації, зорієнтованої переважно на пролетарську тематику, розгорнулося потужне літературне життя.

Влітку 1923 року з Петрограду до Бахмуту приїхав відпочивати М.Слонімський, який разом із Є.Шварцем вирішив організувати літературно-художній журнал, налагодивши зв'язок із газетою «Всеросійська кочегарка». Перше видання, що містило твори М.Нікітіна, М.Зоценка, П.Байдебури, К.Чуковського, К.Квачова, побачило світ у вересні 1923 року і мало 40-тисячний наклад.

Через рік, восени 1924 р., з'явилася письменницька організація Донбасу. Її членами були російські критики і письменники О. Селивановський, Б. Горбатов, Павло Безпощадний (П.І. Іванов). У жовтні того ж року відбувся Перший з'їзд літераторів Донбасу, що ухвалив резолюцію – створити союз пролетарських письменників Донбасу, об'єднати літературні сили шахтарського краю, опанувати літературною майстерністю. Очолили організацію О.Селивановський, П.Трейдуб, Б.Горбатов, А.Заходяченко, Ф.Ковалевський. «Наздоганяючи час, ми наполегливо вчилися <...>, ходили на курси, у загальноосвітні вечірні школи, займалися у ремісничих училищах, готувалися до вступу на робфаки, в інститути. Багатьом з нас не вистачало не тільки «філософського багажу» і літературної техніки, але й

загального знання» [1, с.21], – підкреслював Ф.Ковалевський. Робилося все можливе, щоб журнал віддзеркалював економічне та культурне життя Донбасу. Це був той період в історії літератури, коли періодика відігравала виняткову роль. Завдяки своїй мобільності вона спроможна найвиразніше виявити сучасний стан літератури. У двадцяті роки ХХ ст. не було майже жодного письменника, який би не розпочинав свій шлях із газети чи журналу. Журнальні публікації на деякий час стали основною формою оприлюднення зразків прози, поезії, критики в літературному процесі.

Із середини двадцятих років ХХ ст. «Забой» активно підтримує хвилю українізації та починає шукати своє місце в українському літературному процесі. Кількісні порівняльні показники є свідченням, бо, зокрема, у № 7 (1925 р.) українською мовою було надруковано лише уривки з поеми Т. Шевченка «Сон» і вірші В. Сосюри та В. Краматорського. У 1928 р. під гаслом «Робітники Донбасу мають знати українських письменників» відбувається урочистий приїзд П. Тичини, В. Сосюри, І. Микитенка, Остапа Вишні та П. Панча, які відвідали великі підприємства, зустрілися з робітниками. У «Забой» з'являються нові розділи: «Українську книгу – в маси», «Огляд українських журналів».

Українізація набула в Донеччині особливо важливого політичного і культурного значення. Один з її ідеологів та організаторів, М. Скрипник, сам донеччанин, так характеризував ситуацію: «Колись багато товаришів вважало, що Донбас – це не Україна, а робітники Донбасу здебільшого не українці. Виявляється тепер, що це цілком не правильно; серед гірняків 3/4, цебто близько 70 відсотків робітників, українців. До нових заводів, копалень ідуть нові тисячі, десятки й сотні тисяч робітників із села, треба, щоб основні кадри донбасівського кваліфікованого пролетаріату оволоділи українською мовою, українською книжкою, українською культурою для того, щоб мати можливість впливати на ці нові робітничі шари. Українська книжка, бібліотеки, український театр, українська газета допоможуть донбасівцям оволодіти українською мовою і придбати собі знання української культури» [2]. Журнал оперативно відбивав усе, чим жив тоді шахтарський край. Нехай перші твори були далекі від досконалості, але їх автори ставали своєрідними «літописцями» того часу.

Поступово збільшується кількість україномовних творів. Яскравим прикладом слідування цій тенденції є той факт, що багато відомих на той час російськомовних письменників (Б. Горбатов, Г. Жуков, В. Торін та ін.) почали писати українською. Як зазначає І. Дзюба, «особливо рясно заколося українське літературне слово в Донеччині у добу національного відродження початку ХХ ст. та в двадцяті роки, коли здійснювалася так звана «українізація»... Цей короткий період відносно вільного національного розвитку показав, на що здатні розкуті сили українського народу в усіх сферах культури» [3, 4]. В. Гайворонський вбачає причину цього в тому, що «зросли нові українські кадри, виховані в місцевих школах та інститутах. Тоді вже прибувала робоча сила не з Росії, а з українських сіл, переважно молодь. Вона потребувала своєї газети, театру, книги, лекцій рідною мовою» [4, III].

З 6 по 11 січня 1925 року Б. Горбатов, А. Заходяченко і Ф. Ковалевський брали участь у Першій Всесоюзній конференції письменників, що відбувалася у Москві. Борис Горбатов доповів про діяльність, творчі плани спілки; його було обрано членом правління ВАПП від «Забою». На Третньому з'їзді «Забою» ухвалено резолюцію: організація ставить собі одне з основних завдань – розвиток української культури в Донбасі, для цього насамперед потрібна українізація «Забою».

Після тривалої перерви у вересні 1929 р. виходить оновлений випуск журналу українською мовою. У статті, якою він відкривається, йдеться про гостру кризу, яку в кінці 1928 – на початку 1929 років пережила літературна організація «Забой» та її орган. Причина кризи «крилася в головній, зовсім неправильній установці, в самому характері «Забою» як літературної організації, що працює в пролетарському промисловому центрі Радянської України» [2]. Справа в тому, що керівники «Забою» орієнтувалися на Москву. У січні 1927 р. відбувся перший з'їзд, де ВУСПП взяла на себе керівництво

всіма літературними організаціями в Україні, а ВАПП свої осередки розпустила. «Забой» лише формально визнав нову ситуацію, бо реорганізація припинила існування журналу в колишньому форматі.

Авторами журналу були робітники, як правило, передовики виробництва, які «свої друковані органи вважали рупорами всього робітничого класу Донбасу» [5, с.10]. Так, на сторінки журналу «Забой» потрапив робітник-початківець Василь Гайворонський. Юнаку намагався допомогти Ф. Ковалевський – завідувач міської бібліотеки, що сам вправлявся в написанні нарисів, оповідань і став його духовним наставником. При бібліотеці були створені гуртки самоосвіти, які підтримували тих, хто мріяв про вищу освіту. Сам В. Гайворонський згадував: «Мене опанувала ще одна пристрасть. За порадою Фелікса Ковалевського, я почав писати оповідання» [4, II]. Свій творчий шлях він розпочинав як російськомовний письменник. На сторінках видання «Забой» 1926 і 1929 років, які збереглися до сьогодні, знаходимо його твори «Мрійник» і «Дружина» (рос. «Жена»). Обидва – пролетарського спрямування. Головними героями першого оповідання були, зокрема, архіваріус Дорофій Панасович та швейцар Юхим. Автор розкриває ставлення до впровадження техніки через сприйняття героїв. Архіваріус, якому лише давали розпорядження, у цьому явищі прогресу вбачає порятунок для людини. Він болісно переживає сам процес переобладнання Костянтинівського скляного заводу (достовірний факт, свідком якого був автор!). Дорофій Панасович дуже здивований поведінкою інших героїв. Наприклад, він не розуміє реакцію молодих помічниць-конторниць, які цікавилися тільки зовнішністю та проведенням напередодні вечором: «Невже те, про що йшлося вчора на зборах, пройшло повз них...» [6, с.12]. Герой і сам замислювався над тим, яке йому діло до механізації, оскільки це ж ніяк не могло відбитися на його житті та праці. Проте він жив цим явищем, ретельно оглядав обладнання, наполегливо відстоював власну позицію. А коли раптом захворів, то найбільше турбувався, чи доживе до тієї важливої події. Навіть просив дружину відвідати завод і розповісти про справи.

Інакше реагує швейцар Юхим, який завжди зверхньо ставився до архіваріуса. Ні які розмови не могли переконати його, поки він на власні очі не побачив, як важкі зусилля робітників вправно заміняв конвеєр.

У творі «Дружина» події зосереджуються навколо життя молодого родина Михайла та Олени Логвиненків. Порушується проблема нерівності соціальних прошарків, бо Михайло – коваль на заводі, а Олена, хоча й походила з робітничої родини, проте вивчилася і стала «інженеріхою» (як її всі називали). Парубок дуже переживав, що після одруження доведеться змінити спосіб життя, проте скринькою Пандори стали ревності до освіченого колеги дружини – Синицина, який разом з іншими робітниками заводу щовечора збирався у Логвиненків для читання, гри у шахи та дискусій. Виходом із такої ситуації стала слухна порада дружини Михайла не просто проводити вечори в компанії друзів, а відвідувати вечірні робфаки, профтехкурси та університет.

В. Гайворонський згадував про початок творчого шляху так: «Публікація оповідань у газетах «Молодий шахтар» і в журналі «Забой» (пізніше «Літературний Донбас») вселяла надію, що знайшов своє покликання, своє місце в суспільстві» [7, с.13]. Журнал «Забой» справді підтримував молоді таланти.

У редакції газети «Молодий шахтар» Василь Гайворонський познайомився з Григорієм Баглюком, у середині 20-х років XX ст. став членом Спілки письменників Донбасу. Міцна дружба майбутніх письменників вплинула і на їхні долі. Г. Баглюк також походив із родини робітників, сам працював на шахті, а потім захопився літературною діяльністю. За ґрунтовною освітою переїхав до Москви опановувати журналістику в інституті, куди через рік на літературне відділення студіювати видавничо-друкарську справу прийняли і Василя Гайворонського для отримання вищої освіти й удосконалення літературного хисту (подібного вищого навчальною закладу в Україні тоді не було). Обидва не здобули вищу освіту: Г. Баглюк – через звинувачення в антисталінських ви-

ступах, а В. Гайворонський – через власні інтуїтивні відчуття загрози. Повернувшись до рідної Костянтинівки, останній працював на скляному заводі.

Відомі українські письменники (І. Ле, І. Микитенко) опікувалися шахтарським краєм. Перший приїхав спеціально з Києва для українізації спілки, об'єднання літературних сил. Його заступником обрали Г. Баглюка, який пізніше редагував видання, вже цілком зукраїнізувавши його.

Доля знову зводить двох письменників разом, коли І. Ле мав їхати на довгий час до Узбекистану для збирання матеріалів до «Роману міжгір'я». На початку 30-х років ХХ ст. В. Гайворонський став помітною постаттю і як громадський діяч: його призначають заступником Спілки письменників Донбасу (у Сталінській і Ворошиловградській областях), заступником Г. Баглюка – редактора журналу «Літературний Донбас» (таку нову назву отримав на той час журнал «Забой»), в якому друкувалися автори з різних міст України. «Навіть М. Скрипник – нарком освіти, віддавав перевагу саме «Забою» за часів В. Гайворонського та Г. Баглюка, а не харківській періодиці, <...> і це є вагомим доказом налагодженого спільного союзу двох редакторів» [8, с.236], – вважає І. Ярошевич. Двотижневик друкувався українською мовою і мав наклад 32-40 тис. примірників. В. Гайворонський був фактично технічним керівником видавництва «Літературний Донбас».

Колеги та й просто добрі знайомі, що спілкувалися з ним, відзначали такі риси його характеру: «скромність, повну відсутність самореклами чи хизування своїм авторським стажем» [7, с.13]. Пізніше, коли В. Гайдарівський виявиться вже за межами України, це підтвердить і відомий літературознавець та редактор В. Чапленко: «Понад двадцять років жив у нашому середовищі, ніде він про себе не нагадував, а от видав дві книжки («А світ такий гарний...», «Ще одне кохання» – прим. авт.), і зразу всі побачили, що письменник неабиякої сили» [9, с.58].

Підхопивши настрої українізації та посідаючи керівну посаду, В. Гайворонський пише повість «Розминовка», окремі частини якої друкуються в журналах «Забой» і «Літературний Донбас». Події розгортаються навколо Пугачівської шахти, де всі розмови зводяться тільки до виконання плану та змагання між черкашинцями і зозулинцями. Люди ніби втратили свою індивідуальність, а всі їх проблеми, особисте життя, інтереси зводилися лише до виконання норми та перевиконання плану.

Повне видання виходить друком у Держвидаві Харкова у 1933 р. під назвою другої частини – «Пугачівська рудня», але читачі не побачили цієї книги, бо всі її примірники було конфісковано у зв'язку з переорієнтацією політичного і культурного життя. Ситуація у Донбасі різко змінилася. Національно-патріотичні сили піддавалися утискам, русифікація набирала обертів. Після проведення Першого з'їзду радянських письменників 20-23 листопада 1933 р. у м. Сталіно було з'ясовано причини, що «заважали нормальному розвитку літератури в Донбасі», які підсилювалися поганою роботою керівників видавничого органу. В автобіографічних записах В. Гайворонський згадував: «На кінець 1933 року в нас у Донбасі мав відбутися з'їзд письменників. Але ні мені, ні Баглюкові, ні комусь іншому з українських письменників бути на ньому не довелося...» [4, IV]. Журнал, набраний українською, був розсипаний, а головний редактор Г. Баглюк та його заступник В. Гайворонський заарештовані. Після в'язниці та заслання першого було розстріляно, а іншому довелося переховуватися та емігрувати.

Підтвердженням нового етапу розвитку видавничої справи та літературної організації у Донбасі стає видання наприкінці 1933 р. російськомовного журналу «Літературний Донбас», в якому критикувалася і жорстко засуджувалася діяльність попередників.

Творчість літераторів Донбасу за перше десятиріччя свого існування була високо оцінена суспільством. У газеті «Правда» зазначалося: «За тематикою це один із найцікавіших наших журналів. Інакше не мало б і бути: такий цікавий край, в якому живуть і про який пишуть автори» [1, с.22].

Головна роль видання «Забой» («Літературний Донбас») полягає в тому, що воно змогло об'єднати навколо себе творчу інтелігенцію робітничого містечка, дало можли-

вість розкрити літературний таланти не одному майбутньому письменнику, а також зберегти до наших днів оригінальні твори. Не можна не погодитися з І. Ле, який вважав: «Ще й зараз мені здається, що доба «Забой» в літературному житті Донбасу не пройшла марно не лише для донецької літературної організації, але і для цілої літератури, для багатьох літераторів України...» [10, с.17].

Таким чином, поява журналу «Забой» хоч і була спонтанною, але мала велике суспільне і культурне значення. Твори, що друкувалися на сторінках, виконували просвітницьку функцію, служили імпульсом до написання власних творів, згуртуванню талановитої молоді.

За перше десятиліття свого існування яскраво простежуються три етапи розвитку журналу. Перший (1923 р.) характеризується появою бажання М. Слоніmsького і реалізацією задуму організації місцевого видання на основі газети «Всеросійська кочегарка». Через рік видавництво переходить у другий етап свого розвитку. Яскравою подією стає організація Спільки письменників Донбасу, а також становлення редакційного ядра, членами якого були не тільки російські письменники та критики, а також і молоді місцеві талановиті кадри. Третій етап охоплює період українізації, що супроводжувалася зміною керівного складу. Василь Гайворонський, виконуючи в цей час обов'язки заступника головного редактора «Забой», дбав про розвиток видавничої справи в Донбасі, наполегливо працював над вдосконаленням своєї майстерності.

РЕЗЮМЕ

В статті прослідковуються общественные и культурные условия возникновения издательства «Забой» и организации на его основе одноименной литературной группы. Особое внимание уделяется Василию Гайворонскому, подчеркивается его вклад в организацию и развитие издательства в Донбассе, анализируются произведения писателя, написанные в 20-30-х годах XX ст.

Ключевые слова: издательство «Забой», история, Гайворонский.

SUMMARY

The article is devoted to the social and the cultural conditions of creation of publishing house «Zaboy» and organization on its basis literary group of the same name. The special attention is given to Vasil Gayvoronskiy, is underlined his contribution to the organization and development of publishing house in Donbas, are analysed works, written in 20-30-th years of the XX-th century.

Key words: publishing house «Zaboy», history, Gayvoronskiy.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Романько В.І. Література рідного краю: навч. посібник / В.І.Романько. – Донецьк, 1995. – 113 с.
2. Дзюба І. Донецька складова української культури / І. Дзюба // Донецький лінгвістичний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mova.dn.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=83&Itemid=3&limit=1&limitstart=0.
3. Уроки правди і добра: Поезія та проза / Упоряд. В.В. Оліфіренко. – Донецьк: Донбас, 2001. – 290 с.
4. Гайдарівський В. Дещо про себе і свою творчість // Гайдарівський В. А світ такий гарний...: Оповідання. – Буенос-Айрес: Вид-во Юліана Середняка, 1962. – С. I-VI.
5. Оліфіренко В. Про репресії на Донбасі / В. Оліфіренко // Донбас: Спецвипуск. – 1998. – С. 14-26.
6. Гайворонский В. Мечтатель / В. Гайворонский // Провинция. – 2007. – № 41 (823). – С. 12; № 42 (824). – С. 13.

7. Прохорова Л. Відчужений від Батьківщини патріот / Л. Прохорова // Провінція. – 2008. – № 2 (888). – С. 13.
8. Ярошевич І. Життєві колізії Василя Гайворонського / І. Ярошевич // Закордонне українство і Донеччина: вчора, сьогодні, завтра: матеріали наук.-практ. конф. – Донецьк: ДОВТ «Україна-Світ», Укр. культурологічний центр, 2008. – С. 233-239.
9. Біляїв В. Шукач гарного світу Василь Гайдарівський // Біляїв В. На неокраїні крилі. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – С. 58-78.
10. Ле І. Благородна місія / І.Ле // Донбасс. – 1963. – № 5. – С. 16-17.

Надійшла до редакції 15.01.2009 р.

УДК 811.161.1'373.611

КОНСТРУКЦИИ С ВИСЯЧИМ ДЕФИСОМ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: СОСТАВ ОДНОРОДНЫХ КОМПОНЕНТОВ И ИХ ПРОИСХОЖДЕНИЕ

А.В.Петров

В современном русском языке наблюдается активизация конструкций типа *тепло- и электровозы, авто-, вело- и мотоспорт*, которые получили название конструкций с висячим дефисом [1] или «стяжение однородной группы» [2]. Активизация подобных конструкций в русском языке объясняется тем, что в настоящее время наблюдается заметный рост сложных слов, создаваемых по определенным словообразовательным моделям. На коммуникативном уровне возрастает вероятность появления сложений с повторяющимися компонентами в функции однородных членов предложения, что продуцирует и образование конструкций, в которых общий второй компонент сложных слов в предшествующих однородных членах опускается и сохраняется только в последнем.

Конструкции с висячим дефисом широко распространены в языках с развитым словосложением, например в германских [2]. В.Г. Адмони называет это явление немецкого синтаксиса стяжением однородной группы, суть которого состоит в том, что в однородных членах обычно происходит устранение словообразовательного плеоназма [2].

«Правила русской орфографии и пунктуации» 1956 года, регламентирующие употребление висячего дефиса, учитывают далеко не все стороны этого явления и отражают тем самым неизученность самого явления. Висячий дефис ставится «после первой части сложного существительного при сочетании двух сложных существительных с одинаковой второй частью, если в первом из существительных эта общая часть опущена» [3, § 76, п. 16].

На специфичность конструкций с висячим дефисом обратил внимание Н.Н. Прокопович: «О подвижности границ между словосочетанием и сложным словом, о недостаточно прочной спайке элементов последнего... свидетельствуют очень интересные и показательные случаи, когда сочинительной связью сочетаются не сложные слова (или сложные термины) целиком, а часть сложения и целое сложное слово, часть составного термина и целый составной термин» [4, с. 61].

Цель статьи – исследовать конструкции с висячим дефисом с точки зрения состава однородных компонентов, их происхождения и комбинаторных возможностей.

Картотека сформировалась в результате использования поисковых систем Интернета, а также на основе научных и научно-популярных текстов, справочников и энциклопедий по цветоводству.

Висячий дефис употребляется не только в сочетаниях со сложными существительными, но и с другими именами, как правило, с прилагательными (со второй частью –

прилагательным и причастием): *свето- и влаголюбивые растения, водо- и воздухопроницаемые почвы, уран- и торийсодержащие соединения, топливо- и маслораздаточный агрегат* и др.

Активизация сложных слов приводит к появлению парадигматических рядов с общим препозитивным или постпозитивным компонентом. Ср.: *авиасъемка, аэросъемка, киносъемка, космосъемка, микросъемка, телесъемка, фотосъемка* и др. Составляющие парадигматических рядов взаимодействуют на синтагматическом уровне: *проводить киносъемку и телесъемку, участвовать в фотосъемке и киносъемке, осуществлять авиасъемку и аэросъемку местности* и др.

В предшествующих однородных членах общая часть опускается, и, таким образом, появляются конструкции с висячим дефисом: *фото-, кино- и телесъемка, теле- и киносъемка, фото- и киносъемка* и др. Общая опускаемая часть может выступать в качестве самостоятельной единицы и занимать позицию обобщающего слова, которое предшествует компонентам с висячим дефисом: «Бензидиновые красители составляют самую многочисленную группу прямо красящих веществ; но, кроме них, было открыто еще много различных *азокрасителей: моно-, дис-, поли-*, которые также проявили явно выраженную способность *накрашивать непосредственно*»: [//http://www.orgch.ru](http://www.orgch.ru)=Яндекс 22.11.09; «Суммируя сказанное, повторим, что важно в своем питании отдавать предпочтение ненасыщенным *жирам (как моно-, так и поли-)*»: [//http://fatburning.ru](http://fatburning.ru)=Яндекс 22.11.09.

В то же время общим элементом в конструкциях с висячим дефисом может быть компонент сложного слова и член свободного словосочетания: *радио- и телефонные сообщения, радио- и телевизионные передачи* [1, с. 99]. В таких конструкциях наблюдается устойчивая последовательность элементов – усеченная часть находится в препозиции [5, с. 42].

Структурные особенности висячего дефиса не были предметом специального исследования. Б.З. Букчина отмечает, что висячий дефис употребляется и перед усеченной частью. Это наблюдается в тех случаях, когда общий компонент однородных слов является первой частью сложений: *инженер-механик, -металлург, -теплоэнергетик, -электрик, -строитель* и др. [6].

Исследователи отмечают, что «в стяженных конструкциях сохраняются те же самые средства синтаксической связи однородных членов, что и в полных словосочетаниях: интонация перечисления, союзы *и, а, как – то* и т. п.» [1, с. 98]. Н.З. Котелова обращает внимание на появление новых лексико-грамматических функций слов, «ср. реализацию союзов *и, или* в новой модели типа *фото-и кинопромышленность, ионо- и электрообменник, авто- или электропогрузчик*» [7, с. 18].

Висячий дефис употребляется также в бессоюзных конструкциях, в которых стяжение оформляется в виде

- висячего дефиса и запятой: *воздухо-, водонепроницаемый; золото-, уранодобывающий; гамма-, бета-нейтронный; двух-, трехгодичный* и др. Ср.: «Форма соцветий флокса бывает *зонтико-, округлощитковидной* и широкоэллиптической...» [8, с. 257]; «Болголов – двулетнее травянистое, почти голое растение с сизым красновато-пятнистым стеблем и с крупными листьями, в очертании треугольными, *трижды-, четырехждырассеченными* на яйцевидные или овальные дольки»: [//http://boligolov.io.ua](http://boligolov.io.ua)=Яндекс 22.11.09;

- дефиса: *свето-водолюбивый, тепло-электроснабжение, двух-трехкратный, двух-трехнедельный, двух-трехступенчатый*. Ср.: «Большинство *хвое-листогрызущих вредителей* обладают крыльями, способны к дальним и быстрым перелетам, приспособлены к пассивному переносу ветром...» [12, с. 82].

Собранный фактический материал свидетельствует о том, что в качестве первых членов ряда однородных компонентов могут быть

- а) основы различных частей речи: имена существительные (*водо- и энергоисточники, газо- и пенообразователи*); имена прилагательные (*киноварно- или вишнево-*

красная окраска лепестков, светло- и темно-коричневые оттенки семян, средне- и слабоподзолистые почвы); наречия (*выше- и нижележащие пласты*); числительные (буквенные или цифровые): *двух- и четырехтактные моторы, полтора- или двухдюймовые трубы*; в 17-, 18- и 19-м веках;

б) аббревиатуры: *СВЧ-, УВЧ-излучения; ВЧ- и СВЧ-разряды, УВЧ- и СВЧ-терапия*: «Защитой от *УВЧ-, СВЧ-, КВЧ-излучателей* является медная сетка, лучше в сочетании с алюминиевой фольгой»: [//http://lucky7.narod.ru/47/6.htm](http://lucky7.narod.ru/47/6.htm)=Яндекс 19.11.09;

в) буквенные обозначения, цифры, символы. «Буквы (прописные, строчные разных алфавитов: латинского, греческого, русского) входят в состав наименований, как правило, терминов. Буквы являются и названиями химических элементов. Они могут быть и одиночными, и сочетаниями из нескольких букв» [6, с. 125–126]:

● *V- или W-образная линия; Б- и Т-лимфоциты*: «Охрану от чужеродных пришельцев несет внутренняя охрана организма – *Б- и Т-лимфоциты*, то есть белые кровяные шарики» (НиЖ. 1975. № 9. С. 21); «*Г-, Т- и П-образные шпалеры, Т- и П-образные шпалеры*»: [//http://vine.com.ua](http://vine.com.ua)=Rambler 19.05.08; «*Ширина Т- и П-образных пазов*»: [//http://kdgm.com.ua](http://kdgm.com.ua)=Rambler 19.05.08; «*V- и U-образный ролик*»: [//http://trabucco.ru](http://trabucco.ru)=Rambler 19.05.08;

● *α- и β-клетки, α- и β-цепи, γ- и β-излучение, х- и у-сперматозоиды* и др.;

● *3-, 5-раздельные колючки*: «[У барбариса обыкновенного] колючки обычно 3-, реже 5-раздельные. Цветки желтые, блестящие» [8, с. 31]; «У различных сортов петунии наблюдается ветвление не только 1- и 2-, но и 3-го порядков» [8, с. 183].

Усекаться могут не только основы различных частей речи, но и некоторые основы-суффиксоиды:

● *-видный*, если суффиксоид занимает постпозицию (*бокало-, яйцевидная форма; камелие- и розовидный цветок*): «По строению цветка [бальзамины] подразделяют на гвоздикоцветные, *камелие- и розовидные*» [8, с. 30]; «Цветки полигонума мелкие, собраны в *кисте-, колосовидные* или метельчатые соцветия» [8, с. 84].

Однако в интерпозиции суффиксоид сохраняется. Ср.: «Плоды *серповидно- или улиткообразноизогнутые*» [9, с. 69];

● *-образный (бокало- или бочонкообразный цветок, веретено- и яйцеобразный стебель)*: «Цветки [у вереска] мелкие, трубчатые, колокольчатые, чашевидные, *бокало- или бочонкообразные*, белые, розовые (разных оттенков), красные» [8, с. 47]; «У этих орхидей утолщенные (цилиндрические, *веретено- и яйцеобразные*) и сплюснутые стебли, называемые псевдобульбами» (НиЖ. 1985. № 2. С. 115).

Отмечены также случаи усечения сложных слов в составе многокомпонентных композитов. Ср.: «Листья весенника сибирского *трех- и пятипальчато-раздельные...*» [13, с. 384]; «Нижние листья петрушки *двойко- и тройкоперисторассеченные*, а верхние только *тройчатосложные*»: [//http://ukrspice.kiev.ua/special/petrushka.html](http://ukrspice.kiev.ua/special/petrushka.html)=Яндекс 19.11.09; «Листья лещины обыкновенной *дважды- и триждыперисторассеченные* с полупрозрачными точечными эфиромасличными железками»: [//http://trawka.ru](http://trawka.ru)=Яндекс 19.11.09.

Висячий дефис употребляется также при стяжении двух однородных членов с антонимичными первыми компонентами:

● *макро- – микро-: макро- и микроудобрения, макро- и микроэлементы*: «Потребность в *макро- и микроэлементах* у роз в 5-8 раз выше, чем у полевых культур» [13, с. 450]; а также *микро- и макро-: микро- или макрогальванический, микро- и макрообъекты, микро- и макроструктура, микро- и макроэволюционный, микро- и макроэкономический*,

● *моно- – поли-: моно- и полисемия, моно- и поликристалл*; ● *поли- или моногамия*;

● *высоко- – низко-: высоко- и низкооплачиваемый труд*;

● *верхне- и нижнее-: верхне- и нижнелужицкие языки*;

● *выше- – ниже-: выше- и нижележащий* («Этот слой настолько „мягок” по сравнению с *выше- и нижележащими породами*, что плиты могут скользить по нему

под действием центробежных сил» (НиЖ. 1975. № 5. С. 135); «ниже- и вышележащие горизонты толщ»: <http://www.mi-perm.ru=Rambler> 07.07.09);

● *право- – лево...*: *право- и левовращающий, право- и левосторонний* («Право- или левостороннее движение транспортных средств»: <http://glossary.greYTEK.ru=Rambler> 07.07.09); *право- и леворежущий* («право- и леворежущая фреза»: <http://www.mashb.ru=Rambler> 07.07.09).

Висячий дефис употребляется и в конструкциях с простыми словами. В словаре-справочнике «Слитно или раздельно?» зафиксированы три модели таких конструкций [9]:

- *до- и после...* (*до- и послеоперационный период, до- и послесвадебный*);
- *пред- и после...* (*пред- и послеоперационное состояние, пред- и послекризисные ситуации*);
- *внутри- и меж...* (*внутри- и межведомственная координация, внутри- и межцеховые отношения*).

С помощью поисковых систем были найдены контексты, включающие конструкции, построенные и по другим моделям. Варьирование модели обусловлено включением в состав конструкций других компонентов, прежде всего иноязычных, использованием синонимичных (ср. *до- – пред...*; *после- – пост...*; *мез(о)- – медиум...*; *интра- – эндо...*, *энто...*) и антонимичных (*внутри- и вне...*, *интра- и экстра...*) единиц, а также порядком следования компонентов модели (ср. *внутри- и меж...* – *меж- и внутри...*; *меж- и транс...* – *транс- и меж...*).

Активными в составе конструкций с висячим дефисом являются следующие компоненты: *интра-*, *суб-*, *макро-*, *микро-* и др.

Конструкции с компонентом интра- (лат. intra – внутри)

- *интра- и после...*: «наличие *интра- и послеоперационных осложнений*»: <http://www.proctolog.ru=Яндекс> 19.11.09;
- *интра- и пост...*: «*интра- и постоперационный период*»: <http://www.elvi-intertrade.ru=Яндекс> 19.11.09;
- *интра- и суб...*: «*интра- и субэпителиальные нервные клетки*»: <http://www.tinro.ru/sovet/book2003.pd=Яндекс> 19.11.09; «*интра- и субдермальные метастазы*»: <http://kublaser.narod.ru=Яндекс> 19.11.09;
- *интра- и экстра...*: «Многоадресная рассылка информации осуществляется с помощью особого сетевого оборудования и предназначена для приложений *интра- и экстрасетей*»: <http://www.pcmag.ru=Яндекс> 19.11.09;
- *экстра- и интра...*: «Наиболее чувствительны к боли *экстра- и интрацеребральные артерии*, некоторые черепные нервы»: <http://doktor36.ru=Яндекс> 10.11.09;
- *интра- и пара...*: «*интра- и параренальные гематомы*»: <http://lithotripsy.com.ua=Яндекс> 19.11.09;
- *анте- и интра...*: «У детей первых трех лет жизни основными предрасполагающими факторами развития дисбактериоза являются патология *анте- и интранатального периода*»: <http://www.ama.dp.ua=Яндекс> 19.11.09;
- *интра- и пери...*: «Влияние на венозный застой в головном мозге у детей с врожденными пороками сердца в *интра- и периоперационный периоды*»: <http://www.bakulev.ru=Яндекс> 19.11.09; «*катетеры интра- и перикардальные*»: <http://goszakaz.bashkortostan.ru=Яндекс> 10.11.09/

Конструкции с компонентом суб- (лат. sub – под)

- *суб- и эндо...* (греч. endon – внутри): «*между суб- и эндометриальной зонами*»: <http://yzi.morc.ru=Яндекс> 19.11.09;
- *суб- или над...*: «Вот почему стремление заменить государства Ближнего Востока; какими бы репрессивными они ни были; *суб- или надгосударственными* образованиями, передав в их ведение вопросы безопасности, неизбежно приведет к катастрофе»: <http://www.agentura.ru=Rambler> 12.11.09;

●*суб-* или *экстра*..: «*суб-* или *экстрасенсорное (под- или сверхчувственное) поле восприятия*»: <http://lib.co.ua/psychol>=Яндекс 12.11.09;

●*суб-* или *мета*..: «В пределах каждой популяции существуют еще менее изолированные группировки (*суб-* или *метапопуляции*), заселяющие боковые хребты Сихотэ-Алиня и двух его больших ответвлений»: <http://www.biodiversity.ru>=Яндекс 10.11.09; «хромосомы *суб-* или *метацентрические*»: <http://www.mirrabort.com>=Яндекс 10.11.09;

●*суб-* и *эпи*... (гр. *epi* – на, над, сверх): «формирование *суб-* и *эпиретинальных мембран*»: <http://www.eyenews.ru>=Яндекс 22.11.09.

С элементом *интра-* отмечены также трехкомпонентные конструкции. Терминоэлемент может находиться:

а) в окружении исконных компонентов: ●*пред-, интра- и после*..: «Разработка стратегии ведения пациента в *пред-, интра- и послеоперационном периоде*»: <http://okontur.narod.ru>=Rambler 10.11.09; ●*до-, интра- и после*..: «*до-, интра- и послеоперационных* лечебных мероприятий»: <http://www.polysan.ru> ; «Медикаментозное лечение в *до-, интра- и послеоперационном периодах*»: <http://booksmed.com>=Rambler 10.11.09;

б) в окружении заимствованных компонентов: *анте* (лат. *ante* – перед), *интер* (лат. *inter* – между), *пара* (гр. *para* – возле, при), *пери* (гр. *peri* – вокруг, около, возле), *экстра* (лат. *extra* – вне, сверх): ●*интра-, экстра- и интер*..: «...*интра-, экстра- и интертекстуальные факторы*. Не случайно очень созвучной этим новым веяниям оказалась парадигма исторической рецепции кинематографа (Ю.Цивьян, Дж.Стейгер)»: <http://www.gumer.info>=Яндекс 10.11.09; ●*анте-, интра- и пост*..: «Инфицирование плода и новорожденного может произойти в *анте-, интра- и постнатальный* периоды (до родов, в момент родов или после рождения)»: <http://www.ua.ua.info>=Яндекс 10.11.09; ●*интра-, пери- и пост*..: «Следует отметить, что наследственными следует считать лишь генетически обусловленные причины тугоухости. Все же остальные будут относиться к приобретенным, которые различаются лишь по времени возникновения (*интра-, пери- и постнатальные*)»: <http://nature.web.ru>=Яндекс 10.11.09; ●*интра-, супра-, пара*..: «*интра-, супра-, параселлярная* опухоль гипофиза»: <http://www.kuban.su>=Яндекс 10.11.09;

в) в окружении исконных и заимствованных компонентов: ●*пери-, интра- и после*..: «Ведь было показано, что применения блокаторов *beta-рецепторов* в *пери-, интра- и послеоперационном периодах* уменьшает частоту инфаркта миокарда у больных с сопутствующей кардиальной патологией»: <http://www.rusanesth.com>=Яндекс 10.11.09; ●*до-, интра- и пост*..: «*до-, интра- и постоперационный* период»: <http://www.meshalkin.ru>=Rambler 10.11.09; «*до-, интра- и постоперационная* терапия»: <http://academpharm.by>=Rambler 10.11.09; ●*пред-, интра- и пост*..: «*пред-, интра-, постоперационная* обработка кожи и слизистых»: <http://docki.net/detail/70854.html>=Rambler 19.11.09.

Частотными являются трехчленные конструкции с антонимичными компонентами *микро-* и *макро-* в сочетании с *ультра-* (лат. *ultra* – далее, более, сверх), *мега-* (гр. *megas* – большой), *мез(о)-* (гр. *mesos* – средний, промежуточный), *медиум-* (лат. *medius* – средний), *милли-* (лат. *mille* – тысяча), *нано-* (гр. *pannos* – карлик), *пико-* (исп. *piko* – малая величина):

●*микро-, макро- и ультра*..: «Цеолит обладает эксклюзивными свойствами селективного (избирательного) ионного обмена: поставляет в организм все недостающие *микро-, макро- и ультраэлементы*»: <http://www.argo-shop.com.ua/comment>=Яндекс 10.11.09; ●*макро-, микро- и ультра*..: «Кальцистеп – минеральный обогатитель животного происхождения – содержит 27 незаменимых *макро-, микро- и ультраэлементов*. Основной из них – кальций»: <http://aqua.barrier-cs.com>=Яндекс 10.11.09; ●*ультра-, микро- и макро*..: «Прочность эмали зуба обеспечивается на *ультра-, микро- и макроуровнях*...»: <http://www.ru.volgota.com>=Яндекс 10.11.09;

●*микро-, макро- и мега*..: «физическая организация *микро-, макро- и мегамиров*»: <http://www.inauka.ru>=Яндекс 10.11.09;

●*микро-, мезо- и макро-:* «Чаще всего, предметом изучения являются микроуровень, макроуровень и мезоуровень. Выделение *микро-, мезо- и макроуровней* становится понятным именно при рассмотрении экономики как системы»: [//http://www.finansy.ru](http://www.finansy.ru)=Яндекс 10.11.09; ●*макро-, мезо- и микро-:* «Среди поверхностных карстовых форм выделяют три типа: *макро-, мезо- и микроформы*»: [//http://www.turbaza.crimea.ua](http://www.turbaza.crimea.ua)=Яндекс 20.11.09;

●*микро-, медиум- и макро-:* «В зависимости от уровня анализа инфраструктуру можно рассматривать на трех уровнях: *микро-, медиум- и макроуровнях*. На *медиумуровне* (нередко говорят «*мезоуровень*») инфраструктура представляет собой совокупность объектов или сооружений»: [//http://know.su/economy-finance](http://know.su/economy-finance)=Яндекс 10.11.09;

●*микро-, нано- и макро-:* «Тематика семинара: „Молекулярная самоорганизация в *микро-, нано- и макроизмерениях*»»: [//http://elementy.ru](http://elementy.ru)=Яндекс 20.11.09; ●*макро-, микро- и нано-:* «Тематика конференции: „Связь *макро-, микро- и нанотехнологий* (Эффект размерности – связь между *макро-, микро- и нанотехникой*)»»: [//http://www.rtc.ru](http://www.rtc.ru)=Яндекс 20.11.09; ●*нано-, микро- и макро-:* «связь между *нано-, микро- и макро-метрологией*»: [//http://nanoreceivers.info](http://nanoreceivers.info)=Яндекс 20.11.09.

Компоненты *микро-, нано-, пико-, фемто-* (дат. femten – пятнадцать) являются составной частью «наименований единиц физических величин, служащих для образования наименований дольных единиц»: «Согласно международной системе измерений планктонных организмов, выделяют несколько фракций, различающихся размером (от 200 см до 0,02 мкм): *мега-, макро-, мезо-, микро-, нано-, пико- и фемтофракции*»: [//http://intas99-0139.narod.ru](http://intas99-0139.narod.ru)=Яндекс 20.11.09.

Элемент *микро-* может употребляться в границах ряда с компонентами *нано-, пико- и мини-*: ●*нано-, микро- и мини-:* «Например, израильская аэрокосмическая компания (IAI) и агентство NASA уже работают над совместной R&D-программой по созданию *нано-, микро- и мини-спутников*»: [//http://www.pryroda.gov.ua](http://www.pryroda.gov.ua)=Яндекс 10.11.09; «На недавнем форуме, посвященном юбилею запуска первого спутника Земли, было отмечено, что космическое будущее за *микро-, нано- и пикотехникой*, вес которой не более килограмма»: [//http://tvroscosmos.ru](http://tvroscosmos.ru)=Яндекс 20.11.09.

В терминосистеме функционируют конструкции с двукомпонентными элементами *субмикро-, полумикро-, ультрамикро-*, которые образуют градационный ряд *микро-*:

●*микро-, субмикро-:* «Проводятся обширные фундаментальные и прикладные исследования по изучению формирования *микро-, субмикро- и нанокристаллических* микроструктур в металлах и промышленных сплавах»: [//http://vivovoco.rsl.ru](http://vivovoco.rsl.ru)=Яндекс 20.11.09; «Пластическая деформация реальных тел сопровождается образованием и развитием *субмикро-, микро- и макротрещин*»: [//http://material.nglib.ru](http://material.nglib.ru)=Яндекс 20.11.09;

●*микро-, полумикро-:* «Электростатическая заряженность замеряется на *микро-, полумикро- и аналитических весах*»: [//http://dimonk.ucoz.ru](http://dimonk.ucoz.ru)=Яндекс 20.11.09;

●*микро-, ультрамикро-:* «Впервые бактерии с приставкой *ультрамикро* „предстали взору человечества” под линзами электронного микроскопа в 1981 году»: [//http://ewolm.ru](http://ewolm.ru)=Яндекс 20.11.09; «Химические элементы делятся на *макро-, микро- и ультрамикроэлементы*»: [//http://www.5ballov.ru](http://www.5ballov.ru)=Яндекс 20.11.09.

Зафиксированы четырех- и пятикомпонентные градационные конструкции, в состав которых входят анализируемые элементы: «Методы анализа делятся на *макро-, полумикро-, микро- и ультрамикрометоды*»: [//http://www.achem.ru](http://www.achem.ru)=Яндекс 20.11.09; «В соответствии с величиной навески пробы различают *макро-, мезо-* (по традиции *полумикро-*), *микро-, субмикро-, ультрамикроанализ* (метод)»: [//http://chemanalytica.com](http://chemanalytica.com)=Яндекс 20.11.09; «Классификация может базироваться на масштабе работы, объеме или массе пробы: *макро-, полумикро-, микро-, ультрамикро- и субмикроанализы*»: [//http://chemanalytica.com](http://chemanalytica.com)=Яндекс 20.11.09

Таким образом, несмотря на факультативность стяжения, в современном русском языке закрепляются конструкции с висячим дефисом, в состав которых входят сложные и

простые производные с исконными и заимствованными морфемами. Активизация стяженных конструкций свидетельствует о пополнении лексикона производными единицами, создаваемыми по определенным словообразовательно-синтаксическим моделям.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджено конструкції, в яких проявляється стягнення однорідних членів, поєднаних за допомогою різних сурядних сполучників чи безсполучниковим зв'язком; проаналізовано склад однорідних компонентів з погляду їхнього походження, кількісного складу та комбінаторного потенціалу. Показано, що усікатися можуть не тільки основи різних частин мови, а й деякі основи-суфіксоїди.

Ключові слова: висячий дефіс, однорідні члени, складне слово, словосполучення.

SUMMARY

The article presents results of investigation based on the structures, containing contractions of homogeneous members, connected by various coordinating conjunctions or by non-conjunctive connection. The composition of homogeneous members is analyzed from the point of view of their origin, quantitative composition and combinatorial potential. It is shown that not only stems of different parts of speech, but also some quasi-suffix stems can be contracted.

Key words: hanging hyphen, homogeneous members, composite, combination of words.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жилин И.М. Конструкции типа «тепло- и электровозы» в русском языке / И.М. Жилин // Русский язык в школе. – 1972. – № 4. – С. 96–99.
2. Адмони В.Г. Развитие структуры предложения в период формирования немецкого национального языка / В.Г. Адмони. – Л.: Наука, 1966.
3. Правила русской орфографии и пунктуации. – М.: Учпедгиз, 1956.
4. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке / Николай Николаевич Прокопович. – М.: Просвещение, 1966. – 400 с.
5. Кузнецова Н.И. О составных наименованиях, аналитических прилагательных и сложных словах в русском языке (к проблеме влияния экстралингвистических факторов на развитие языковой структуры) / Н.И. Кузнецова // Проблемы развития языка. – Вып. 1. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1977. – С. 35–42.
6. Букчина Б.З. Висячий дефис / Б.З. Букчина // Современная русская пунктуация. – М.: Наука, 1979. – С. 121–141.
7. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н.З. Котелова // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1978. – С. 5–27.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Азбука цветовода / Л.С. Сыроватская, А.И. Гречишкин, Е.Ш. Белорусец и др. – К.: Урожай, 1987. – 288 с.
2. Букчина Б. З. Слитно или раздельно?: (Опыт словаря-справочника) / Б.З. Букчина, Л.П. Калакуцкая. – М.: Рус. яз., 1982. – 879 с.
3. Быстров А.А. Иллюстративный школьный определитель растений / А.А. Быстров, Ю.К. Крубберг. – Л., 1947. – 120 с.
4. Наука и жизнь (НИЖ).
5. Осипенко Н.И. Насекомые – наши друзья враги / Н. И. Осипенко. – Львов: Изд-во при Львовском ун-те, 1989. – 112 с.
6. Энциклопедия комнатного цветоводства / Составитель М.В. Цветкова. – Харьков, 2006. – 512 с.

Надійшла до редакції 15.03.2009 р.

УДК 811.133.1: 81'37

ПРО УНІКАЛЬНІСТЬ ТА ЗАКОНОМІРНІСТЬ У СЕМАНТИЧНІЙ ЕВОЛЮЦІЇ

О.Г.Мікіна

Серед французьких дієслів мовлення особливу увагу привертає лексема, що пройшла семантичну еволюцію, відмінну від споріднених лексем решти романських мов. Ідеться про одне з базових дієслів зі значенням ‘розмовляти’ – *causer*. Жодна з романських мов не зазнала подібної семантичної трансформації класичного дієслова *causor*. Дана стаття є спробою пояснити цей феномен.

Історія семантичного розвитку латинського дієслова *causor* є, з одного боку, унікальною, оскільки формування значення дієслова мовлення на основі вихідного латинського відбулося лише в одній романській мові, а з іншого – цілком закономірною, тому що ця значеннєва еволюція знаходить паралелі з іншими латинськими лексемами.

Перш ніж викласти міркування з цього приводу, подамо значення латинського дієслова та значення тих дієслів, що наслідують вихідну лексему в неолатинських мовах. Дієслово *causar* було створено як дериват іменника *causa* ‘причина’, ‘привід’, ‘підстава’; ‘судова справа’, ‘процес’ і означало в класичній латинській мові ‘посилатися на щось’, ‘спричиняти’, ‘судитися, захищати справу в суді’ [1, с.161]. Цілком закономірними і логічними видаються значення сучасних романських дієслів, пор., іт. *causare*, ісп., порт., кат. *causar* ‘спричиняти, бути причиною’ [2, с.228; 3; 4, с.167; 5, с.362]. І лише французька мова кардинально змінила семантичну структуру латинського дієслова, внаслідок чого фр. *causer* не тільки потрапило до лексико-семантичної групи дієслів мовлення зі значенням ‘розмовляти’, але й, за словами Ж. Вандрієса, має всі шанси згодом витіснити з мови базове дієслово з цією семантикою – *parler* [6, с.204] (зауважимо, що у французькій мові є два дієслова з формою *causer*, друга лексема має ті ж значення, що й інші романські). Попри уявну неординарність подібної семантичної еволюції, детальний аналіз латинського дієслова, а також іменника *causa*, від якого походить *causor*, дозволить, на нашу думку, довести закономірність цієї семантичної трансформації. Але спершу варто зазначити, що навіть у питанні походження вказаних дієслів у літературі спостерігаються різні погляди, дослідники не можуть дійти згоди стосовно того, чи лат. *causor* є базою сучасних дієслів, чи безпосередньо іменник *causa* [2, с.228; 4, с.167; 7, с.114; 8, с.143]. В усякому разі для семантичного дослідження це питання не є принциповим, оскільки значення ‘спричиняти, бути причиною’, яке втілюють романські дієслова, включно з французьким дієсловом із цим значенням, логічно впливає із семантики як іменника *causa*, так і дієслова *causor*. Проте ми схильні вбачати в основі романських дієслів саме дієслово *causor*, дериват іменника *causa*, з наслідуванням первинних і набутих в ході семантичної еволюції значень.

У роботі, спеціально присвяченій іменнику *causa* та його дериватам, П.-Ж. Мініконі досліджує всі значення дієслова *causor*, зафіксовані в латинській мові в різні часи: ‘захищатися в суді’, ‘викладати претензії’, ‘скаржитися’, рідко ‘відмовляти’ [9, с.176-177]. Очевидною є прадавня і споконвічна прихильність цієї лексики до юридичного словника. Найпоширенішим значенням, до якого привела семантична еволюція *causor*, стало ‘звинувачувати’ (із цим значенням зберігається правовий статус лексеми), з яким *causārī* вступило в конкуренцію зі своїми префіксальними варіантами, дієсловами, що від початку означали ‘звинувачувати’ – *incusāre* (притаманне зазвичай письмовій мові) та *accusāre* [9, с.178]. У пізній народній латині дієслово *causāre* (після регулярної заміни відкладеної форми на правильну) залишається частотним, зберігає свої значення, розвинуті в ході еволюції, і завдяки цьому дає підстави сподіватися, що воно неминуче потрапить до національних словників, що і мало місце в усіх частинах Романії. Проте, як ми вже зазначили, тільки галльська латина стає полем розвитку значення ‘говорити’.

Семантична історія французького дієслова *causer* 'розмовляти' починається, безперечно, з семантичної історії латинського іменника *causa*. І тут принагідно зазначимо, що походження цього іменника залишається нез'ясованим, а тому вказати, яке значення є первинне, те, що означає причину, мотив, чи те, що пов'язане з судовою практикою, видається неможливим. Про цю невизначеність пишуть А.Ерну і А.Мейє, але водночас вони вважають, що численні складені похідні від *causa*, які пов'язані саме з судовою лексикою (пор. *causidicus* (*causa* + *dico*) 'той, хто представляє справу в суді', 'адвокат'; *accūsō* 'звинувачувати'; *excūsō* 'знімати провину, виправдовувати'; *incūsō* 'звинувачувати, інкримінувати'; *recūsō* 'давати відвід (суддям)', згодом 'не визнавати'), мали б вказувати на первинність значень, пов'язаних з юридичною термінологією. Проте А.Ерну і А.Мейє погоджуються з тим, що для латинян наочна первинність значення 'причина, мотив' визначалася частотністю і популярністю вислову *de causā* 'з причини', і тому вихідна семантика іменника *causa* в розумінні носіїв латинської мови не мала відношення до судових справ [1, с.161]. На думку А.Ерну і А.Мейє, іменник *causa* мав усі шанси усталитися як у мові права, так і в інших галузевих мовах завдяки перекладу грецьких лексем, насамперед дуже схожого за своєю семантикою на *causa* іменника *αἰτία*, що означав як 'причина, мотив, підстава', так і 'провина, звинувачення' [10, с.36].

Семантична еволюція латинських лексем часто залежала від потужного впливу грецької мови. Окрім цього, іноді несподівані зміни значень відбувалися завдяки розвинутій полісемії та культивованій граматики і письменниками синонімії латинських лексем. Так, на семантичний розвиток *causa* вплинуло його часте поєднання в мові з іменником *rēs*, основними значеннями якого були 'річ, предмет'. Причиною такого паралельного використання було те, що у *rēs*, окрім цих значень, були й інші, що збігалися з дефініціями *causa* – 'причина', 'судова справа, процес' [11, с.873-874]. Це ілюструє приклад з Ціцерона: «*quae ex re ipsa causa quae ducuntur*» [1, с.161] – «це випливає з причини» (в цьому прикладі ми бачимо типове для латинської мови одночасне використання двох рівнозначних синонімів, у даному випадку, ключове для семантичного розвитку аналізованої лексики використання іменників *rēs* та *causa*). Поступово така семантична розмитість посприяла тому, що іменник *causa* почав перетягувати на себе значення, притаманне іменнику *rēs* – 'річ'. Так, у мові використовувалися з однаковою частотністю та однаковим значенням два вислови – '*quam ob causam*' та '*quam ob rem*' – 'з цієї причини', 'внаслідок чого'. У пізній латині *causa* витісняє *rēs* взагалі, про що свідчать сучасні романські лексеми – фр. *chose*, іт. *cosa*, ісп. *cosa*, порт. *coisa* 'річ' і т.д. Звертає на себе увагу форма поданих романських лексем, а саме: загальна для всіх мов монофтонгізація та палаталізація французької лексики, – це свідчить про безперервну еволюцію іменника *causa* з цим значенням в надрах народної мови.

На долю іменника *causa*, а також, на нашу думку, на долю дієслова *causor* вплинуло паралельне використання *causa* ще з одним іменником – *ratio*. Значення цих двох лексем, семантично розмитих і багатозначних, перетиналися, вони часто заміщували одне одного як синоніми. Е.Форчелліні, розглядаючи дефініції *ratio*, серед інших значень подає і таке: «*Ratio est causa*» [12, с.85]. Про іменники *causa* і *ratio* П.-Ж. Мініконі пише наступне: «Оскільки ці два терміни знаходяться серед найбільш багатих і найбільш розмитих, що має латина, ми стикаємося з серією інтерференцій, що з'являються одночасно в звичайній мові і в спеціальних мовах» [9, с.144]. Далі він подає кілька прикладів взаємної субституції цих лексем, ось один з них, взятий у Плінія, де обидві лексеми вживаються як синоніми із значенням 'причина': «*tempestatum imbriumque quasdam statas esse causas, quasdam uero fortuitas aut adhuc rationis incomptae manifestum est*» – «очевидно, серед причин буревіїв і дощів одні є постійні, інші випадкові, або залежать від ще невідомого закону» [9, с.145]. Не дивно, що сучасні романські мови для вираження значення 'причина' використовують лексеми, що продовжують обидва іменники, пор., фр. *cause* і *raison*, іт. *causa* і *ragione*, ісп. *causa* і *razón*, порт. *causa* і *razão*.

Проте семантична еволюція іменника *ratio* заслуговує на особливу увагу в межах цього дослідження, оскільки саме вона, за нашими спостереженнями, зіграла вирішальну роль у появі значення ‘говорити’ у дієслова *causor*. А. Мейє, досліджуючи історію іменника *ratio*, пише, що його первинне значення було розмитим, і у самій латині цей іменник мав тенденцію закріпитися з конкретним значенням ‘рахунок’. Але *ratio* отримав нові значення, які зробили з нього термін інтелектуального словника. Сталося це під впливом грецького іменника *λογος* [13, с.226]. Значення *λογος* у грецькій мові нагадують латинське слово *ratio*, оскільки і грецька лексема об’єднувала в собі як ‘рахунок’, так і ‘розум’ [10, с.766-767]. Залучення *ratio* для перекладу грецької лексеми в мові риторики та філософії призвело до того, що воно усталилося в народній латині і романських мовах саме із значенням ‘розум’ [1, с.821]. У народній латині від *ratio* було утворене дієслово **rationare* ‘розмірковувати, робити висновки’, проте воно вживалося і в значенні ‘говорити’, і в цьому знову, як вважають Ф. Ерну і А. Мейє, ключову роль відіграла грецька лексема *λογος* із своїм основним значенням ‘слово’ [1, с.822].

Таким чином, паралельне вживання іменників *causa* та *ratio* мало всі шанси передати іменнику *causa* від *ratio* як споконвічних його значень, так і набутих у ході семантичної еволюції, в тому числі значення ‘слово’.

Доказів використання *causa* із значенням ‘слово’ в літературі немає, як немає і документально засвідченого переходу до використання дієслова *causor* у значенні ‘говорити’, а є лише результат, що потребує пояснення, і цей результат – усталення французького дієслова *causer* у значенні ‘говорити’. Проте беззаперечний, засвідчений у літературі вплив іменника *ratio* зі всіма його основними значеннями на *causa* може цілком логічно передбачати також вплив набутого лексемою *ratio* в ході еволюції значення ‘слово’ на контекстуальний синонім *causa*.

І тут важливо зазначити, що носієм розглянутих тенденцій семантичної еволюції, що привели до появи значення ‘говорити’ у французької лексеми, було класичне дієслово, всі названі впливи інших лексем і викликані цим семантичні трансформації стосувалися форми, що залишилася в межах мови, яка не зазнала народних фонетичних змін. Цей висновок є цілком очевидним з огляду на те, що за жодних обставин форма, що пройшла весь шлях романської історії, не могла залишитися такою, як у французького *causer*. А отже, в даному випадку йдеться про книжне дієслово. Історія народної форми була іншою.

Першими значеннями старофранцузького дієслова *choser* (а це вочевидь і є народна форма), що подають словники, є такі: ‘сперечатися з кимсь’, ‘лаятися, сваритися’, ‘звинувачувати, оскаржувати’, ‘кохатися’ [14, с.106]. За даними А.Греймаса, з такими дефініціями *choser* зустрічається у творах французької літератури починаючи з 12 ст. Проте значення, пов’язані з мовленням, з’являються в період середньовісфранцузької мови, а найбільшого поширення це дієслово у формі *causer* набуває у 15 ст. Форма вказує на те, що в другому випадку йдеться про книжне запозичення, феномен, який був вельми розповсюдженим в цю епоху. А.Греймас фіксує за дієсловом *causer* такі значення: ‘пояснювати’, ‘говорити’, ‘звинувачувати’, ‘розмовляти, бесідувати’ [15, 95]. Ми бачимо, що комплекс значень народної галло-романської лексеми, з одного боку і комплекс значень книжної лексеми, з іншого, відрізняються тим, що саме книжний варіант має значення, пов’язані з мовленням.

Свою гіпотезу стосовно причин набуття дієсловом *causer* значення ‘розмовляти’, що є основним у сучасного дієслова, та решти інших, що були притаманними цьому дієслову раніше, виклав у згаданій праці П.-Ж. Мініконі. На його думку, *causer* замінило у мові інше дієслово – *causoier*, що мало як раз значення ‘розмовляти’ і було продовженням (після фонетичних змін, притаманних галльській латині) народного дієслова *causidicare*, засвідченого в Рейхенаузьких глосах [9, с.178]. Це дієслово утворилося від класичного *causidicus* ‘адвокат’, семантична структура якого, вміщуючи, окрім *causa*, корінь *dic* (< *dico* ‘говорити’), цілком могла спонукати носіїв галло-романської мови до семантичної трансформації схожого за формою (однокореневого) дієслова *causer*. Така

версія виглядає цілком правдоподібно, тим більше, що, зважаючи на обмеженість цього семантичного явища рамками однієї романської мови, фіксація дієслова *causidicare* саме у Рейхенаузьких глосах, територіально пов'язаних зі Швейцарією, тобто з франкомовною зоною, додає гіпотезі П.-Ж. Мініконі зайвої переконливості. Проте, на нашу думку, фонетична еволюція *causidicare* не могла привести до *causer*. Обов'язково мала відбутися монофтонгізація *au*, а дифтонг *oi* у *causoier* не міг зникнути так безслідно. Або, якщо йдеться лише про вплив семантики *causidicare* на дієслово, що було в обігу, форма цього дієслова мала відображати фонетичні зміни. А отже, ми знову наполягаємо на тому, що *causer* 'говорити' має бути книжним запозиченням з пізнім виявом зазначеної семантичної трансформації, підготовленої ще у надрах класичної мови, що відбулося вже у національну добу і лише на галльських теренах. Нагадаємо, що, на нашу думку, ця семантична трансформація проявилася спочатку у вихідному іменникові *causa*, яке мало розвинути і закріпити за собою значення 'причина' і 'слово'.

А що ж відбувалося з дієсловом, яке фіксується старофранцузькою мовою? Поступова природна еволюція дієслова *causor* призвела, як ми бачили, до появи форми *choser*, засвідченої і текстами, і словниками, форми, яка не була пов'язана зі значеннями, що мають відношення до мовлення. Проте дієслово *choser* не залишило по собі ні народної форми, ні значень, з якими воно вживалося в старофранцузькій мові, на відміну від іменника *chose*, яке усталилося в мові всіх періодів і існує до сьогодні. Натомість в італійській мові і досі вживається дієслово *cosare* 'робити', яке пройшло той самий шлях семантичної еволюції, що і французька лексема. За даними П.-Ж. Мініконі, старофранцузьке *choser* також мало серед інших і значення 'робити', що використовувалося в широкому сенсі, і витоки цього значення знаходяться в народнолатинському дієслові *causār* [9, с.178].

Історія французького дієслова *causer* доводить важливу річ, яка є наріжним каменем у семасіології, – це ідея неможливості, або, принаймні, вкрай обмеженої можливості випадкових семантичних трансформацій. Незважаючи на здавалося б унікальність появи в латинського дієслова *causor* значення 'говорити' лише в рамках однієї романської мови, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що зафіксований розвиток значень є логічним, знайомим фахівцям, що досліджують семантичну еволюцію, і таким, що вкладається в схему типових семантичних трансформацій. Особливим у цій історії є те, що мова йде про книжне запозичення, про лексему, в історії якої була значна перерва, лексему, що несла в собі паростки майбутніх змін і законсервувала їх до штучного відновлення дієслова в період середньовісфранцузької мови. Попри дещо фантазійний, на думку скептиків, характер даної гіпотези, її об'єктивність доводять факти семантичного розвитку, які були викладені у цій статті.

РЕЗЮМЕ

В статті просліджується семантичне розвиток французького глагола *causer* от его истоков в латинском языке. Несмотря на уникальность появления значения 'говорить' у глагола, который восходит к латинскому *causor*, только в одном романском языке, делается попытка увидеть в этом универсальное явление.

Ключевые слова: семантическая эволюция, уникальность, закономерность.

SUMMARY

In the semantic evolution of the French verb *causer* starting from its sources in the Latin language is traced. Despite the originality of gaining the meaning «to talk» of the verb (which descends from the Latin verb *causor*) only in one Romanic language a try to see it as a universal phenomenon is made.

Key words: semantic evolution, originality, regularity.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. – P.: C. Klincksieck, 1932. – 1108 p.
2. Cortelazzo M., Cortelazzo M.A. L'Etimologico minore DELI Dizionario etimologico della lingua italiana di Manlio Cortelazzo e Paolo Zolli. – Bologna: Zanichelli, 2004. – 1440 p.
3. Moliner M. Diccionario de uso del español, edición en CD ROM. – Madrid: Gredos, 2003.
4. Cunha A. G. da. Dicionário Etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa. – Rio de Janeiro: Editora Nova Fronteira, 2003. – 940 p.
5. Fabra P. Diccionari general de la llengua catalana. – Barcelona: Edhasa, 1986. – 1787 p.
6. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. – 410 с.
7. Bloch O., Wartburg W. von. Dictionnaire étymologique de la langue française. – P.: Quadrige / PUF, 2004. – 682 p.
8. Dauzat A., Dubois J., Mitterand H. Nouveau Dictionnaire étymologique et historique. – P.: Larousse, 1973. – 814 p.
9. Miniconi P.-J. Causa et ses dérivés. Contribution à l'étude historique du vocabulaire latin. – P.: Les belles lettres, 1951. – 211 p.
10. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. – Репринт V-го издания 1899 г. – М.: Греко-лат. кабинет Ю.А. Шичалина, 1991. – 1371 с.
11. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русск. яз., 1976. – 1096 с.
12. Forcellini Aeg. Totius Latinitatis Lexicon/ Opera et studio. – Prati. Typis Aldinianis, 1871, T. V. – 808 p.
13. Meillet A. Esquisse d'une histoire de la langue latine. – P.: Hachette, 1933. – 291 p.
14. Greimas A. J. Dictionnaire de l'ancien français. Le Moyen Age. – P.: Larousse, 1994. – 630 p.
15. Greimas A.J., Keane T.M. Dictionnaire du moyen français. – P.: Larousse, 2001. – 668 p.

Надійшла до редакції 22.02.2009 р.

УДК 811.111(73):729

ОБ ОДНОМ СЛУЧАЕ ВЛИЯНИЯ АМЕРИКАНСКОГО АНГЛИЙСКОГО НА КАРИБСКИЙ ВАРИАНТ СТАНДАРТНОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

А.В. Дроздов

Развитие лексико-семантической системы современного английского языка определяется факторами, связанными с его поливариантностью, взаимодействием национальных вариантов [1, с.87].

Актуальность настоящего исследования обусловлена возрастающим интересом к проблемам пространственной вариативности языка, недостаточной изученностью территориального варьирования английского языка в развивающихся странах и механизмов формирования вариантных языковых систем.

Объектом исследования является функционирование словоформы *gotten* в ее акциональных значениях в американском (АЕ), британском (ВЕ) вариантах английского языка и в карибском варианте стандартного английского языка (СКА).

Остановимся на **нерешенных проблемах**, которым посвящается данная статья. Ранее не исследовалась проблема изменения видов дистрибуции (свободной или дополнительной) в применении к словоформе *gotten* в ее глагольных упо-

реблениях в связи с различными территориальными вариантами английского языка с точки зрения синхронно-диахронного подхода.

Предметом исследования являются лексические заимствования в карибский вариант стандартного английского языка из других территориальных вариантов английского языка.

Новизна данного исследования определяется тем, что в статье рассматривается проблема изменения языкового знака с точки зрения пространственной (территориальные варианты английского языка) вариативности английского языка.

Цель данного исследования – показать, как словоформа *gotten* в ее акциональных значениях была транспортирована из одного территориального варианта английского языка в другой.

Достижению данной цели подчинено разрешение следующих **задач**:

1. Выявить лексические, морфологические особенности функционирования словоформы *gotten* в ее акциональных значениях в американском, британском и карибском вариантах английского языка.

2. Выявить территориальный вариант английского языка, из которого словоформа *gotten* в ее акциональных употреблениях была заимствована в карибский вариант стандартного английского языка.

3. Выявить изменения в лингвистическом статусе словоформы *gotten*, которые имели место в американском, британском и карибском вариантах английского языка

Одним из различительных признаков АЕ XX века является употребление причастия II *gotten* в акциональных значениях. Для английского языка Америки колониального периода, т.е. XVII-XVIII веков характерно то, что словоформа *gotten* используется в четырех синтаксических функциях и четырнадцати акциональных значениях.

Анализ материала выборки АЕ XX века и американского английского XVII века показал, что в XX веке словоформа *gotten* проявляет признаки сужения сферы своего употребления. Старая форма действует в новой сетке отношений. В общем, можно сказать, что в АЕ XX века происходит специализация значений словоформ *gotten* и *got*. Рассмотрим вопрос о специализации значений словоформы *gotten* более детально.

Замечено, что формы *have*, *have got* и *have gotten* ведут себя не одинаково при перестановке позиций косвенного и прямого дополнений, если таковые имеются в предложении. Иными словами, наличие в предложении прямого и косвенного дополнений после формы *gotten* можно рассматривать в качестве ее диагностирующего контекста. По мнению Р. Бердана [2, с.382], ни *have*, ни *have got* не допускают перестановки косвенного и прямого дополнения в предложениях типа: *I have a bear for Bill* (У меня есть медведь для Билла). *I have got a bear for Bill* (У меня есть медведь для Билла). Трансформированные варианты исходных предложений оказываются не грамматичными: **I have Bill a bear*; **I have got Bill a bear*.

Однако же, при наличии в предложении *have gotten*, такая перестановка, перемена позиций прямого и косвенного дополнений становится грамматически допустимой: *I have gotten a bear for Bill* (У меня есть медведь для Билла). *I have gotten Bill a bear* (У меня есть медведь для Билла).

Поскольку Р. Бердан в цитируемом источнике не объясняет причину приемлемости данной диагностической трансформации для *have gotten*, попытаемся разобраться, чем объясняется то, что при наличии исследуемого глагольного образования *have gotten* допустима перестановка позиций прямого и косвенного дополнений, а при наличии *have* и *have got* такая перестановка недопустима. Заметим, что в классификации глаголов по значениям, предложенной Р. Квирком, глагол *have* относится к группе статических глаголов, т.е. глаголов, обозначающих состояние, а глагол *get*, в значении «приобретать», относится к группе динамических глаголов [3, с. 46]. Далее глагол *get* обладает двоякой природой: в одних значениях он является динамическим, например, в *have gotten*, а в других – статическим, например, в *have got* в значении «имеется, есть». Кроме того, в значении «приобретать» глагол *to get* является двупереходным глаголом. Известно, что двупереходные глаго-

лы – это синтаксически эквивалентные глагольные лексемы с диагностической дистрибутивной формулой, содержащей три субстантивных элемента, синтаксически непосредственно связанных с глаголом и непосредственно не связанных между собой [4, с. 3]. Поскольку глагол *get* в значении «приобретать» является двупереходным глаголом, он обладает синтагматической способностью притягивать два правосторонних адьюнкта в пределах активной конструкции. Этим объясняется то, что в АЕ XX века возможны предложения: *I have gotten a toy for Peter* (У меня есть игрушка для Пита) с его трансформом: *I have gotten Peter a toy* (Я достал игрушку для Пита).

С другой стороны, *have got*, как известно, эквивалентно статическому глаголу *have*. Форма *Have got*, будучи эквивалентным глаголу *have*, может притягивать только один правосторонний беспредложный адьюнкт – прямое дополнение. Этим объясняется то, что в АЕ XX века возможны предложения:

I have got a toy for Peter; I have a toy for Peter (У меня есть игрушка для Пита) и невозможны их трансформы: **I have got Peter a toy*.

Таким образом, мы рассмотрели один из диагностических контекстов для употребления словоформы *gotten* в АЕ XX века. По свидетельству Р. Бердана, для употребления *have gotten* в АЕ XX века существует и другое синтаксическое ограничение, которое тоже является диагностическим. После модальных глаголов следует использовать глагол *have*, если он вспомогательный или смысловой, но нельзя использовать *have got*, например: *I expected that John would still have his old car*. Я надеялся, что у Джона все еще будет его старый автомобиль; *I expected that John would still have gotten his old car back*. Я надеялся, что Джон получит назад свой старый автомобиль. Однако неграмматичным является следующее высказывание: **I expected that John would still have got his old car back*.

В нашей выборке тоже нашлось много примеров, когда наличие модального глагола в предложении выступает в роли обязательного контекста для реализации аналитической глагольной формы *have gotten*, например: 1969. *If he could have gotten his boots without anyone seeing him* [5, с. 215]. Если бы он сумел раздобыть сапоги так, чтобы при этом его никто не видел. *I should have gotten word to Golz sooner* [6, с. 363]. Мне бы лучше Гольцу передать сообщение. *Some of the party must have gotten out* [7, с. 247]. Должно быть, некоторые участники вечеринки ушли.

Американский лингвист П.С. Розенбаум применяет лингвистический эксперимент для выявления особенностей употребления *have gotten*. Он вводит диагностическое изменение контекста в коротких высказываниях [8, с. 64]. С этой целью он сравнивает функционирование глагола *have*, форм *have got* и *have gotten*, употребленных в качестве инфинитива и герундия в позициях после союза *that*. Оказывается, что глагол *have* допустимо употреблять во всех трех типах приведенных контекстов: *Richard pretends that he has an idea*. (Ричард делает вид, что у него есть идея). *Richard pretends to have an idea* (Ричард делает вид, что у него есть идея). *Richard pretends having ideas* (Ричард делает вид, что у него есть идеи).

В тех же самых позициях формы *have got* и *have gotten* ведут себя по-иному: *Richard pretends that he has got an idea* (Ричард делает вид, что у него есть идея). **Richard pretends to have got an idea*. **Richard discourages having got ideas*.

Таким образом, использование формы *have got* после союза *that* является допустимым, а использование данной формы в позиции после инфинитива и герундия – неграмматично. Те позиции, которые не допускают использования формы *have got*, т.е. позиции герундия и инфинитива, являются диагностическими окружениями для использования формы *have gotten*: *Richard pretends to have gotten the idea*. Ричард, делает вид, что он открыл идею. *Richard dislikes having gotten secret information*. Ричарду не нравится то, что он раздобыл секретную информацию.

Мы попытались разобраться, чем объясняется то, что глагол *have*, формы *have got* и *have gotten* обладают весьма сходными, но не тождественными окружениями. Различия в дистрибуции и совместной сочетаемости рассматриваемых форм объясняются

особенностями функционирования формы *have got* в английском языке. По мнению М. Суона, «форма *have got* не употребляется в качестве инфинитива, герундия или любой инговой формы» [9, с.273]. «Нельзя сказать: **to have got a headache, *having got a brother*» заключает М. Суон.

В карибский вариант стандартного английского языка (СКА) была заимствована форма *gotten* из американского варианта английского языка [10, с. 264]. Причастие II *gotten* включается в состав форм перфекта для передачи акциональных значений в СКА, например: *If the Draytons have ever gotten a fair break, spouse would have been more popular* [11, с. 264] 'Если бы Дрейтонам когда-либо удалось обеспечить хотя бы сносную сольную импровизацию, танец спаудж был бы более популярным'. Интересно отметить, что в СКА словоформа *gotten* выступает в роли карибской инновации, а не архаизма. Заимствованные единицы всегда выступают в роли инноваций в языке-рецепторе.

Выявленные обязательные контексты для реализации форм *have got* и *have gotten* в АЕ XX века указывают на то, что по сравнению с XVII веком изменилась дистрибуция данных словоформ. Если для английского языка Америки XVII века данные формы находились в свободном распределении, то в АЕ XX века в отношении форм *have got* и *have gotten* вырабатываются отношения дополнительной дистрибуции, т. е. такие отношения, для которых «одна форма или сегмент никогда не встречается в том же окружении, что другой» [12, с 46].

В то же время отношения дополнительной дистрибуции еще не полностью сложились в АЕ XX века для форм *have got* и *have gotten*. Специализация их употребления еще не завершена. Дело в том, что «некоторые американцы, подобно англичанам также употребляют форму *have got* вместо *have gotten* в значении "приобрести"» [13, с.380], т.е. в данном случае проявляется своеобразный «системный дуализм» – такое явление, свойственное американскому английскому, когда известная часть американцев обладает знанием элементов двух подсистем: своей (американской) и бывшей метрополии (британской).

Наличие отношений дополнительной дистрибуции у форм *have got* и *have gotten* свидетельствует о том, что сфера употребления формы *gotten* в АЕ XX века имеет синтаксические ограничения. Наличие лексико-семантических и синтаксических ограничений на употребление формы *have gotten* в АЕ XX века указывает на сужение сферы функционирования данной словоформы в ее глагольных употребленных в АЕ XX века по сравнению с английским языком Америки XVII века. Таким образом, словоформа *gotten* в ее глагольных употреблениях затронута действием процесса сужения диапазона употребления словоформы в АЕ XX века по сравнению с XVII веком.

Перечислим окружения, благоприятные для употребления формы *gotten* в ее глагольных реализациях в АЕ XX века. Напомним, что значение «иметь, обладать» реализуется последовательностью *have got* только в том случае, если глагол *have* стоит в настоящем времени индефинитного разряда. Отсюда следует, что любые другие формы, в которых может стоять глагол *have*, – прошедшее время, будущее время, пассив, причастие I, инфинитив – могут способствовать реализации значения «приобретать» и, следовательно, употреблению формы *have gotten*. Заметим, что форма *have gotten* выступает в функции инфинитива после модальных глаголов, образуя составное глагольное модальное сказуемое. Следовательно, наличие левостороннего адьюнкта – любого модального глагола создает благоприятные условия для употребления данной формы.

Сравним употребление словоформы *gotten* в АЕ и ВЕ XX века. По свидетельству Х.У. Фаулера, в ВЕ употребление словоформы *gotten* в ее глагольных реализациях (при *have, be*) считается архаичным. В качестве причастия или прилагательного данная словоформа встречается в поэзии: *On gotten goods to live contented*) или в технической документации, относящейся к горному делу (*The hewer is paid only for the coal gotten*)[14, с.227]. Можно заключить, что в «общее ядро» входят все случаи использования форм *have got*, а также формы *gotten*, когда она подверглась адъективации. Но когда в АЕ XX века словоформа *gotten* используется как компонент глагольной структуры –

в настоящем или прошедшем времени перфектной группы, в инфинитиве, пассиве, в функции причастия 1 или герундия – в этих случаях словоформа *gotten* представляет собой дифференциальный признак американского варианта английского языка.

На основании данного исследования сформулируем следующие выводы:

1. В обоих вариантах английского языка в отношении словоформы *gotten* имеет место один и тот же процесс – сужение ее семантической структуры. Но в БЕ он был доведен до своего завершения. В результате этого в БЕ XIX-XX века данная словоформа не используется в глагольных употреблениях. Этот же процесс осуществляется и в АЕ XIX-XX веков, но гораздо медленнее. Здесь из смысловой структуры *gotten* в глагольных употреблениях исчез ряд значений, что особенно заметно при сравнении состояния английского языка Америки XVII века и АЕ XX века.

2. Словоформы *got* и *gotten* находятся в отношении свободной дистрибуции в английском языке Америки XVII-XVIII веков и в английском языке Англии (БЕ) данного периода. Диапазон значений формы *gotten* становится все уже к середине XVIII века в английском языке Англии. Литературные нормы БЕ XVIII века санкционировали форму *gotten* в ее глагольных употреблениях отрицательно и она была оттеснена в субстандарт. С середины XVIII века словоформа *gotten* в ее глагольных аналитических образованиях выходит из употребления в БЕ. С другой стороны, в конце XVIII века складывается американский вариант английского языка. Центробежные силы, которые стояли за создание собственной американской нормы английского языка, консервируют форму *gotten* в ее глагольных употреблениях, поскольку для норм литературного языка вообще характерен консерватизм.

3. В АЕ XIX-XX веков процесс вытеснения словоформы *gotten* в ее глагольных употреблениях словоформой *got* также имеет место. Однако в АЕ XX века этот процесс не завершен, он не прошел весь цикл, который характерен для БЕ XVIII века. В АЕ XX века этот процесс как бы достиг полпути: здесь вырабатываются отношения дополнительной дистрибуции между словоформами *got* и *gotten* в их глагольных употреблениях.

4. Географическая близость США к странам Карибского бассейна способствует проникновению некоторых американских черт в карибский вариант стандартного английского языка. Так, словоформа *gotten* в акциональных значениях была заимствована в карибский вариант стандартного английского языка из американского варианта английского языка. Но если в АЕ данная словоформа в своих акциональных употреблениях представляет собой реликтовое явление, то в СКА она функционирует в качестве инновации. Ведь иностранные заимствования всегда функционируют в роли инноваций в языке-реципиенте.

5. Дальнейшую перспективу исследования мы видим в изучении стилистических особенностей употребления лексических карибизмов и выявлении примет официально-го, антиофициального, неофициального и неправильного стилей СКА, а также в выявлении дифференциальных признаков акролекта, мезолекта и базилекта СКА.

РЕЗЮМЕ

У статті показано, як словоформа *gotten* змінює свій статус у трьох варіантах англійської мови. Вона реліктова в американській англійській та в британській англійській 17-18 с. У карибській англійській вона функціонує як інновація.

Ключові слова: словоформа, варіанти англійської мови.

SUMMARY

The article shows the change of the status of wordform *gotten* in three variants of English. It is an archaism in American and British English of the 17-18 c. In Caribbean English it is an innovation.

Key words: wordform, variants of English.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Зацний Ю.А. Деякі проблеми дослідження словникового складу національних варіантів англійської мови // Іноземна філологія. – 2001. – Вип.112. – С. 87-93.
2. Berdan R. Have (got) in the speech of Anglo and Black children // Perspectives on American English. – N.Y., 1980. – P.373-393.
3. Quirk R.A. A University grammar of English. – M., 2004. – 391 с.
4. Львов Л.А. Синтаксические свойства двупереходных глаголов в современном английском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Л., 2002 4.
5. Daily World, 1983, Aug., 14.
6. Benchley P. Jaws. – L., 2001. – 285 с.
7. Hemingway E. For whom the bell tolls. – M., 2004. – 498 с.
8. Rosenbaum P.S. The grammar of English predicate complement constructions. – Cambridge, 1967. – 297 с.
9. Swan M. Practical English usage. – M., 2006. – 345 с.
10. Allsopp R/ Dictionary of Carribean English Usage - OUP., 1996 - 697 p.
11. Allsopp, Op.cit
12. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М., 1985. – 271 с.
13. Варианты полинациональных литературных языков. – К., Наукова думка, 1981. – 278 с.
14. Fowler H.W. Modern English usage. – Oxford, 2001. – 725 с.

Надійшла до редакції 21.03.2009 р.

УДК 81-115:81'373·611=13

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДІЕСЛІВНОЇ ПОЛІСЕМІЇ У ЛАТИНСЬКІЙ ТА СУЧАСНИХ РОМАНСЬКИХ МОВАХ

І.Г.Альошина

Узагальнюючи принципи системного опису багатозначних слів, Ю.Д.Апресян зазначає, що «у сучасному мовознавстві склалося два основні напрямки опису семантичної єдності багатозначності слова: 1) перший базується на ідеях і методах когнітивістики або концептуально близьких до неї напрямків (А.Залізник), 2) другий є продовженням традиційних лексикографічних методів опису багатозначності (Московська семантична школа) [1, с. 407]. Пропоноване дослідження виконано під впливом традиційних лексикографічних методів, згідно яких базою лінгвістичних пошуків, пов'язаних із встановленням семантики слова, є тлумачний словник, який описує мову через мову.

Полісемія – це один з проявів розвитку, еволюції семантичної структури мовної одиниці. Лексичне значення – найрухоміший елемент мови, воно перебуває у стані постійної зміни і чутливіше відгукується на всі зміни, що відбуваються у сфері, яка зумовлює само існування мови, – в історії народу. Поділяючи думку А.Залізник, що полісемія розуміється як лексична багатозначність, на відміну від більш широкого поняття «багатозначність» по відношенню не тільки до слова, але й до виразу і всього висловлювання [2, с. 20], у роботі як робочий ми обрали термін «полісемія», а не «багатозначність».

Як стверджує С.М.Толстая, проблема багатозначності – це не суто лексична чи семантична проблема, вона тісно пов'язана зі словотвором [3, с. 792]. Дослідниця підкреслює, що «суб'єктом» багатозначності, носієм ознак багатозначності і одночасно простором, на якому виявляється ця ознака, є одиниця, більша за слово, а саме – лексико-словотвірне гніздо, різні члени якого маніфестують різні значення ключового слова, доміанти гнізда [3, с. 791]. С.М.Толстая акцентує увагу на тому, що семантика похідних, які модифікують значення твірного слова у тому чи іншому напрямку, часто є сиг-

налом і індикатором багатозначності первинного слова і дозволяє чіткіше визначити його окремі значення [3, с. 792].

На відміну від славістики та германістики, де словотвірне гніздо (далі СГ) є предметом досить масштабних досліджень (В.В. Виноградов, Р.О. Винокур, Є.А. Земська, О.С. Кубрякова, В.В. Лопатін, О.О. Лукашанець, А.И. Моїсєєв, О.М. Тихонов, І.С. Улукханов, М.Н. Янценецька та інші), у романістиці цей напрямок досліджень перебуває на початковій стадії, стадії становлення, хоча тією чи іншою мірою структурні та семантичні аспекти дослідження СГ знаходимо у роботах А.С. Алахвердієвої [4], Т.Д. Сваткової [5] та інш.

Мета дослідження – визначення тенденції розвитку полісемії первинних та дієслівних похідних одиниць у словотвірних гніздах (далі СГ) з вершиною дієслово «плисти-плавати» у романських мовах (латинській, іспанській, італійській, португальській, французькій): лат. *nare*, ісп. *nadar*, італ. *nuotare*, порт. *nadar*, франц. *nager*.

Об'єктом дослідження слугують первинні дієслова та їх похідні одиниці загальною кількістю 24. Взагалі лексика водного простору належить до найдавнішого мовного шару у різних народів, оскільки пов'язана з одним з основних життєво значущих видів діяльності людини. І не тільки. Вода вважається першоелементом Всесвіту. Як зазначає М.М.Маковський, давні люди вірили не тільки в рятівну силу води, але й вважали її джерелом зла, загибелі, смерті (дихотомія «життя-смерть») [6, с. 76]. Узагальнення факторів, що впливають на формування семантичної структури дієслів руху у водному просторі, доводить, що їх семантика є результатом розуміння давніми людьми водної стихії як первинного хаосу, безодні, рятівної сили. Вода асоціювалася з путями і співвідносилася з значенням «плести» [6, с. 76].

Предмет дослідження – особливості полісемічної структури первинних дієслів та їх похідних одиниць.

Досягнення поставленої мети зумовлює розв'язання таких завдань:

- окреслити особливості етимологічного розвитку досліджуваних мовних одиниць;
- встановити семантичні параметри, за якими формується полісемічна структура первинних та похідних одиниць;
- запропонувати типологію семантичних параметрів;
- визначити коефіцієнт семантичної тотожності досліджуваних одиниць;
- зіставити універсальні та специфічні для кожної мови особливості полісемічної структури.

Методи дослідження: порівняльно-історичний метод, етимологічний, морфемний та словотвірний аналіз, зіставно-порівняльний.

Матеріалом дослідження слугували тлумачні та етимологічні словники (див. список лексикографічних джерел).

Для того, щоб визначити ступінь семантичної тотожності дієслівних лексем, ми скористуємося формулою, запропонованою С.Г.Бережаном [7]:

$$V = \frac{2c}{m + n},$$

де V – коефіцієнт близькості семантичної структури у латинській і сучасних романських мовах, c – кількість спільних значень, n – кількість елементів у тлумачних словниках сучасних романських мов, m – кількість значень у латинському тлумачному словнику.

Nare належить до давнього морфологічного типу атематичних дієслів з коренем на -*a*- і нульовим суфіксом, а цей корінь бере початок в і.-є. **-sna-* «плавати». Л.Дедерлайн вважає, що *nare* походить зазначає походження *nare* від грецького дієслова *νέω*, яке у давніх греків асоціювалося з активним, спортивним заняттям і часто вказувало на вміння плавати [8, с. 118]. Тобто *νέω* вказувало на плавання без допоміжних засобів.

У латинській мові дієслово *nare* фіксується з часів Еннії і за часів Імперії стало часто вживаним. Але завдяки своєму моносилабічному характеру *nare* замінено на *natare*, що утворено на базі прикметника **nato-s* і змішане з фреквентативами, звідки і

дефініція: *natare* - *saepius nare* [9, с.442-443]. Поясненням причини заміни *nare* на *natare* є те, що (за словами В.Г.Гака та Бородіної) коротке слово, ніби позбавлене плоти, з часом поступається місцем більш довгому і з двох синонімічних живе довше. У вимові мовець має більше часу на встановлення асоціації між словом і поняттям [10, с. 94].

А.М.Динніков і М.Г.Лопатіна теж коментують цю загальну тенденцію латинського дієслова. «Здатність народної мови до більш повних та звучних форм слів відобразилась у наданні переваги фреквентативним дієслівним формам перед відповідними простими дієсловами. Ці фреквентативні дієслова виражали не тільки повтор дії, але і його інтенсивність, і з цього боку відповідали народному смаку до всього сильного і виразного у мові. Крім того, всі вони належали до першої дієвідміни, тобто найбільш стійкого у народній мові класу. Нарешті, вони стали вживатися замість простих дієслів без істотної різниці у значенні. Однак у романські мови перейшли саме вони, а паралельні їм *verba simplicia* зникли» [11, с. 45].

Повний обсяг похідних від *nare* і *natare*, тобто склад СГ, встановлено за етимологічними і тлумачними словниками: *nare* – *annare* (*adnare*) припливати, *enare* впливати, *innare* плавати по, *renare* плисти назад, *supernans* той хто впливає, *transnare* = *tranare* перепливати (загалом 6); *natare* – *abnatare* відпливати, *adnatare* припливати, *denatare* плисти вниз течією, *enatare* впливати, *innatare* плавати, плисти в чому-небудь, *praenatare* плисти вперед, *subnatare* плавати вниз, *supernatare* перепливати, плисти поверх, *tranatare* перепливати, *natatio* плавання, *natator* плавець, *natatus,us* плавання; *natabulum* місце для плавання; *innabilis* те, що неможливо переплисти (загалом 14) [12, с. 216]. Кількісна домінація словотвірної потужності дієслова *natare* пояснюється соціальною потребою для утворення нових термінів повсякденного життя людини.

Зіставлення семантичної будови двох дієслів (*nare* – 1) плавати, 2) поет. плисти, 3) текти, 4) літати, носитися, парити, 5) бути млосним або блукаючим; *natare* – 1) плавати, 2) поет. перепливати, пропливати, плисти, 3) розпливатися, поширюватися, 4) заливатися, бути наповненим, наводнятися, 5) знаходитися у хвилеподібному русі, хвилюватися; бути нестійким; коливатися, качатися, колихатися, 6) бути у подиві, не знати, на що зважитися, 7) про очі, що блукають або тмяніють, згасають) дає можливість констатувати двосторонній процес: з одного боку, звуження семантики фреквентатива за рахунок зникнення деяких значень первинного дієслова, з іншого, її розширення за рахунок набуття нових значень.

Дієслівні похідні від *nare* за семантичною структурою полісемічні, але вони конкретизують різні види руху у водному просторі (*annare* (*adnare*) 1) припливати, 2) плавати біля, поряд; *enare* 1) впливати, рятуватися плавом, 2) пропливати, перепливати; *innare* 1) плавати по, на 2) плити на судні, 3) текти, протікати; *renare* 1) плити назад, 2) знову впливати; *supernans* той, хто впливає, *transnare* = *tranare* 1) перепливати 2) перелітати, пролітати, 3) протікати, пронизувати, пробивати, 4) благополучно проходити, долати).

Дієслівні похідні від *natare* зберігають полісемічність, але їх семантичні структури вужчі (*abnatare* 1) відпливати, рятуватися плавом, *adnatare* 1) підпливати, припливати, 2) плавати поряд; *denatare* 1) плисти вниз течією, 2) спливати, стікати; *enatare* 1) впливати, рятуватися плавом, 2) виплутуватися, вивернутися; *supernatare* перепливати, плити зверху, *innatare* плисти в, втікати, плавати, плавати на поверхні, *praenatare* плисти вперед, плавати, пропливати перед, повз, протікати повз; *subnatare* плавати вниз, *supernatare* перепливати, плисти поверх, *tranatare* перепливати, *natatio* плавання, *natator* плавець, *natatus,us* плавання; *natabulum* місце для плавання; *innabilis* те, що неможливо переплисти).

Семантичні параметри, які визначено на базі словникових дефініцій: 1) прямі значення: активне плавання у воді істот (людина) і неістот (за рахунок коливання води); спрямований і не спрямований рух; плавання суден, спрямоване; плавання людини на кораблі; переміщення самої води. Семантика похідних дієслів пояснюється семантикою префіксів (наприклад, префікс *in* має два значення: місця і напрямку, звідси два дієслова – *innare* і

innatare, що різняться за значеннями); 2) метафоричне значення: переміщення у повітрі, напрямок задається префіксом; метафора множинності; про об'єкти ментального середовища (поверхневий, неглибокий, не пізнає суті, нестабільний стан); метафора розмитого, нечіткого зображення; знаходиться у коливальному стані, коливатися під дією повітря.

У романських мовах дієслова зі значенням «*плавати*», які отримали свій розвиток від латинського *natare* утворюють такі СГ.

За етимологічними словниками, а саме словником О.Блока і В.Вартбурга [13, с. 426-427], встановлюємо долю дієслова *natare* у романських мовах.

Від лат. *natare* за допомогою вокалічної дисиміляції утворюється народнолатинська форма **notare*, з якої з одного боку утворилося італ. *nuotare*, з іншого ісп. *nadar* і відповідно порт. *nadar*. Походження італійської форми *nuotare* можна передбачити так: лат. *natare* > *nautare* (verbum frequentativum від *nare*) > *nuotare*. В іспанській та португальській мовах: *natare* > **notare* > *nadar*. Цікава ситуація виникає у французькій мові. Е.Юге пояснює так семантичний розвиток цієї форми: «Латинське дієслово *natare* у народній латині прийняло форму *notare*. У старофранцузькій мові *notare* стало *nouer*. Інше латинське дієслово *nodare* з основним значенням в'язати вузли також дало форму *nouer*. До речі, ця формі збереглася і існує у сучасній французькій мові зі значенням «в'язати вузли». Наявність омонімічних форм, які виражають ідею плавання, а також в'язання вузла, ускладнювало спілкування. Але для позначення плавання, а саме «керувати кораблем, плавати (про кораблі)» існувала інша форма *nagier* потім *nager*, що вийшла з *navigare* (*navigare* у латинській мові позначало дію плавання, але на судні в основному значенні і серед вторинних є значення плавати про людину.). У старофранцузькій мові ця форма позначала плавати на судні, гребти веслами (у мові моряків). Поява *nager* у значенні активного плавання пов'язана з випадінням у старофранцузькій мові форми *natare* > **notare* > *noer* > *nouer*, яка мала значення активного руху у воді. Хронологічно описана ситуація позначається XV-XVI століттям [14, с. 347].

В італійській мові *nuotare* плавати утворює СГ у склад якого входять похідні іменники та прикметники: *nuotata* заплив, *nuotatore* плавець, *nuotatrice* плавчиха, *nuoto* плавання, *natante* пливучий і судно, *natatorio* плавальний. Таким чином дієслівні похідні відсутні. Первинне дієслово має полісемічну структуру. *Nuotare* vi, vt – 1. плавати, 2. непрямо. плавати, купатися, потопати (у багатстві). Семантичні параметри: 1) пряме значення: активне плавання у воді.

В іспанській мові *nadar* плавати має СГ з похідних іменників та одного дієслова, яке не є полісемічним: *nadador* плавець, плавчиха, *a nado* уплав, *sobrenadar* vi- плавати на поверхні (у прямому і переносному значенні), *natación* плавання, *natatorio* плавальний. *Nadar* vi – 1) плавати, плисти, 2) триматися на поверхні, не тонути, 3) купатися, тонути (у багатстві), 4) тонути, тонути у широкому одязі. Семантичні параметри: прямі значення: активне плавання живих істот; спрямований рух у воді; метафоричне значення: пірнання у закритому просторі (шматочки їжі). *Sobrenadar* позначає плавання на поверхні води як у відкритому просторі, так і закритому.

У португальській мові дієслово *nadar* має корінь *nad-* і утворює такі похідні одиниці, що складають СГ з одного дієслова і іменників: *nadadeira* ласті, *nadador* плавець, *nadadura* плавання, *nadante* той, хто плаває, *nadível* те що можна переправити уплав, *nado* плавання, *natação* плавання, *natátil* той, що плаває, *natatório* плавальний, басейн, *sobre-nadar* спливати, виринати. Семантичні параметри дієслова *nadar*: 1) прямі значення: активний рух у воді живої істоти (риби, амфібії, людина, птахи.); вміння рухатися у воді будь-якої живої істоти, спрямованість – неспрямованість за допомогою часу і способу дієслова та обставинних груп з прийменниками *para* до, *a* до, *ante* до, *em direção* у напрямку; 2) метафоричні значення: основа переносу – спосіб переміщення у воді передбачає повне або часткове пірнання. Порівнюється з плаванням у воді знаходження у широкому одязі; метафора багатства (достатку) – володіти великою кількістю, перенос на плавання, водне середовище; у ролі середовища виступають почуття, емоції; перенос у ментальне

середовище (перенос – людина потрапила у воду і не може вийти); плавання у повітрі – основа переносу – плавність рухів. *Sobrenadar* (рідко вживається, більшою мірою бразильський варіант португальської мови) утворений з префіксом зі значенням «*наверху, зверху*». Комбінує значення динамічного та статичного стану. Вживається на позначення неспрямованого руху у воді, або знаходження у воді.

У французькій мові у зв'язку з тим, що латинське дієслово *natare* не знайшло історичного розвитку, ми не розглядаємо.

Стосовно семантичних параметрів, окреслених у полісемічній структурі досліджуваних дієслів, підіб'ємо підсумки. До типологічних семантичних параметрів дієслів зі значенням «*плавати*» у романських мовах належать такі: 1) прямі значення: вміння плавати, неспрямований рух істот і неістот у воді, покачування на хвилях у воді, переміщення за течією, 2) метафоричні значення: метафора пірнання у матеріальне середовище великої кількості (багатство). До специфічних семантичних параметрів належать метафора нестійкого емоційного стану (більшою мірою хвилювання) у португальській мові, метафора подолання перешкод з силою в іспанській мові, метафора «плавного» руху у повітрі у португальській мові.

Зроблені нами підрахунки засвідчують, що коефіцієнт близькості структури полісемічних дієслів у досліджуваних мовах у відношенні до полісемічного дієслова латинської мови *natare* такий: для іспанської мови *natare* – *nadar* 0,67, для португальської мови *natare* – *nadar* 0,54; для італійської мови *natare* – *nuotare* 0,5. Таким чином, встановлено, що найвищий коефіцієнт близькості полісемічної структури має іспанське дієслово *nadar*. Однак коефіцієнт семантичної близькості в усіх мовах достатньо високий, що свідчить про успадкування романськими дієсловами більшості значень латинського полісемічного дієслова *natare*.

Таблиця 1. Дієслівні похідні від *nare* у романських мовах

Латинська мова	Іспанська мова	Італійська мова	Португальська мова	Французька мова
<i>Nare > nature</i>	<i>Nadar</i>	<i>Nuotare</i>	<i>Nadar</i>	–
<i>Nare (annare (adnare); enare; innare; renare, transnare = tranare</i>		–		–
<i>Abnatare, adnatare; denatare; enatare; supernatare, innatare, praenatare; subnatare, supernatare, tranatare</i>	<i>Sobrenadar</i>	–	<i>Sobrenadar</i>	–

Висновки.

Розвиток системи дієслів плавання від латинського дієслова *natare* до романських мов йшов шляхом втрати полісемічної структури. Крім французької мови всі сучасні романські мови отримали етимологічно похідні від *nare* – *natare* дієслова: ісп. *nadar*, італ. *nuotare*, порт. *nadar*. У зв'язку з наявністю омонімічних форм у французькій мові форма похідна від *natare* зникла, але мова обрала для позначення дії плавання у воді інше латинське дієслово з спільною семантикою, що і дало сучасне *nager*.

У зв'язку з розвитком аналітичних тенденцій позначення напрямку прийменниковими конструкціями зникли префіксальні дієслова на позначення спрямованого руху у воді – дієслова утворені від *natare* шляхом широкої системи префіксів, численних у латинській мові. Таким чином, з втратою синкретизму з'явилося і основне протиставлення латинської системи – протиставлення спрямованого і неспрямованого плавання.

Жодне романське слово не об'єднує семантичних параметрів плавання і переміщення води, що було характерне латинському дієслову *nare*. Втрата цього семантич-

ного параметру мала місце вже на етапі формування фреквентативного дієслова *natare*. Таким чином, ми констатуємо відсутність певною мірою історично-мовної спадковості семантичного розвитку аналізованого дієслова *nare*.

Проте, аналіз дієслів сучасних романських мов свідчить про те, що у генетично взаємозв'язаних словах зберігаються однакові значення. Слова одного семантичного класу дають однакову полісемію у різних мовах.

До перспектив подальших досліджень належить, на нашу думку, розв'язання таких проблем, як виявлення зв'язку між словотвірними та семантичними змінами, спільних та специфічних рис еволюції всіх похідних словотвірних гнізд з вершинами дієслова *nare* у сучасних романських мовах.

РЕЗЮМЕ

В статье на материале словообразовательных гнезд романских языков с вершиной глагол *плавать-плыть* рассмотрено тенденции развития полисемии и установлено, что при переходе исследуемого глагола в романские языки происходит сужение полисемичной структуры глагола *natare* в связи с развитием аналитических тенденций в романских языках.

Ключевые слова: глагольная полисемия, латинский язык, романские языки, развитие.

SUMMARY

On the material of word-formation nests of Romance languages, verb *natare* being the head-word, the article dwells on the polysemy development tendencies and formulates the conclusion that in the process of the arrival of the verb under consideration into Romance languages there takes place the narrowing of polysemantic structure of verb *natare* due to development of analytical tendencies in Romance languages.

Key words: verb polysemy, Latin, Romance languages, development.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Зализняк А.А. Многозначность в языке и способы её представления. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 671 с.
3. Динамические модели: Слово. Предложение. Текст: Сб. статей в честь Е.В.Падучевой. М.: Языки славянских культур, 2008. – 1056 с.
4. Алахвердиева А.С. Система словообразовательных гнезд в современном французском языке: Автореф. дис. канд...филол.наук. – М., 1984. – 20 с.
5. Сваткова Т.Д. Структурно-семантическая характеристика отадекватных словообразовательных гнезд современного французского языка: Автореф. дис. канд...филол.наук. – Киев, 1987. – 22 с.
6. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – Магадан, 2006. – 416 с.
7. Бережан С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. – Кишинев, 1973. – 192 с.
8. Doederlein L. Lateinische Synonyme und Etymologieen. – Leipzig, 1826. – 200 p.
9. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. – Paris: Klincksieck, 2001. – 833 p.
10. Бородин М.А., Гак В.Г. К типологии и методике историко-семантических исследований (на материале французской лексики). – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1979. – 231 с.
11. Дынников А.Н., Лопатина М.Г. Народная латынь: Учеб.пособие. – 2-е изд., исправл. и допол. – М.: Изд-во Москов. Ун-та, 1998. – 256 с.

12. Bréal B, Bailly A. Dictionnaire étymologique latin. – Paris: Librairie Hachette, 1885. – 494 p.
13. Bloch O., Wartburg W. Dictionnaire de la langue française. – Paris: Presses universitaires de France, 1968. – 682 p.
14. Huguet E. Mots disparus ou vieillis. – Genève: Librairie Droz, 1967. – 356 p.

Надійшла до редакції 02.04.2009 р.

УДК 811.1621'367.33

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ УТОЧНЮВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ)

М.Я. Оленяк

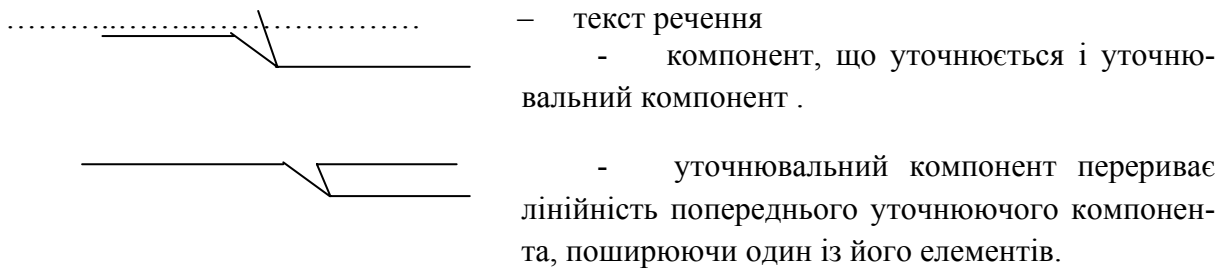
Проблема уточнення в лінгвістиці стала фокусом дослідження порівняно недавно, у другій половині XX століття. Певні досягнення у цій галузі мають насамперед українські та російські граматисти, до яких належать: О.Г. Руднев, Ф.Н. Бондаренко, А.Ф. Прияткіна, Є.М. Сидоренко та ін. На матеріалі російської мови дана категорія досліджувалась Т.Б. Фунтовою, яка описала деякі структурні елементи та засоби вираження уточнювальних конструкцій. І все ж проблема уточнення належить до нерозв'язаних, тих, які потребують ретельного аналізу та докладного вивчення.

Пропонована стаття базується на матеріалі польської мови; предметом дослідження слугували уточнювальні конструкції (всього 2861 приклади, які були дібрані методом суцільної вибірки з роману Г. Сенкевича «Вогнем та мечем»).

Одиниці, які нами аналізуються, класифікуються відповідно до структурного способу реалізації уточнення: кількості лінійних планів, характеру зв'язку між його складовими та референтного віднесення уточнювальних компонентів.

Залежно від кількості членів конструкції, а отже, і її інформаційного навантаження, уточнення можуть бути двокомпонентними та полікомпонентними. У перших один денотат уточнюється одним уточнювальним компонентом, тоді як в других актуалізується зв'язок між кількома подіями, збільшується обсяг денотативного змісту уточнення за рахунок лексико-синтаксичних зв'язків між його членами. Що стосується позиційності уточнення, то в більшості випадків компонент, що уточнюється, знаходиться в препозиції відносно уточнювального компонента, напр.: *Oni tedy powiadają, że te, co na między leżą, to ich, a my...* (Вони тоді говорять, що *ті, котрі лежать на межі*, то їх, а ми...) [8, с.303]. Однак з метою виділення, підкреслення, надання більшої змістової значущості уточненню, саме компонент, що уточнюється, переміщується в постпозицію, напр. *Kto po nasze głowy przyjdzie, ten i swoją przyniesie!* (*Хто по наші голови прийде, той і свою принесе!*) [8, с.446]. Таким чином, для уточнювального компонента постпозиція є нейтральною, а препозиція інверсійною, що зв'язано з відтінками смислових відношень. Різні структурні моделі підлягають різному актуальному членуванню, де інтонація відіграє і конструктивну, і смислову роль, але об'єднує всі конструкції те, що уточнювальний компонент завжди інтонаційно відокремлений, представлений окремою синтагмою, тому що конструкцію з уточненням неможливо вимовити інтонацією одного тону, без пауз, без додаткових фразових наголосів, не порушивши при цьому прагматику вислову.

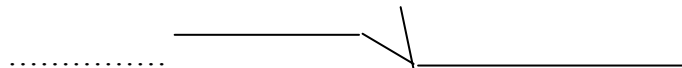
Принципи структурної будови уточнення можуть бути проілюстровані такими шістьма графічними схемами горизонтальних зв'язків, які відображають потенційну кількість членів уточнюючої конструкції, порядок їх прямування та контактність чи дистантність компонента, що уточнюється, де

1. Найпростіший тип конструкції складають як мінімум дві слововформи (компонент, що уточнюється, та уточнювальний компонент), з'єднані анафоричними чи катафоричними відношеннями, однак більш характерним є складний синтаксичний склад одного (як правило уточнювального) чи двох її компонентів. Наприклад,

— To się skryj w *samej Siczy*, *gdzie możesz*.

(- То сховайся в *самій Січі*, *де можеш*) [7, с.172].

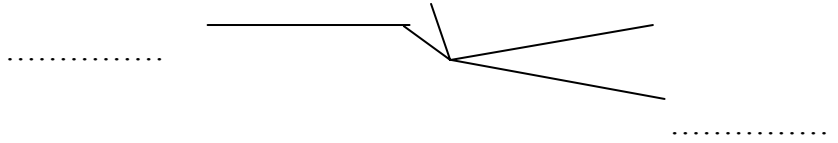

Конструкції такого типу є двочленними, компоненти яких зіставляються відповідно до обсягу інформації, що передається. Зазвичай це відношення частини і цілого, загального і специфічного, типу і підтипу. А отже, один із компонентів обмежує, звужує чи навпаки узагальнює, збільшує об'єм інформації у порівнянні з іншим. Так, у наведеному прикладі, уточнювальний компонент *gdzie możesz* є семантично більш узагальненим, ніж компонент, що уточнюється, *w samej Siczy*: географічно «*w samej Siczy*» є частиною «*gdzie możesz*», однак узагальнення чи звуження поняття уточнювальним компонентом є релевантним до стилю, емоційності, експресивності тексту, але не є суттєвим з погляду структури самої конструкції. Уточнення даного типу вимовляються з інтонацією відокремлення, з невеликим акцентом на тому, що підлягає уточненню. Якщо ж уточнювальний компонент займає кінцеву позицію в реченні, то акцент цей посилюється і збільшується більшою чи меншою мірою пауза між компонентами конструкції. Інші приклади цієї структурної моделі: — Ale wybacz waszmość pan, że mu naprzód powinien nie złożyć dzięki za auxilium i skuteczny ratunek, który mnie od tak nagłej śmierci wybawił (— Але вибачте, прошу пана, що заздалегідь не склав йому повинної, дякуючи за притулок і остаточний порятунок, який мене від такої наглої смерті визволив) [7, с.10]. Książę nic szczególnego nie polecił; kazał Skrzetuskiemu, w razie gdyby odpowiedź chanowa była pomyślna, wolno iść, tak aby ludzie i konie mieli się dobrze (Князь нічого конкретного не порадив; наказав Скретуському, щоб, якби відповідь ханова була слушною, йшов *повільно, так, щоб добре себе почували люди і коні*) [7, с.20]. Przede wszystkim był to mąż wzrostu *tak wysokiego, że głową prawie powały osiągał*, a chudość nadzwyczajna wydawała go wyższym jeszcze (Насамперед був то чоловік *настільки високий, що головою майже до стелі діставав*, а худоба робила його ще вищим) [7, с.31]. W tej chwili drzwi się otworzyły i do komnaty wszedł z wolna Wasyl, najstarszy z Kurcewiczów, prowadzony za rękę przez Helenę (В цю мить двері відчинилися і до кімнати неспішно зайшов Василь, найстарший з Курцевичів, тримаючись за Олену) [7, с.73]. Skrzetuski wyszedł i udał się prosto do swojej kwatery *na rynek, do domu księcia*, by ostatnie do odjazdu poczynić przygotowania (Скретуський вийшов і подався прямо до свого постою *на ринок, до дому князя*, щоб остаточно приготуватися до від'їзду) [7, с.136]. Кількісно цей тип представлений 2459 одиницями, що складає 86% вибірки.

2. Однореферентний тип. Структура даного типу характеризується однореферентністю кількох уточнювальних компонентів. Така модель має декілька семантичних предикатів у складі уточнюючих компонентів, які описують більше, ніж одну ситуацію, і з'єднуються сурядним зв'язком. Наприклад,

Jest drugie punctum, ważniejsze, w którym do sumienia twego się odwołujemy, gdyż luboś Kozak, chcemy cię jako kawalera traktować.

(Існує другий пункт, важливіший, в котрому до совісті твоєї звертаємось, оскільки Козак ти, до тебе з повагою хочемо віднести) [8, с.180].

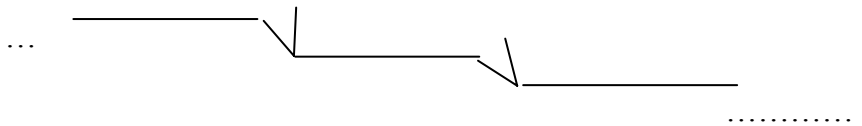
Складові уточнювального компонента характеризуються незалежним синтаксичним положенням у конструкції, вони безпосередньо включаються в неї і займають окрему самостійну позицію. Будь-який із них (*ważniejsze*, чи *w którym do sumienia twego się odwołujemy*) може бути вилучений з уточнення, не порушивши його цілісності і не викликавши якихось морфологічних змін у реченні. Причому, не залежно від числа уточнювальних членів конструкції (у нашій вибірці максимальна їх кількість дорівнює п'яти), кількість синтаксичних позицій у межах конструкції не збільшується, адже уточнюється лише один референт, який перебуває в однотипному зв'язку з кожним із уточнюючих його компонентів; конструкція ускладнюється семантично за рахунок додаткових пропозицій і синтаксично за рахунок виникнення координаційних відношень між його складовими. Кількість уточнювальних компонентів такого типу поширює конструкцію кількісно, але якісно вона залишається незмінною – однореферентною. Уточнення створюється шляхом переліку, такі уточнювальні компоненти близькі за значенням до перечислення, кількість їх варіюється, однак не є суттєвою за рахунок заповнення однієї синтаксичної позиції. Відбувається нагнітання інформації стосовно уточненого елемента конструкції; створення такої високої змістової валентності компонента, що уточнюється, спостерігається виключно в даній структурній моделі. Існує смисловий зв'язок виключно між компонентом, що уточнюється, та уточнювальними компонентами, але немає ніякого безпосереднього зв'язку між самими уточнювальними компонентами. Уточнювальні компоненти даної моделі інформаційно навантажують компонент, що уточнюється, змістовий обсяг якого збільшується прямопропорційно до кількості уточнювальних його компонентів. У сукупності вони створюють єдиний «блок» з тотожною функцією уточнення одного і того самого референта: відношення компонента, що уточнюється, і кожного окремо взятого уточнювального компонента носить характер синтаксичної еквівалентності, однофункціональності, рівнозначності. Так, у наведеному прикладі *Jest drugie punctum, ważniejsze, w którym do sumienia twego się odwołujemy, gdyż luboś Kozak, chcemy cię jako kawalera traktować* – слововиди *ważniejsze* і *w którym* є синтаксично паралельними (вони не залежать одна від одної): граматична форма однієї і другої мотивована одним і тим самим словосполученням – *drugie punctum*, тобто лінії їх синтаксичного зв'язку збігаються. Інтонація в конструкціях цієї структурної моделі максимально наближена до інтонації, характерної для однорідних членів речення. Інші приклади цієї структурної моделі: *Był to pan Czapliński, podstarości czechryński, sługa zaufany młodego pana chorążego Koniecpolskiego* (Був то пан Чаплинський, чигиринський підстароста, довірений слуга молодого пана хорунжого Конєцпольського) [7, с.23]. *Jeden, stary, już prawie zgrzybiały, był to Fytyp Zachar, drugi Anton Tatarczuk, ataman czechryńskiego kurzenia, człowiek około lat czterdziestu, wysoki, silny, z dzikim wyrazem twarzy i skośnymi, tatarskimi oczyma* (Один, старий, вже майже трухлявий, був то Пилип Захар, другий Антон Татарчик, отаман чигиринського куреня, чоловік років сорока, високий, сильний, з диким виразом обличчя і косими, татарськими очима) [7, с.170]. *Odparci, zdziesiątkowani, zbici na miazgę, cofnęli się w popłochu* (Одперті, четвєртовані, розбиті вщєнт, відступили зі страху) [7, с.249]. *Wszelako teraz, po zwycięstwie na Żółtych Wodach, po zniesieniu hetmanów, po rozpaleniu wojny domowej we wszystkich południowych województwach, rzeczy zaszły zbyt daleko, wypadki przerosły wszelkie oczekiwanie – teraz walka musiała się toczyć na śmierć i życie* (Всіляко

тепер, після перемоги на Жовтих Водах, після повалення гетьманів, після розпалення війни в усіх південних воєводствах, справа зайшла надто далеко, нещастя перевершило будь-які сподівання – битва була не на життя, а на смерть) [7, с.260]. Nasz namiestnik bił się już nawet raz z panem Wołodyjowskim w szable o Anusię, ale gdy przyszło za długo siedzieć w Łubniach bez jakowejś wyprawy na Tatarów, to sobie nawet i przy Anusi przykrzył, a gdy przyszło ciągnąć -to ciągnął z ochotą, bez żalu, bez wspominków (Наш намісник один раз навіть бився з паном Володєвським на шаблях за Ганнусю, але коли прийшлося надто довго сидіти в Лубнях без єдиного походу на татарів, то міг навіть і при Ганнусі прикрим бути, а коли прийшов час тягнути, то тягнув охоче, без жалю та спогадів) [7, с.45]. Кількісно ця структурна модель в нашій вибірці представлена 87 одиницями, що складає 3% усієї вибірки.

3. Лінійна модель. Вона будується шляхом лінійного наслідування одного уточнення іншим. У такій моделі зв'язок між уточнювальними компонентами здійснюється послідовно: останнє слово уточнювального компонента стає компонентом, що далі уточнюється. Наприклад,

Pan Wołodyjowski ruszył na to owsianymi wąsikami i spojrzał na Burlaja *takim wzrokiem, jakim chart spogląda na wilka, którego mu nie wolno uchwycić za gardziel*, a Rzędzian rzekł: – Dlatego to ja wam mówię, mości pułkowniku, jego nazwisko.

(У відповідь на те пан Володєвський порухав вівсяними вусами і глянув на Бурлая *таким поглядом, яким хорт глядить на вовка, якому не можна вцепитися в горло*, а Редзян говорив: Тому я і говорю вам, пане полковнику, його прізвище) [8, с.320].

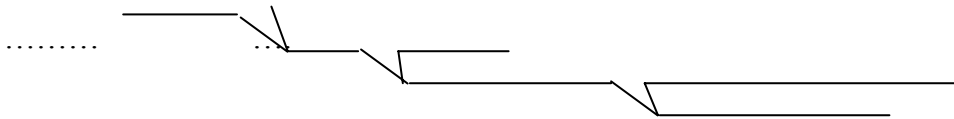
З'єднані таким чином складові являють собою ланцюг уточнень, який лінійно вводить семантичні предикати, зв'язані між собою підрядним зв'язком. Вони не характеризуються окремим, незалежним синтаксичним положенням, адже зв'язок реалізується за рахунок узгоджених словоформ, напр., *takim wzrokiem, jakim; wilka, którego*; зазвичай вони з'єднуються сполучниками, частками, займенниками різних розрядів, які виступають як конструктивний елемент, і перебувають в атрибутивних, обставинних чи доповнювальних відношеннях. На відміну від однореферентного типу дана модель уточнення є синтаксично складнішою, оскільки уточнюється декілька референтів і, таким чином, створюються додаткові синтаксичні позиції. Скажімо, атрибутивна позиція *którego mu nie wolno uchwycić za gardziel* не збігається і не є однофункціональною з позицією *jakim chart spogląda na wilka*. Гіпотетично кількість членів такої моделі уточнення може бути необмеженою, максимальна ж їх чисельність в нашій вибірці дорівнює шести. Для даної моделі обов'язковим є інтонаційне виділення компонента, що уточнюється, який вимовляється з підвищеним тоном, після чого на уточнювальному його компоненті голос понижується. Інші приклади цього структурного типу: Przybywszy do Łubniów nie zastał pan Skrzetuski w domu księcia, który był do pana Suffczyńskiego, dawniejszego swego dworzanina, do Sieńczy na chrzciny pojechał, a z nim księżna, dwie panny Zbaraskie i wiele osób ze dworu (Прибувши до Лубнів, не застав пан Скшетуський дома князя, який був до пана Суфчинського, давнього його дворянина, поїхав до Сінчі на хрестини, а з ним княгиня, дві збаразькі дівчини і ще багато-хто з двору)[7, 92]. Namiestnik opowiadał wzajemnie towarzyszom o Krymie, gdzie prawie pół roku spędził czekając na respons chana jegomości, o tamtejszych miastach pozostałych z dawnych czasów, o Tatarach i o potędze ich wojennej, a na koniec o postrachu, w jakim żyli usłyszawszy o walnej na Krym wyprawie, w której wszystkie siły Rzeczypospolitej miały wziąć udział (Намісник в свою чергу розповідав товаришам про Крим, де провів майже півроку, чекаючи на ханову відповідь для його милості, про тамті місця, що залишилися з давніх-давен, про татар і їх військову могутність, а на кінець про пострах, в якому жи-

ли, почувши про масштабний похід на Крим, в котрому мали взяти участь всі сили Речіпосполитої) [7, с.95]. *Wówczas począł się kiwać inaczej, bo nie od głowy ku nogom, ale z boku na bok, tak że za każdym razem uderzał z lekka w ścianę końcem szabli, która wysuwała się przez to spod kolan, przechylając się coraz bardziej ku wewnątrz, na stronę rękojeści* (В той момент почав хитатися по-іншому, не з голови до ніг, а з боку на бік, так, що кожного разу злегенька ударяв стіну кінчиком шаблі, яка через те висувалася з-під колін, щораз більше схиляючись до середини, в сторону рукояті) [8, с.88]. *Było to ostrzeżenie dla pana Zagłoby, którego siedział cicho, ani mrugnął* (То послужило застереженням для пана Заглови, який сидів тихо, ani муркнув) [8, 101]. *Jadę do Jahorlika z Ormianami, kupcami, których mnie pan Bukowski wskazał* (Іду до Ягорлика з вірменами, купцями, з якими мене познайомив пан Буковський) [8, с.229]. Кількісно ця структурна модель в нашій вибірці представлена 201 одиницею, що складає 7% усієї вибірки.

4. Ієрархічна модель. Принцип даної моделі полягає в тому, що компонент, що уточнюється, ставиться між синтаксично узгодженими елементами іншого уточнення, перериваючи його лінійність, і, таким чином, створюючи ієрархічну конструкцію. Семантично така конструкція являється насиченою, з об'ємним інформаційним змістом. Наприклад,

Ciało na mnie takie od ran dziurawe, że o to się tylko boję, czy święty Piotr, który jest marszałkiem bożym i ochędóstwa w niebie doglądać musi, puści mnie do raju w tak podziurawionej sukni.

(Моє тіло так тяжко ранами дірчаве, що єдине боюся, чи святий Петро, що маршалом Божим служить і пильнує на небі порядок, пустить мене до раю в такому дірчавому платті) [7, с.96].

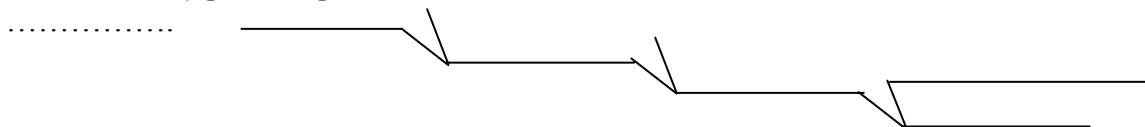
Це ієрархічна структура, в котрій одні відношення і зв'язки ніби накладаються, а, точніше, вклинюються в інші. Уточнення в цьому випадку має ускладнену внутрішню структуру, в якому один його сегмент входить в інший, що розширює структуру компонента до декількох лінійних планів. Має місце так би мовити «втручання» в синтаксично цілісну побудову з метою додаткового звернення уваги на окремий компонент структури, виділення його з-поміж інших, з погляду автора комунікативно менш релевантних компонентів. На відміну від однореферентної структурної моделі уточнення, де єдиний компонент, що уточнюється, є центром «тяжіння» змістовної насиченості, в ієрархічній структурі створюється декілька опорних, менш змістовно навантажених точок, які підлягають поширенню. Вони, таким чином, завдяки своїй кількості більше одного, ніби дещо рівномірніше розподіляють між собою весь потенційно можливий об'єм семантичної завантаженості конструкції. Така модель збільшує позиційний склад уточнення, тобто створює якусь певну кількість компонентів, що уточнюються, котрі, на відміну від уточнення за ланцюговим принципом, не розвивають лінійну послідовність, а синтаксично поглиблюють структуру, тобто зв'язок реалізується не тільки по горизонталі, але й по вертикалі. Як от в наведеному прикладі: уточнювальний компонент *który jest marszałkiem bożym i ochędóstwa w niebie doglądać musi* узгоджується із словосполученням *święty Piotr*, попередній уточнювальний компонент синтаксично залежить від займенника *to*, і, нарешті, перший з уточнювальних компонентів *że o to się tylko boję* уточнює прикметник *takie dziurawe*. Дана структурна модель уточнення вимовляється з інтонацією, характерною для вставки, введення [3, с.67], тобто з пониженням голосу на уточнювальному компоненті і дещо швидше, ніж решта конструкції. Інші приклади цього структурного типу: *Pan Bogusław Maszkiewicz, żołnierz dobry, choć młody, a zarazem człowiek uczony, który tę wyprawę również jak i inne pochody książęce opisał, cuda o niej opowiadał Skrzetuskiemu, co pan Wołodyjowski zaraz potwierdzał, gdyż i on brał udział w wyprawie* (Пан Богуслав Машкевич, добрий вояка, хоч молодий, а разом

з тим чоловік учений, котрий і цей, і інші походи князя описав, дива Скшетуському про нього розказував, які Володимерський тут же підтверджував, бо сам брав участь у поході) [7, с.94]. Nie brakło też i wiwatów, na które książę wdzięcznie odpowiadał, raz, z przyrodzonej sobie ludzkości, a po wtóre, chcąc tą ludzkością kaptować stronników dla królewicza Karola, których też i nakaptował samym swym widokiem niemało (Достатньо було і похвал, на які князь відповідав з вдячністю, по-перше з вродженої людяності, а по-друге, з бажання прихилити тією людяністю союзників до королевича Кароля, яких немало прихилив одним лиш виглядом своїм) [7, с.153]. Nie wiedział jednak, że owa stworzona przezeń przepaść tak jest wielka, iż żadne układy nie wyrównają jej nawet na taki czas, jakiego on sam, Chmielnicki, mógł potrzebować (Не знав, однак, що та створена ними прірва є настільки великою, що ніякі домовленості не вирівняють її, навіть на той час, якого він сам, Хмельницький, міг потребувати) [7, с.560] Było coś tak strasznego w jego oczach i przyciszonym głosie, że strażnik, choć słynny z zuchwałości, zamilkł nagle, jakby towę stracił, a rapowie aż przybledli (Було щось настільки страшне в його очах і приглушеному голосі, що охоронець, хоч і знаний своєю зухвалістю, раптово замовчав, ніби мову втратив, а всі решту аж зблідли) [8, с.53]. Кількісно ця структурна модель в нашій вибірці представлена 40 одиницями, що складає 1,4% усієї вибірки.

5. Лінійно-ієрархічна модель. Дана модель комбінує в собі лінійність та ієрархічність. Компоненти уточнення такого типу зв'язані між собою підрядним зв'язком, але семантичне ускладнення будується за двома принципами: ланцюгового введення пропозицій та подальшого поглиблення структури, тобто створення її багатоплановості. Наприклад,

Kilkudziesięciu ludzi czerkaskich opowiedziało się przy nim i wszczęła się bitwa krótka, straszna – jak wszystkie walki, w których garść ludzi pożądająca nie łaski, ale śmierci, broni się tłumem.

(Кілька десятків черкаських сказали йому правду в очі і почалася битва коротка, страшна - як всі бійки, в яких жменя людей, що не життя, а смерті вимагає, прикривається натовпом) [7, с.224].

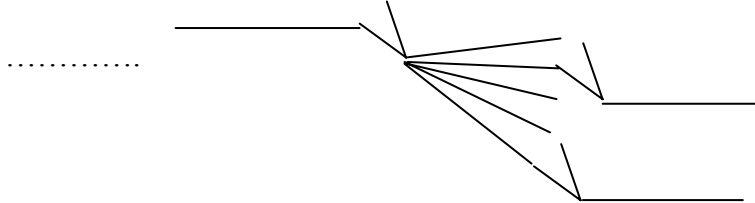
Такий структурний тип свідчить про необхідність інтонаційного виділення якоїсь семантично важливої, найбільш релевантної для комунікативного завдання складової уточнювального компонента в послідовному, типовому для розповіді, викладенні подій. У наведеному прикладі уточнення *nie łaski, ale śmierci* є додатково наголошеним, інтонаційно підкресленим, що в певному сенсі може трактуватися як ідея уточнювального висловлення. Складові такої моделі уточнення також, як правило, з'єднуються сполучниками, частками та займенниками, що є доказом їх синтаксичної залежності. Інші приклади цього структурного типу: Schwytalem kilku ludzi, którzy wyznali, iż Chmielnicki wysłał ochotnika, który by za waszą książecą mością szedł a ogień, jeśli wiatr będzie potężny, podkładał (Піймав я кілька людей, які визнали, що Хмельницький послав добровольця, котрий би за вашою княжою милістю йшов, і вогонь, якщо вітер буде потужний, підкладав) [7, с.421]. Wiódł on ośmiuset ludzi takiego jak sam pokroju, częścią szlachty, częścią Kozaków, którzy by wszyscy, na dobrą sprawę, wisieć powinni (Вів він вісімсот людей таких як він сам, частково шляхтичів, частково козаків, і всі вони (букв. «котрі всі»), по-доброму, повинні би висіти) [7, с.511]. A wtem rumor uczynił się za oknami; słyhać było zgiełk tysiąca głosów, które zły się w jeden niezrozumiały szum, podobny do szumu fal morskich (А втім галас учинився за вікнами; було чути крики тисячі голосів, які злилися в єдиний незрозумілий шум, подібний до шуму морських хвиль) [8, с.142]. Ten przywiózł wieści o niełasce, w jakiej książę u dworu zostawał, i o śmierci pana Janusza Tyszkiewicza, wojewody kijowskiego, po którym –wedle powszechnego głosu – Kisiel na województwo miał nastąpić, a na koniec o ciężkiej chorobie, jaką złożony był w

Krakowie pan Łaszcz, strażnik koronny (Той привіз вістку про немілість, в яку потрапив князь при дворі, і про смерть пана Януша Тишкевича, київського воєводи, після якого – як всі говорили – Кисіль мав прийняти воєводство, а на кінець про важку хворобу, яка прикувала до ліжка пана Лаща в Кракові, королівського охоронця) [8, с.275]. – *Zbliża się hetman kozacki i nie zdrajca, ale wierny sojusznik, któremuś pomoc nie tylko w szczęściu, ale i w nieszczęściu obiecał*– odrzekł Chmielnicki (Приближається козацький гетьман і не зрадник, а вірний союзник, котрому ти обіцяв допомогу і біди, і в радості – відповів Хмельницький) [8, с.415]. Кількісно ця структурна модель в нашій вибірці представлена на 45 одиницями, що складає 1,6% усієї вибірки.

6. Однореферентно-лінійна. Дана модель представляє собою змішаний тип однореферентності з подальшим ускладненням за ланцюговим принципом. Наприклад,

Wiem, na com się porwał; wiem, jako straszna jest siła przeciw mnie: obaj hetmani, twój straszny kniaź, któren sam za całe wojsko stanie, a Zasławscy, a Koniecpolscy, a wszystkie owe królewężta, które na szyi kozackiej nogę trzymają!

(Знаю, на що наразився; знаю наскільки страшна є сила проти мене: обидва гетьмани, твій страшний князь, який сам може ціле військо замінити, і Заславські, і Конєцпольські, і всі ті королевичі, котрі на козацькій шиї ногу тримають!) [7, с.196]

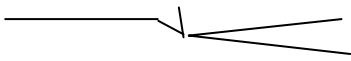
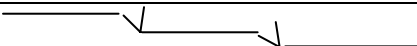
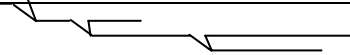
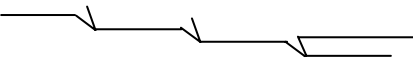
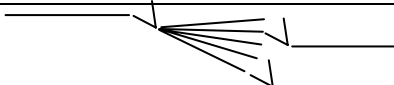

Відрізняється вона від моделі з власне однореферентними уточнювальними компонентами тим, що за рахунок подальшого лінійного введення семантичних предикатів конструкція ускладнюється синтаксично створенням нових позицій, і семантично, насичуючи додатковим інформативним навантаженням уже не первісний референт, а інший денотат, який відображається в кінцевій позиції попереднього уточнювального компонента, як от в наведеному прикладі: уточнювальні компоненти *obaj hetmani*, *twój straszny kniaź*, *a Zasławscy*, *a Koniecpolscy*, *a wszystkie owe królewężta* однаково поширюють компонент, що уточнюється, *siła przeciw mnie*, але окрім цього два із них (*kniaź* і *królewężta*) додатково деталізовані уточнювальними компонентами *któren sam za całe wojsko stanie* і *które na szyi kozackiej nogę trzymają* відповідно. Інтонація цієї конструкції максимально наближена до інтонації, характерної для однорідних членів речення з додатковим акцентом на наступних компонентах, які підлягають подальшому уточненню. Інші приклади цього структурного типу: *Słońce, cudna pogoda i woń zbliżającej się wiosny napawały wesołością serca, a namiestnik tym był weselszy, że wracał z długiej podróży pod dach książęcy, który był zarazem jego dachem, wracał sprawiwszy się dobrze, więc i przyjęcia dobrego pewny* (Сонце, чудесна погода і запах близької вже весни напували серця радістю, а намісник ще більше радів (букв. «тим був веселіший, що...»), бо повертався з далекої подорожі під княжій дах, який був і його дахом, повертався з виконаним завданням, а отже в хорошому прийомі впевнений) [7, с.44]. *Chodziły też najrozmaitsze wieści między tłumem: to że książę zostaje w Łubniach, to że wyjeżdża aż hen, ku Litwie, gdzie trzeba będzie za nim jechać; to nawet, że już pobił Chmielnickiego* (Найрізноманітніші вісті ходили між людьми: те, що князь залишається в Лубнях, те, що виїжджає аж ген, до Литви, куди треба буде за ним їхати; навіть те, що вже переміг Хмельницького) [7, с.411]. *Czegóż od takiego człowieka się spodziewać i jakimże musi być teraz – mówiono – po owym Ksenofontowym odwrocie z Zadnieprza, po wszystkich przewagach wojennych i tylu wiktoriach, które go tak niezmiernie wysławiały?* (Чого ж можна сподіватися від такої людини, і яким бути тепер – як кажуть – після того Ксенофонтowego odworotu z Zadnieprza, після всіх військових переваг і стількох перемог, які його безмірно прославили) [7, с.561]. *Żeby to on jej dawniej nie znał, żeby to była Laszka wzięta*

z pierwszego szlacheckiego dworu, miałby więcej śmiałości – ale to *kniaziówna Helena, o którą on się Kurcewiczom kłaniał, za którą i Rozłogi, i wszystko, co miał, chciał oddać* (Якби він не знав її раніше, якби то була ляхка з першого-ліпшого шляхетського двору, був би сміливішим – але то княгиня Олена, задля якої він кланявся Курцевичам, за яку і Розлоги, і все, що мав, хотів віддати) [8, с.36]. Czasem też wypadaly im noclegi i pod gołym niebem, w stepie, a wówczas pan Zagłoba urozmaicał je opowiadaniem dawnych swych przygód, tych, które się zdarzyły, i takich, które wcale się nie zdarzyły (Траплялося їм і під голим небом ночувати, в степу, і тоді пан Заглоба розмаїто розповідав про давні свої пригоди, ті, які були, і ті, яких навіть близько не було) [8, 318]. Кількісно ця структурна модель в нашій вибірці представлена 29 одиницями, що складає 1% усієї вибірки.

Задля унаочнення висновків, які були зроблені в ході опису структури уточнювальних конструкцій, видається доцільним їх демонстрація у зведеній таблиці.

Таблиця 1. Структура уточнювальних конструкцій (на матеріалі польської мови)

№ н/ п	Назва структурної моделі уточнення		Схема структурної моделі уточнення	Кількість прикладів
1.	Двокомпонентна	Двочленна		2459 (86%)
2.	Полікомпонентна	2.1.Однореферентна		87 (3%)
		2.2. Лінійна		201 (7%)
		2.3. Ієрархічна		40 (1,4%)
		2.4.Лінійно-ієрархічна		45 (1,6%)
		2.5.Однореферентно-лінійна		29 (1%)
Всього				2861 (100%)

Висновки.

З огляду на розглянуті особливості структурних механізмів побудови одиниць, що досліджуються, можна стверджувати, що зв'язок між компонентом, що уточнюється, та уточнювальним компонентом має певні форми синтаксичного оформлення, які базуються на таких принципах: а) однореферентність уточнювальних компонентів; б) лінійність та послідовність прямування уточнюючих конструкцій за ланцюговим механізмом; в) ієрархічність структури уточнення, тобто створення багатоплановості; г) поєднання названих типів. Гіпотетично можна допустити існування змішаного типу, який би комбінував у собі однореферентні уточнювальні компоненти з подальшим їх ускладненням за ієрархічним принципом, але в зібраному практичному матеріалі такі одиниці не були представлені. Виділені моделі вирізняються кількістю членів, а отже, і змістовою ємністю, типами зв'язку, відношеннями між структурними компонентами, присутністю/відсутністю додаткового акцентування уваги на одному із складових елементів конструкції, інтонацією. Спільним для всіх структурних моделей уточнення є те, що компонент, що уточнюється, завжди перебуває у відношенні взаємозв'язку з уточнювальним(и) його компонентом(ами) і зумовлює його/їх змістову завантаженість.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается структурным особенностям категории уточнения на материале польского языка. Выделено шесть структурных моделей, отличающихся количеством членов, содержательной емкостью, типами связи, отношениями между структур-

ними компонентами, наличием/отсутствием дополнительного акцентирования внимания на одном из составляющих элементов конструкции и интонацией.

Ключевые слова: уточняющие конструкции, польский язык.

SUMMARY

This paper deals with the structural features of the category of specification in modern Polish language. Six structural models have been singled out, differing in the number of their members, content-richness, types of connection, relations of structural components, presence/absence of additional stress on one of the constructive elements and intonation.

Key words: specifying constructions, Polish language.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.
2. Меркулова Н. Специфічні конструкції як спосіб актуалізації // Лінгвістичні студії: зб. наук. пр. – Донецьк: ДонНУ, вип. 14. – 2006. – С.127-131.
3. Прияткина А. Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с.
4. Прияткина А.Ф. Осложненное простое предложение. – Владивосток: Издательство ДВГУ, 1983. – 96 с.
5. Фунтова Т.Б. Логіко-синтаксична категорія уточнення в сучасній російській мові: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. - Сімферополь, 2002. – 18 с.
6. Uniwersalny słownik języka polskiego, tom1-4. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2003. – 5420 с.
7. <http://www.pbi.edu.pl> – Ogniem i mieczem, T. I – Sienkiewicz Henryk – PBI – Microsoft Internet Explorer.
8. <http://www.pbi.edu.pl> – Ogniem i mieczem, T. II – Sienkiewicz Henryk – PBI – Microsoft Internet Explorer

Надійшла до редакції 15.02.2009 р.

УДК 81'373.21

НІМЕЦЬКИЙ КОМПОНЕНТ В ОЙКОНІМІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

М.В. Жарикова

Під німецьким компонентом в ойконімії регіону в роботі розуміється та сукупність ойконімів, яка створювалася німцями-переселенцями на півдні сучасної Донецької області і функціонувала до середини 40-х років ХХ сторіччя. Німецьке населення почало робити свій внесок у становлення топонімії Північного Приазов'я на другому етапі присутності тут, тобто з кінця ХVІІ століття [4, с. 15; 5], коли з ініціативи російського уряду почалася організована німецька колонізація південних районів Російської імперії. Німці прибували сюди як з території Німеччини, так і з території Польщі, Швеції, Данії, Голландії, Австро-Угорщини. Їх об'єднувало те, що всі вони були німецькомовними і були підданими різних німецьких князівств. Створення німецьких поселень природним шляхом було пов'язане зі створенням назв, які поповнювали загальний ойконімікон цієї території аж до початку ХХ ст. Регулярне писемне фіксування таких топонімічних одиниць починається з другої половини ХVІІІ ст. Йому передував, слід

вважати, досить тривалий період стабілізації ойконімних форм, що мав місце в мові як німецького, так і слов'янського населення. Зростання кількості аналізованих назв простежувалося впродовж усього XIX ст. та перших двох десятиріч XX ст. і зумовлювалося появою нових поселень, переважно хуторів.

До початку XX ст. в Донецькій губернії мешкало, за даними суцільного подвірного перепису 1923 року, 56834 німці. Серед національних меншин німці були тут за чисельністю на третьому місці і поступалися тільки росіянам та грекам. Колоній, хуторів та сіл, де жили тільки німці, нараховувалося 116. Населених пунктів з переважно німецьким населенням – 123 (у них німців було не менше 75% населення). Загальна чисельність німців у такого роду поселеннях складала 91,35% усього німецького населення. Решта 8,65% німецьких колоністів жили разом з українцями, росіянами, греками. Найбільша кількість німців мешкала в Маріупольському окрузі, тут нараховувалося 13 колоній, 62 хутори, 53 села [1, с. 40-41]. У цьому окрузі в кінці 20-х років XX ст. був створений Люксембурзький німецький національний район із загальною кількістю населення 18791 особа, 81,6% якої становили німці. Велика кількість німців проживала і в Артемівському окрузі. З 1924 р. по 1930 р. було сформовано 38 німецьких національних сільських рад – 15 в Маріупольському окрузі і 11 в Артемівському [8, с. 37, 38].

Наведені дані дозволяють говорити про наявність на початок XX ст. у Північному Приазов'ї порівняно великої кількості ойконімів, закріплених за німецькими поселеннями і створених німцями, а також про досить високий ступінь автономності цих назв у загальному ойконімному масиві території. Однак у результаті масового перейменування німецьких поселень у другій половині 40-х років XX ст. практично всі їх вихідні назви перейшли до розряду топонімичних історизмів.

Станом на сьогодні систематизоване і різнобічне вивчення німецької ойконімії Північного Приазов'я ускладнюється цілим рядом обставин. До них належать відсутність повних та точних списків німецьких поселень у Російській імперії і в СРСР, відсутність повної карти, яка б відображала їх територіальне розташування; не сприяє вивченню ойконімів цієї групи також відсутність систематичного опису географічної номенклатури німецьких поселень – це не дозволяє розглядати ойконіми в широкому місцевому німецькомовному топонімичному контексті. Серйозною перешкодою є практична відсутність носіїв німецькомовної ойконімії та мікротопонімії. З урахуванням зазначеного аналіз назв німецьких поселень регіону сьогодні не може носити вичерпного характеру.

Назви німецького походження в Північному Приазов'ї виникали як невід'ємна і органічна частина всієї німецькомовної ойконімії к. Катеринославської та інших губерній Російської імперії. До 1945 р. ці одиниці являли собою досить помітні вкраплення у масиві східнослов'янських (тобто створених носіями східнослов'янських мов) назв. У цьому відношенні вони цілком порівнянні з ойконімами, створеними приазовськими греками. У другій половині 40-х років XX ст. усі німецькі ойконіми в офіційному вживанні внаслідок перейменування поселень перейшли до розряду історизмів; у неофіційному вживанні цей процес також мав місце, але протікав повільніше. Усі спостереження і висновки, що містить ця стаття, відображають стан німецького сектору ойконімії регіону до 40-х років XX ст.

Як уже зазначалося, дані про національний склад поселень, заснованих німцями в Донбасі, свідчать про значний ступінь автономності німецького населення та його прагнення зберігати етнічну самобутність. Це не могло не позначитися на всій мовній діяльності німців, зокрема й на номінаційній. На ойконімному зрізі ця установка реалізується передусім через використання універсального механізму топонімного освоєння нової території, що полягає в перенесенні на неї назв населених місць та місцевостей з території переселення. Назви німецьких поселень, створені через перенесення вже існуючих ойконімних форм, створили той корпус мовних одиниць, який слугував відправною точкою у процесі подальшого розвитку цієї підсистеми.

Німецькі поселення на аналізованій території створювалися як сільські населені пункти; сільське населення складало більшу частину німецьких колоністів – понад 90% [1, с. 40]. На ці населені пункти переносились назви не тільки невеликих поселень (найвірогідніше, рідних для переселенців), наприклад, *Карлсруе*, *Мюльгаузен*, *Нейкірхен*, *Розенгейм*, *Шоненберг* [11, с. 188], але й великих міст, а також земель Німеччини, пор.: *с. Мюнхен*, *с. Ельзас*, *с. Кассель*, *с. Вердер*, *с. Великий Берлін*, *с. Старий Данциг*, *х. Лейпциг*, *к. Шонау*, *к. Ландау*, *к. Вейнау*, *к. Гіршау*, *с. Шпарау*, *к. Дармштадт*, *к. Штрасбург*, *х. Гамбург* та ін. Серед таких перенесених назв переважали ойконіми на *-ау*. В Німеччині цей ойконімний тип зустрічається і в західній, і у східній частині країни, а найбільше згущення цих ойконімів припадає на територію Саксонії [10, с. 224].

Перенесення назв земель та великих міст Німеччини на сільські поселення, засновані в іншій країні, певною мірою зближує німецьку ойконімію регіону з грецькою; приазовські греки також використовували такі назви: *Афіни* (суч. Зоря, Влдр.), *Візантія* (суч. Ключове, Влдр.) *Фесалія* (нп., який існував недалеко від с. Красна Поляна, Внвс), однак авторами таких ойконімів є нащадки переселенців із Криму. Самі ж переселенці при заснуванні сіл у Приазов'ї зверталися до назв своїх рідних кримських поселень. Для греків номінаційним підґрунтям поставав передусім реальний зв'язок між вихідним та новим поселенням, а для німців номінаційно актуальним був не тільки такий зв'язок, але й більш загальна державно-адміністративна приуроченість ойконіма.

Перенесені ойконіми вводилися в загальне ойконімне поле території і могли використовуватися на подальших етапах ойконімного засвоєння регіону як твірні одиниці. Цьому багато в чому сприяли соціально-економічні умови та правова база життя німецького населення на території Російської імперії. У німецьких колоніях на півдні України діяло правило успадкування землі тільки одним із синів (правило мінорату). Як наслідок його застосування зростала кількість безземельних, що в свою чергу стимулювало купування та утворення нових дочірніх колоній. У зв'язку з цим показові, наприклад, наступні дані: упродовж XIX ст. 209 матірніх колоній у Причорномор'ї зуміли створити понад 2 тисячі дочірніх колоній. До цього слід додати, що існував закон, який дозволяв дробити ділянку, якщо вона перевищувала 30 десятин, однак так, щоб отримані ділянки були не меншими, аніж 30 десятин. Все це дозволяло практикувати дроблення ділянок в 60-65 десятин на дві рівновеликі. Така ж картина спостерігалася і в Північному Приазов'ї. Зазначені обставини є, на наш погляд, головною причиною кількісного зростання в межах німецького сектору ойконімії регіону. Вони певною мірою визначали і вибір мотиваційно-структурних моделей назв. Таким новоутвореним колоніям і хуторам або присвоювалося ім'я нового власника, або зберігалася назва вихідного поселення, яка поєднувалася з іменем нового власника [7, с. 18-19; 24-27]. Загалом можна говорити, що соціально-економічні фактори створювали умови для внутрішнього розвитку в цій частині німецького сектору регіональної ойконімії.

Номінаційна взаємодія німецької мови з російською та українською мовами виявляється в тих назвах, які виникали як нові ойконімні одиниці. Вони становлять основну частину німецьких назв поселень. Можна вважати, що на перших етапах перебування німців у регіоні, коли їх мовній дійсності ще не була властива німецько-російська / німецько-українська двомовність, джерелом твірних слів і формантів була передусім німецька мова. Як зазначає А.В. Ясиба, німці-переселенці записували назви своїх колоній і хуторів переважно рідною мовою; записи в метричних книгах аж до середини XIX ст. також велися виключно німецькою мовою, і лише з другої половини XIX ст. усталюється традиція вести записи двома мовами – німецькою та російською/українською [12, с. 121]. У процесі формування зазначених видів двомовності починають використовуватися елементи, запозичені зі східнослов'янського ойконімоторення. Відповідно до мови-джерела твірної бази, яка включає лексичні та словотвірні засоби, назви німецьких поселень можна поділити на три групи (станом на початок XX ст.).

1. Усі компоненти, з яких складається назва, вибираються з німецької мови, наприклад, *Гохфельд, Фриденсруе, Остгейм, Блюменгарт, Вальдгейм, Грюнау, Блюменталь, Паульгейм* тощо.

2. Усі компоненти, з яких складається назва, вибираються з російської та української мов, наприклад, *Пришиб, Березівка, Олександрівка, Абрамівка, Адамівка, Андріївка, Антонівка, Борисівка, Дубівка, Долинівка, Катеринівка* тощо.

3. Компоненти вибираються з німецької та слов'янських мов, наприклад, *Александровфельд, Александроволь, Ніколайдорф, Павелгейм* тощо.

Спеціально підкреслимо, що в цій класифікації відображається не етимологічна належність основ та формантів, а мова, з якої безпосередньо в акті номінації поселення вибирається мовний будівельний матеріал, тому до другої групи відносимо і назви, які містять тюркомовні основи.

А. Назви поселень з німецькою мовною основою

Твірну базу для назв цієї групи становлять апелятивні та онімні одиниці (у першу чергу антропоніми та ойконіми). Аналіз засвідчив, що принципи відбору лексики зазначених двох класів різняться. Вибір онімної лексики базується на реальному зв'язку поселення з конкретними засновниками або на конкретних умовах виникнення поселення. Вибір апелятивних лексем орієнтований передусім на сформовані в німецькій мові і засвоєні переселенцями ще на батьківщині ойконімні моделі. На нових місцях мешкання переселенці орієнтувалися на ту ойконімотвірну лексичну базу, яка регулярно використовується в німецькій ойконімії на території Німеччини. Про це свідчить, зокрема, той факт, що в назвах німецьких поселень практично не відобразилися місцеві, тобто такі, що функціонують в Північному Приазов'ї і характерні для східнослов'янських мов, географічні терміни. Так, серед 800 назв, які функціонували в Катеринославській губернії в середині XIX ст., тільки дві безперечно пов'язані з ГТ – *Долинівка та Долинськ*. Відображення в ойконімах загальних ознак географічного середовища здійснюється шляхом використання німецької географічної номенклатури. Фактично не відобразилася в назвах німецьких населених пунктів і місцева топонімія (гідронімія, омонімія), хоч на території Німеччини це один із продуктивних способів ойконімної номінації.

Серед німецьких ойконімів, які створювалися вже на території Російської імперії, досить багато повторювальних форм. Так, за даними А.В. Ясиби, з 800 колоній в Росії 65 мали в кінці XIX ст. однакові назви [11, с. 187]. Цей факт засвідчує, що німці вдавалися до найбільш вживаних на їх батьківщині ойконімотвірних лексем, незважаючи на те, що практично впродовж двох сторіч не контактували з німцями Німеччини.

У німецьких назвах поселень на території Північного Приазов'я відобразилися основи апелятивних лексем, які входять в німецькій мові до різних тематичних полів, а саме: а) географічна термінологія; б) ботанічна термінологія та семантично близькі до неї слова; в) назви типів поселень; г) назви типів помешкань та споруд. Окрім цієї лексики, в ойконімотворенні активно використовувалася лексика, яка належить до концептуального поля „емоції”.

Німецька географічна термінологія у складі ойконімів представлена компонентами, які мають суфіксоїдний характер. Усі вони сформувалися на базі повнозначних іменників. До них належать наступні: *-берг* (< *der Berg* 'гора'), *-фельд* (< *das Feld* 'поле'), *-таль* (< *das Tal* 'долина'), *-орт* (< *der Ort* 'місце, місцевість'), *-візе* (< *die Wiese* 'луг'), *-бах* (< *das Bach* 'струмок'), *-брунн(ен)* (< *der Brunnen* 'джерело'), *-штейн* (< *der Stein* 'камінь'), *-ау* (< *die Aue* 'земля на воді; річкова долина, заплашний луг'), *-грунд* (< *der Grund* 'земля, ґрунт'), *-ланд* (< *das Land* 'країна, край, земля, ґрунт, берег'), *-рейх* (< *das Reich* 'державна, царство'), *-вейде* (< *die Weide* 'пасовище, вигін'), *-вальд* (< *der Wald* 'ліс'), *-гарт* (< *der Garten* 'сад'), наприклад, *Грюнберг, Ебенберг, Фельзенберг, Кронберг, Грюнфельд, Францфельд, Гохфельд, Іоганнесфельд, Фридрихсфельд, Катериненфельд, Ейхенталь, Фриденталь, Софієнталь, Кронталь, Лібенталь, Рундевізе,*

Шенбах, Штейнбах, Грюнштейн, Грюнау, Камненау, Розенвейде, Готланд, Ландекроне, Розенгарт, Кронсгартен, Кіршвальд, Бурвальде тощо.

Певні місця в класифікаційній рубрикації деяких із цих компонентів спричинюють певні труднощі. Так, компоненти – *вальд та -гарт(ен)* семантично поєднують ознаки географічного апелятива (передусім у масштабах мікротопонімії) та ботанічного номена; компонент –*орт* може співвідноситися не тільки з позначенням частини території, але й із позначенням типу поселення, пор. значення в іменнику *der Ort* 'місце, місцевість, населений пункт, невелике містечко, село'. Це ж стосується і компонента – *зитц* (<*das Sitz* 'місцеперебування, місцезнаходження, місцеположення').

На користь суфіксоїдного характеру перелічених компонентів говорить їх постійна постпозиція у складі ойконімів, пор.: *Ліхтфельд, Марієнберг, Лібенгарт, Мюльбах, Лібенталь, Марієнталь, Розенвайде, Кіршвальд* та ін. Найбільш частотними в німецьких ойконімах к. Катеринославської губернії є ойконімні суфіксоїди – *фельд, -таль, -берг*. Пояснюється це, на нашу думку, по-перше, загальною номінаційною реакцією на спостережувану фізико-географічну реальність і, по-друге, наявністю та великою поширеністю прізвись із цими компонентами, пор.: *Розенберг, Кронберг, Грінберг, Кшельфельд, Борменталь*.

Лексика, пов'язана з тематичним полем «рослинистість», також досить широко відображена в німецькій ойконімії регіону. Вона представлена вже згадуваними термінами-суфіксоїдами – *вальд (ліс)* та –*гарт (сад)*, а також основами лексем *баум-* (<*der Baum* 'дерево'), *ейхен-* (<*die Eiche* 'дуб'), *-кірш* (<*die Kirsch* 'вишня'), *біркен* (<*die Birke* 'береза'), *вейде* (<*die Weide* 'іва, верба'), *клеє* (<*der Klee* 'конюшина'), *блюмен-* (<*die Blume* 'квітка') та *розе-* (<*die Rose* 'роза'), які входять до складу ойконімів-композитивів, наприклад, *Вальдгейм, Бурвальде, Ейхвальд, Кіршвальд, Біркенгейм, Візенвейде, Петергарт, Блюменгарт, Блюменфельд, Блюменгейм, Блюменгельм, Блюменорт, Блюменталь, Розенфельд, Розенгарт, Розенталь, Розенвайд, Розенберг, Кіршфельд, Кіршгоф*. Звертає на себе увагу повторюваність не тільки зазначених основ у складі ойконімів, але й ойконімних форм з цими словами. Пор.: у середині XIX ст. в к. Катеринославській губернії ойконімна форма *Розенфельд* повторювалась 20 разів, *Блюменфельд* – 4 рази, *Блюменталь* – 2 рази.

Приєднуються до цих назв ойконіми, у складі яких виділяються основи *кроне-* (*die Krone* 'верхівка дерева, крона'), *корн-* (*das Korn* 'зерно'), *грюн-* (*grün* 'зелений'), наприклад, *Кронвайде, Ландекроне, Кронсгартен, Александрокрон, Грюнау, Грюнталь, Грюнгоф, Грюнштейн*.

Назви типів поселень і типів помешкань та споруд відображаються у складі ойконімів так само, як і географічні терміни – у ролі словотвірних компонентів (основ) суфіксоїдного типу: – *дорф* (<*das Dorf* 'село'), *-штадт* (<*der Burg* 'місто'), *-бург* (<*die Burg* 'фортеця, замок'), *-гейм* (<*das Heim* 'домівка, вогнище'), *-гоф* (<*der Hof* 'двір'). До цієї групи можна віднести і компоненти –*гут* (<*das Gut* 'майно, благо'), *-орт* (<*der Ort* 'невелике містечко') – *Елізабетдорф, Кайзердорф, Марієндорф, Ямбург, Нейенбург, Тугенорт, Візенгейм, Розенгейм, Візенгоф, Нейгоф, Мюнстергоф, Клейнгоф, Фінгергут* та ін. Відзначаються такі особливості відбору лексики цієї групи: найбільш вживаними є елементи – *дорф* та –*гоф*, що мотивується, найімовірніше, сільським характером поселень; не використовується термін *колонія*, що пояснюється присвоєнням цього статусу поселенню лише через певний, досить тривалий час (декілька років) після його реального заснування під певною назвою; компонент *-штадт* відображений тільки в перенесеній назві *Дармштадт* (номінаційне його використання простежується на суміжній території к. Обл. Війська Донського – *Форштадт Середній, Форштадт Верхній*); немає назв з компонентами *-буде* (<*die Bude* 'житло'), *-гаузе* (<*das Haus* 'домівка, господарство'), *-рейх* (<*der Reich* 'державна, царство'), *-кірхе* (*die Kirche* 'церква'), які використовуються в ойконімії Німеччини і зустрічаються у складі ойконімів німецького походження на території Росії та України. Кількість назв поселень цієї групи тотожна до кількості назв попередніх груп.

Слід відзначити, що в німецькій мові має місце омонімія ойконімів та прізвищ, які містять названі словотвірні компоненти, передусім –*дорф* та –*гоф*. Цей фактор, безперечно, зіграв свою роль у накопиченні великої кількості аналізованих ойконімів, частина яких виникла шляхом ойконімізації прізвищ. Другим фактором, який сприяв накопиченню таких ойконімів, є перенесення назви колонії на численні дочірні хутори. Лексика концептуального поля „емоції” використовується досить регулярно, однак коло конкретних твірних лексем досить обмежене. Всі вони наділені яскраво вираженим позитивним конотативним забарвленням: *лібен* (*lieben* 'улюблений'), *фріден* (*frieden* 'мирний'), *шон* (*schon* 'красивий, прекрасний'), *руе* (*ruig* 'спокійний, тихий'), *гут* (*gut* 'гарний'), *гільфе* (*die Hilfe* 'допомога'), *гоффнунг* (*die Hoffnung* 'надія'), *глюк* (*das Gluck* 'щастя'), *люст* (*die Lust* 'бажання'), *рейх* (гегск 'багатий, красивий'), наприклад, *Фріденсруе*, *Шонфельд*, *Фріденс-таль*, *Лібенталь*, *Гутерталь*. Такого роду ойконіми семантично поєднуються з назвами «рослинного» характеру на зразок *Грюнталь*, *Блюменгарт* тощо.

При створенні німецькомовних назв поселень використовуються не лише перелічені групи називної лексики, а й власні імена. Переважно це антропоніми та ойконіми. Окрім них значно в меншому обсязі використовуються хороніми, а також агіоніми.

У класі антропонімів ойконімотвірною функцією в дорадянський період наділялися прізвища та власні імена осіб, які мали безпосередній стосунок до створення поселення – або як засновників, або як володарів. Це досить численний клас твірних одиниць. З прізвищами співвідносяться ойконіми *Енгельгардт*, *Фінгергут*, *Фрізе*, *Шмідт*, *Краузе*, *Келлер*, *Ментейх*, *Міну*, *Міллер*, *Тіссен*, *Фіц*, *Шицле*, *Клюндт* та багато ін. Власні імена відображені в ойконімах *Отто*, *Пауль*, *Петере*, *Ульрих*, *Александрталь*, *Александрволь*, *Алексволь*, *Катариненталь*, *Ніколаусдорф*, *Паульсгейм*, *Паульсдорф*, *Петерсдорф*, *Францфельд*, *Фріцдорф*, *Фридрихсфельд*, *Анета*, *Елізабетгоф*, *Густавхауз*, *Людвігсталь* та ін. Можуть використовуватися антропонімні формули: *Кнор і К* (Матіс Вільгельмов).

У радянський час твірними стали виступати також прізвища / псевдоніми державних та партійних діячів Радянського Союзу, наприклад, *Калініндорф*, *Сталініштадт*, *Сталіндорф*. Точно кажучи, ці назви слід включати до групи ойконімів із змішаною мовною основою, позаяк форма антропоніма вибирається з російської мови і не замінюється німецьким еквівалентом, але разом з тим вони показові і як свідчення типовості відповідного розряду антропонімів як джерела ойконімотвірних засобів у німецькій ойконімії. У таких назвах вже простежується взаємодія мов, яка позначається на структурно-словотвірному рівні.

Топонімна складова твірної бази аналізованого класу назв представлена передусім ойконімами. Одна їх частина переносилася з території колишнього поселення, інша частина формувалася з тих назв, які були створені вже на цій території. Значно меншою мірою використовуються назви земель Німеччини.

Виявляється в німецьких ойконімах і агіонімія, однак значно меншою мірою, ніж у східнослов'янських ойконімах – практично всі німецькі назви пов'язані з іменем Діви Марії, наприклад, *Марієнберг*, *Марієндорф*, *Марієнгейм*, *Марієнталь*. Такі назви досить поширені в Німеччині, де закріплюються за невеликими поселеннями [11, с. 188], у зв'язку з чим можна говорити якщо не про переносний їх характер, то про створення за зразком, про відтворення ойконімних форм.

Б. Назви поселень зі східнослов'янською мовною основою

Німецькі поселення могли набувати назви (судячи з того, як ці поселення йменуються у спеціальних роботах істориків, краєзнавців), створені на східнослов'янській мовній основі. Такі назви мали місце ще до першого масового перейменування німецьких поселень під час Першої світової війни (1915 р.). Так, у к. Катеринославській губ. 24% німецьких населених пунктів мали назви, які складаються зі слов'янських основ та топоформантів. Це чітко відображає німецькомовна писемна фіксація ойконімів. Наведемо ряд прикладів: *Alekseewka*, *Alexandro-Newskoe*, *Alexandropol*, *Antonovka*, *Dmitrovka*, *Egorovka*, *Elisawetpole*, *Glebowka*, *Grafskiy*, *Ivan-Grad*, *Jassinowka*, *Kalinovo*,

Kamenskoe, Krasnowka, Kotljarovka, Lesowka, Listwjanka, Nowodwerowka, Nowo-Fodorowka, Orlowo, Selenopol'e, Swobodnoe, Wischnewatoe, Wodjanoj та ін. Такі ж факти відзначаються і в інших регіонах. Пор. в АССР німців Поволжя (за відомостями 1924 р.): *Орлов, Нагорне, Семенівка, Нагорна, Культура, Красний Кут, Ягідне, Советський, Красний Яр, Орловське, Квасниківка, Нижня Водянка, Журавлиний, Бірючий, Лісний, Кам'янка, Федорівка*. Щоправда, кількість таких фактів на декілька порядків нижча порівняно з територією к. Катеринославської губернії. Одним із пояснень такої невідповідності мовної основи ойконіма та мови номінаторів може бути використання в писемній фіксації як основної і офіційної в реальному вжитку додаткової слов'янської назви поселення. У ряді випадків спрацьовував фактор змішаності населення або двомовності німців, а також прагнення «вписатися» у слов'янське культурне, зокрема, номінаційне поле. Передумови для здійснення з'ясування явища закладені в єдності християнського іменника, у наявності потужного слов'янського субстрата в топонімії Німеччини (передусім східної), у типологічній близькості німецької та слов'янської ойконімії.

Лексична твірна база цих назв традиційна як для слов'янської, так і для німецької ойконімії: антропоніми, які співвідносяться з християнськими власними іменами, апелятиви, які відображають географічні реалії, оцінно-експресивні кліше.

Суттєве збільшення кількості слов'янськомовних назв німецьких поселень було зумовлене масовим перейменуванням на початку ХХ ст. Унаслідок же другого післявоєнного масового перейменування слов'янськомовні назви повністю замінили німецькі, які, тим не менше, мали свій номінаційний вплив на виниклі слов'янські назви. Зіставлення вихідних німецьких та слов'янських назв, що їх замінювали, засвідчує наявність у ряді випадків семантичної взаємодії між лексичними основами. Найбільш яскраво воно позначилося у разі калькування, повного або часткового, німецьких назв: *Гохфельд > Високе Поле, Нейфельд > Новосілля, Грюнфельд > Зелене Поле, Лібенталь > Улюблена, Корнталь > Зернове, Нейбург > Нова, Фріденсруе > Мирний Спокій*. У разі калькування могли використовуватися слов'янські лексеми з тих же семантичних полів, що і в німецьких оригіналах, наприклад, *Остгейм > Притулок, Розенгарт > Вишневий, Кронвейде > Лісний, Красгартен > Виноградний, Вальдгейм > Березівка, Фельденгут > Чистопілля*.

У разі заміни відантропонімічних німецьких ойконімів вихідна антропонімна основа зберігається: *Ніколайфельд > Миколаївка, Єкатериненфельд > Катеринівка, Паульсдорф > Павлівка*; окрім того, міг зберігатися загальний антропонімічний характер основи, наприклад, *Ніколайталь > Ново-Софіївка, Францфельд > Орлов, Францфельд > Варварівка, Симоненгейм > Серафимівка*.

Відзначені факти засвідчують, що якісні характеристики мовної взаємодії в ойконімах залежать від конкретних умов, які призводять до появи такої взаємодії. Так, за спостереженнями О.Ф. Рипецької, в ойконімії Східної Німеччини мала місце досить глибока взаємодія німецьких та слов'янських мов, яка знаходила вияв у структурі назв: давні слов'янські форманти або кінцеві звукокомплекси замінювалися близькими у звуковому відношенні німецькими формантами [9, с. 122]. Це характерно для ситуації, коли слов'янський компонент має субстратний характер. На території Північного Приазов'я субстратним (притому локально обмеженим) елементом постають німецькі назви. Через вплив позалінгвального фактора – політично мотивованої настанови на виключення із вживання німецькомовних ойконімічних форм – взаємодія мов здійснюється на рівні внутрішньої форми ойконімів.

В. Назви зі змішаною німецько-слов'янською мовною основою

Поява назв зі змішаною німецько-слов'янською мовною основою (з точки зору їх синхронного сприйняття) закономірна в умовах дво- та полімовності території. Вони відображають певну стадію «ослов'янення» німецькомовних з походження ойконімів, тобто взаємодія мов у цьому випадку здійснюється не в момент створення ойконіма, а вже у процесі його функціонування. Зазначений процес торкався, як правило, антропонімічної складової назв, наприклад, *Александровфельд, Александроволь, Ніколайдорф, Павелгейм*. Цей природний процес заміни антропонімічної частини німецької назви

слов'янським відповідником був певною мірою неминучим зважаючи на генетичну єдність християнського іменника і начебто становив підґрунтя для описаних вище заміни німецьких назв слов'янськими. Зазнавали такої адаптації ойконіми, які містили основи власних імен, спільних для німецької та східнослов'янських мов.

Іншої точки зору дотримується А.В. Ясиба, яка вважає, що ойконіми, які містять російськомовну форму власного імені – *Александрфельд, Александрволь, Катериненталь, Ніколайдорф, Павелгейм* – давалися на честь російських імператорів/імператриць, у час володіння яких створювалося німецьке поселення, оскільки форми власних імен *Олександр, Катерина, Ніколай, Павел* не властиві німецькій мові, їм відповідають *Алекс, Катарина, Ніколаус, Пауль*. Дослідниця зазначає, що в живому використанні німецьке населення російськомовну антропонімну основу в ойконімі замінювало відповідною німецькою формою: *Александрволь >Алексволь, Катериненталь >Катариненталь, Ніколайдорф >Ніколаусдорф, Павелгейм >Паульсгейм* [11, с. 188]. У такому випадку слід говорити про номінаційну взаємодію мов.

Результатом номінаційної взаємодії німецької та російської/української мов є ойконіми, які створювалися шляхом приєднання елементів *новий/ново-, старий/старо-, малий/мало-, великий/велико-* до ойконімів німецького походження: *Новий Данциг, Старий Данциг, Ново-Марієнталь, Ново-Остгейм, Великий Берлін, Великий Ведер, Малий Ведер, Велике Лібенталь*. Номінаційні ситуації, в яких утворювалися такі форми, аналогічні до тих, що мали місце у грецькій та слов'янській частині ойконімії регіону.

Г. Взаємодія німецької та російської/української мов у процесі функціонування ойконімів

Адаптація німецькомовних ойконімних форм східнослов'янського мовного середовища здійснювалася як в усному, так і в писемному мовленні, «об'єктом сприйняття було і слово, що звучало, і слово «орфографічне», написане чи надруковане [3, с. 79]. Це призводило до появи різноманітних форм «ослов'янювання» назв. Як зазначає Л.М. Бражник, «передача «орфографічного» слова коливалася між транслітераціями, які читалися потім за правилами відтворення російських слів, і транскрибуванням фонетичного слова» [3, с. 79]. Слід також урахувувати, що у XVIII ст. існували чітко розроблені правила традиційного читання слів, написаних латиницею; ці правила могли застосовувати і для читання німецьких ойконімів, позаяк звуковий склад останніх у XVIII ст. позначався латинськими літерами [2, с. 180]. Більш деталізовану класифікацію способів адаптації німецьких ойконімів подає А.В. Ясиба, яка виділяє трансплантацію, транслітерацію, практичну транскрипцію, поєднання транскрипції та транслітерації, калькування (повне або часткове), субституцію (перейменування на основі лексичних, морфологічних, фонетичних змін), переосмислення [12, с. 121-122]. Ця класифікація свідчить, що адаптація ойконімів, яка супроводжувалася інтерференційною взаємодією мов, здійснюється як у межах означального ойконімних одиниць, так і в плані їх означуваного, ототожнюваного з доойконімним апелятивним змістом. У першому випадку має місце не переклад назв, як вважає В.М. Кам'янець [6, с. 66], а передача ойконімів, позаяк переклад завжди передбачає відображення означуваного мовної одиниці.

Основним способом передачі німецьких назв у російській та українській мовах постає практична транскрипція, яка враховує і орфографічні, і фонологічні аспекти назв. Конкретне втілення такого способу передачі являє собою підбір/створення фонетичних відповідностей, або субституцій – вокальних та консонантних [3, с. 79]. Детально система субституцій проаналізована в роботах А.В. Ясиби, тому ми зупинимося на найбільш загальних характеристиках цього процесу.

Вузловими моментами вокалізму німецької мови, актуальними в процесі передачі ойконімів у російській/українській мовах, є довгі голосні, дифтонги та умлаут. Довгі голосні у німецькій мові на письмі позначаються подвоєнням відповідних голосних літер. Таке подвоєння зберігається в російському/українському писемному мовленні. Пор.: *Аннаберг, Аахен, Ольгафельд, Моосберг*. Окрім фонологічної функції, подвоєння

голосних літер у німецьких ойконімах може виконувати функцію розподібнення назв. І в цьому випадку подвоєння голосних зберігається, наприклад: *Moosberg* – *Моосберг*, *Mosberg* – *Мосберг*. Німецькі *u*, *ue* передаються літерою *ю*: *Muller* – *Мюллер*, *Muehlbach* – *Мюльбах*, *Fyller* – *Фюллер*. Німецькі звуки [ó], [æ] та їх графічні відповідники *ö*, *öh*, *oe* в середині слова передаються російською літерою *ё* / українським диграфом *ьо*, а на початку слова літерою *э/е*, наприклад, *Königsau* – *Кёнигсау/Кьонигсау*, *Ödental* – *Эденталь/Еденталь*. Німецькі дифтонги *ei* (з графічними варіантами *ei*, *ei*, *ai*, *eu*, *au*) та *eu* передаються відповідно як *ай* та *ей*: *Eisingen* – *Айзинген*, *Ostheim* – *Остгейм*, *Neukirschen* – *Нейкіршен*. Загалом засвоєння дифтонгів, умлаута та довгих голосних здійснювалося як варіювання фонетичного та графічного їх прочитання [12, с. 126].

У консонантизмі німецької мови проблемними ланками у разі передачі назв поселень російською/українською мовами були подвоєння приголосних, а також приголосні *g*, *h*, *s*. Подвоєння приголосних зберігається, оскільки воно, як і розглянуте раніше подвоєння голосних, може виконувати в ойконімах розподібно-диференційну функцію, пор.: *Hasendorf* – *Hassendorf* / *Хасендорф* – *Хассендорф*. Приголосний *g* передається російським *г* / українським гортанним фрикативним *г* або *х*; приголосний *h* – як *г*, *х*. Німецький приголосний *s* передається декількома способами. На початку і в середині слова перед голосним – як *з*: *Silbertal* – *Зильберталь*, *Risenfeld* – *Розенфельд*. На початку слова перед голосним – як *с*: *Sabinenhof* – *Сабіненхоф*. У решті позицій – як *с* [12, с. 128].

Інтерференційні процеси, які торкаються означуваного німецьких ойконімів, свідчать про включення (не завжди, очевидно, свідоме) механізмів їх типологічного зіставлення зі слов'янськими ойконімами на рівні ономазіологічних моделей. Така інтерференція може породжуватися гарним розумінням внутрішньої форми та словотвірної структури ойконімів обох мов. Цей вид інтерференції постає як калькування (повне або часткове) німецької назви.

Означуване ойконіма може трансформуватися й іншим способом: на основі паронімічного (народноетимологічного) зближення на зразок *Міллер* – *Млинок*, *Радке* – *Редька*. І в першому, і в другому випадках різномовні ойконімні одиниці природно включаються у процес взаємодії, підпорядковуючись логіці співіснування різномовних ойконімних систем/підсистем. Від такої інтерференційної взаємодії слід відмежовувати випадки спеціальної заміни німецької назви російською/українською, яка була продиктована зовнішніми у стосунку до ойконімної системи ідеологічними мотивами. У рамках таких перейменувань інтерференція може проявляти себе в семантиці твірного українського слова: *Корнталь* – *Зернове*, *Грюнау* – *Зелена*. Однак у більшості випадків такого опертя на семантику основи німецького слова немає, позаяк перейменування мало за мету вилучити із ойконімії німецькомовні одиниці, замінивши їх слов'янськими, пор. *Нейбург* – *Малахівка*, *Симоненфельд* – *Кам'яний Кут*, *Ейгенфельд* – *Морозове*.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються процеси формування сукупності ойконімів на території південної Донеччини, пов'язані з німецькою колонізацією цього регіону у XVIII-XIX ст., а також взаємодії німецькомовних назв з російськими та українськими мовами та їх топонімічними системами.

Ключові слова: топонімія, топонім, ойконімія, ойконім німецького походження, південно-східна Україна.

SUMMARY

The article deals with the processes of formation of aggregate oykonimov in the south of Donetsk region, associated with the German colonization of the region in XVIII - XIX century, as well as the interaction of German-language titles with Russian and Ukrainian languages and their toponymic systems.

Key words: toponymic systems, toponym, oykonim, oykonim of German origin, south-east Ukraine.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Баенко К.В. Немецкое население Донецкой губернии по переписи 1923 г. // I региональная научно-практическая конференция «Донбасс: прошлое, настоящее, будущее». Тезисы докладов и сообщений. – Донецк, 1992. – С.39-42.
2. Биржакова Е.З., Войнова Л.А., Кутина Л.П. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII в.: Языковые контакты и заимствования. – Л.: Наука, 1972. – 431 с.
3. Бражник Л.М. Графическое и фонографическое освоение немецких топонимов русским языком в XVIII в. // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк: Донеччина, 2002. – С. 79-90.
4. Дынгес А. А. Периодизация истории немецкого населения в Приазовье // I региональная научно-практическая конференция «Донбасс: прошлое, настоящее, будущее». Тезисы докладов и сообщений. – Донецк, 1992. – С.15-18.
5. Дынгес А.А. История немцев Украины с 1730 до 1917 гг.: Программа курса и избранная историография. – Донецк: Апекс, 2002. – 141 с.
6. Кам'янець В.М. Запозичення німецьких власних назв українською мовою// Проблеми слов'янської ономастики. – Ужгород: УжДУ, 1999. – С. 64-71.
7. Причерноморские немцы. Их вклад в развитие города Одессы и региона. 1803-1917: Библиографический указатель/Министерство образования Украины. Одесский государственный университет им. И.И.Мечникова/Ред.И.В.Шепельская. – Одесса: Астропринт, 1999. – 192 с.
8. Резник И.И. Национальные районы в Донбассе в 20-е годы // I региональная научно-практическая конференция «Донбасс: прошлое, настоящее, будущее». Тезисы докладов и сообщений. – Донецк, 1992. – С.36-39.
9. Рипецкая О.Ф. О методике и результатах синхронического изучения славянских реликтов в ойконимиконе ГДР // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: Наука, 1980. – С.121-125.
10. Ясыба А.В. Словообразовательные особенности комонимов немецкого происхождения //Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк: Донеччина, 2002. – Вип. 8. – С. 217-227.
11. Ясыба А.В. Лексика немецкого происхождения в топонимии Северного Приазовья и Причерноморья //Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность (к 200-летию переселения): Материалы международной научной конференции, посвященной 200-летию переселения немцев в Приазовье и Причерноморье, 27-28 сентября 2003. – Донецк: Апекс, 2003. – С.185-192.
12. Ясыба А.В. Особливості адаптації комонімів німецького походження в українській мові //Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк: Донеччина, 2004. – Вип. 9. – С. 119-133.

Надійшла до редакції 07.04.2009 р.

УДК 81'373.46

СТРУКТУРА ТЕРМІНІВ-ГАСТРОНІМІВ У ФРАНЦУЗЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

М.С. Симонєць

Вивчення процесів формування термінологічної системи і поповнення її новими термінами має велике теоретичне і практичне значення. Теоретичні основи термінології були закладені ще в 30-ті роки XX ст. О.О. Реформатським, Г.О. Винокуром і розвинуті сучасними лінгвістами О.В. Суперанською, Т.Р. Кияком, В.П. Даниленко, Л.Ю. Буяною, Т.І. Панько, С.В. Гриньовим, Т.Х. Каде, В.М. Лейчиком та іншими. Дослідники відзнача-

ють, що велика кількість термінів проникає у загальнолітературний мовний фонд, впливаючи на лексичний склад загальнолітературного фонду, тому дослідження спеціальної лексики мають велике значення для розвитку мови у цілому [1, с.66]. При цьому увага фокусується на тому, що термін є втіленням концептуальної цілісності, оскільки один термін може позначати лише одне поняття [2, с.5]. Отже, термін трактується як слово, «покликане точно визначити спеціальне поняття, що реально існує чи виникає у процесі наукової творчості або практичної діяльності» [3, с.26], а також твориться за певними термінотворчими моделями і входить до понятійного простору певної галузі знань.

У мовознавчій літературі по-різному трактується співвідношення спеціальної й загальноновживаної лексики. Між словами загальноновживаної лексики і термінами не можна провести чіткої межі, адже практично будь-яке самостійне слово може увійти до розряду спеціальної лексики внаслідок його термінологізації. Таким чином, система термінів пов'язана із системою загальноновживаної лексики, проте повністю з нею не збігається, адже терміни утворюються не тільки внаслідок надання словам загальноновживаної мови спеціального значення, але й шляхом запозичень і штучного створення нових слів [2, с.8; 4, с.106].

Спеціальна лексика не протиставляється загальній, а входить до неї як одна з її частин: «крім центральної загальноновживаної сфери, літературна мова має численні «підмови», кожна з яких уживає лише незначна частина конкретного мовленнєвого колективу. До мікросистем, що постійно вводять у загальну мову нові поняття та їх виразники-терміни, належить фахове мовлення» [5, с.14]. Підтвердженням цьому є й деякі дефініції терміна й термінології, наприклад, визначення О.В. Суперанської: термін – це «...спеціально культивоване слово, придумане штучно чи взятє з природної мови» [6, с.74] та В.П. Даниленко: термінологія – це «самостійний функціональний різновид загальнолітературної мови, який традиційно називають мовою науки...» [7, с.8]. Коли загальнолітературне слово вживається в значенні терміна, «стара мовна оболонка загальноновживаного слова наповнюється новим, термінологічним змістом...» [8, с.7]. У цьому випадку термін зберігає, зовнішню форму слова, його звукову оболонку, проте розмежовується з ним за змістом. Для слова характерна єдність звучання, змісту й іменованої речі; для терміна головним виявляється зміст, зв'язок із поняттям. Проте за лексичними й синтаксичними зв'язками термін сприймається як слово. У процесі термінологізації загальної лексики відбувається зміна або обмеження денотата. Термінові властива абстракція, незалежне функціонування в межах термінологічного поля, осмисленість внутрішньої форми, обмеженість чисельності. Термін представляє видові відношення й потребує дефініції.

Однак слід відзначити, що у сфері спеціального мовлення професійне просторіччя поширене навіть більше, ніж термінологічні одиниці [4, с.71]. Спільними рисами для термінології й професійної лексики є спеціалізація значення й утворення на цій основі специфічних лексико-семантичних систем, обмеження кількості користувачів цієї лексики і сфер уживання [9, с.10]. Професіоналізми є неофіційними, але загальноприйнятими серед спеціалістів розмовними термінами [10, с.7]. Проте дослідники відмежовують професіоналізми від термінів [2, с.148; 11, с.15]. «Межуючи одне з одним, терміни мають більш впорядкований та нормалізований характер, у той час як професіоналізми є напівофіційними лексичними одиницями, які вживаються в узькому колі фахівців, причому переважно в розмовній мові. Незважаючи на ці істотні відмінності, між цими двома сферами лексики існує безперервний взаємобмін, і професіоналізм може існувати також і як синонім терміна» [12, с.15].

«Для кулінарної лексики характерним є явище побутового вживання термінів, створення великої кількості «побутових професіоналізмів». Це пояснюється значною поширеністю такої лексики в щоденному спілкуванні: кулінарною лексикою ми користуємося мало не кожного дня, купуючи, готуючи й споживаючи їжу, напої, відвідуючи заклади громадського харчування. Тому вважаємо, що необхідним є вивчення не тільки власне наукових термінів, але й професіоналізмів, побутових термінів, деяких поширених діалектизмів.

Актуальність термінологічної проблематики весь час зростає, причому на перший план висувається зіставне вивчення терміносистем, оскільки воно допомагає глибше проникнути в суть специфіки кожної термінологічної системи. Застосування зіставного методу при вивченні одиниць різних мовних рівнів має певну традицію, що ґрунтується на працях В.Г. Гака, Ф.О. Циткіної, В.М. Лейчика, М. Докуліла, В. Скалічки та ін. Основою зіставного методу є системно-функціональне вивчення мови як органічного цілого. Підставою для порівняння при цьому є релевантні закономірності системи мови, що відкривають можливість поглибленого вивчення як внутрішньомовних явищ, так і міжмовних зв'язків. Інтерес сучасних дослідників (О.О. Тараненко, І.М. Кочан, М.П. Кочерган, В.М. Манакін, А.Е. Левицький), виявлений до зіставного вивчення мов, свідчить про його цінність і перспективність. Зіставлення різних мов дозволяє розкрити спільні риси і специфічні для кожної мови розбіжності у виборі лексичних, морфологічних та інших засобів для опису тих самих фактів мовної дійсності. Зіставне вивчення термінології різних структурних мов уможливорює встановлення багатоаспектних, комплексних відношень між системами мов (на лексичному, семантичному і граматичному рівнях), виявлення характерних особливостей у термінологіях досліджуваних мов у цілому і класифікацію цих особливостей.

Слід зазначити, що кулінарна термінологія у зіставному аспекті залишається мало дослідженою. На відміну від інших сфер термінології, відомих лише спеціалістам, кулінарна лексика вживається в побутовому спілкуванні щодня, причому історія формування цього шару лексики сягає найдавніших часів. Назви рослин, тварин, напоїв, страв у кожній мові утворюються в числі найперших слів. Із тих часів кулінарна лексика безперервно змінюється, доповнюється, розширюється. На формування цієї групи термінології впливає велика кількість найрізноманітніших історичних, культурних та соціальних чинників. Основним джерелом формування досліджуваної термінології є загальнонародна мова. Загальновживані слова з предметним значенням, поступово пристосовуючись і набуваючи дещо іншого семантичного навантаження під впливом екстралінгвістичних факторів, поповнювали кулінарну термінологію.

Дослідження термінів-гастрономів дозволяє нам виділити два їх генетичні різновиди: 1) терміни, що з'явилися у результаті використання наявних мовних одиниць (загальнолітературні, діалектні та просторічні слова, що вживаються як назви страв та назви харчових продуктів; терміни-запозичення); 2) терміни (слова і словосполучення), що виникли за допомогою засобів словотвору.

Комунікативна функція мови пов'язана з потребою в номінації реалій, яка за допомогою словотворчого механізму породжує похідні, вторинні утворення, що формують і постійно збагачують лексичний фонд словами різних частин мови, зв'язаних між собою словотворчо. Словотворення, як явище поліфункціональне, виконує декілька функцій, що перебувають між собою у відношеннях ієрархічної залежності: функцію породження похідних, функцію розбудови лексичного складу мови, функцію зв'язку між частинами мови і функцію класифікаційно-пізнавальної діяльності людини [13, с. 5].

Серед робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників, які зверталися до вивчення кулінарних термінів, слід відзначити дисертаційні дослідження О.О. Приймак, С.М. Руденко, Є.Д. Гоци, Д.Ю. Гулінова [14-17], а також монографії Д.С. Мгеладзе, М.П. Колесникова, В.В. Похльобкіна [18-19]. Системне дослідження словотвору кулінарної лексики в зіставному аспекті ще не здійснювалося, це й зумовило **актуальність** даного дослідження. Оскільки сфера спеціальної кулінарної лексики має великий обсяг, ми вибрали для аналізу 928 термінологічних одиниць (ТО) французької та 1165 ТО української мов. Французькі та українські терміни-гастрономи були дібрані із авторитетних лексикографічних джерел [20-23].

Успішне розв'язання проблем, пов'язаних з нормуванням і стандартизацією галузевих термінологій, не може здійснюватися без правильного розуміння закономірностей термінологічного словотвору – одного з основних способів номінації у сфері спеціальної лексики. Методика словотвірного аналізу, яка дає можливість розкрити закономірності утворення термінів, визначається загальними теоретичними положеннями дериватології, тому

що термінотворення базується на системі словотвору тієї чи іншої літературної мови. Словотворення є особливою системою засобів, яка є невід'ємним елементом структури кожної мови, тому воно має відношення до типологічної характеристики. Висвітлення процесу становлення системи термінів неможливе без виявлення основних способів побудови її інгредієнтів. Такі дослідники, як Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк, вважають, що нові терміни творяться за загальними законами словотвору [2].

Основні способи творення термінів не відрізняються від способів деривації загальноживаної лексики. Однак термінологія має і власні словотвірні засоби. Оскільки терміни не тільки іменують поняття, але й відображають якоюсь мірою його зміст, то словотвірна структура для спеціальної лексики має особливе значення: використання одного дериваційного типу для утворення термінів одного класифікаційного ряду забезпечує побудову стрункої системи, у якій чітко простежуються відношення між термінами й легко створюються нові одиниці.

Для термінологічних номінацій суттєво, наскільки прозора їх внутрішня форма [24, с.24]. Слово – образотворчі засоби – стандартні частини словоскладання і афікси відіграють значну роль у створенні понятійної внутрішньої форми терміна, яка виступає засобом його професійної орієнтації [25, с.93]. Серед термінів зустрічаються всі структурні типи слів, які використовуються як конкретні словотворчі засоби для термінології, визначаються змінами у продуктивності тих чи інших засобів. У кожному термінологічному полі формуються свої словотворчі та словозмінні парадигми, неможливі в загальній лексиці чи в іншому полі [4, с.113].

Тому вивчення словотвірних засобів творення термінів з погляду їх продуктивності / непродуктивності, дослідження дериваційного потенціалу сучасних термінів, виявлення синтаксичних і парадигматичних відношень, і зв'язки термінів на різних рівнях є актуальним.

Виходячи з цього, нами зроблена спроба проаналізувати способи творення термінів-гастронімів у французькій та українській мовах. **Мета** даної статті – показати тенденції морфологічного термінотворення в обох мовах та схожість і розбіжність у структурах цих різноструктурних мов.

Слід зазначити, що словотвір (дериватологія) – відносно молода лінгвістична дисципліна. У французькій мові питанням словотвірної структури слова присвятили свої праці такі вчені, як А. Дарместетер, Ш. Баллі, Ф. Брюно, Н.М. Штейнберг, Ю.С. Степанов, Є.А. Халіфман, Г.С. Чинчлей та інші. Процеси словотворення в українській мові були предметом уваги Є.А. Карпіловської, Н.Ф. Клименко, І.І. Ковалика, С.О. Соколової та інших.

Універсальною рисою оформлення слів є морфемний склад структури мови. У мові існує обмежена кількість певних типів словотвірних моделей. Так, під «словотвірної моделлю» М.П. Кочерган розуміє схему творення слів у межах словотвірного типу, яка не впливає на їхню словотвірну семантику, але відрізняється морфонологічними ознаками [26, с.14]. О.С. Кубрякова визначає «словотвірну модель» як загальну схему побудови похідних слів, яка зумовлює структуру похідних слів або слугує зразком для створення нових словникових одиниць [27, с.64]. Аналізуючи різні думки лінгвістів про поняття словотвірної структури слова та її визначення, беремо за основу визначення, запропоноване М.Д. Степановою: «...словотвірна модель – це стабільна структура, яка має лексико-категорійне значення і здатна наповнюватися різним лексичним матеріалом» [28, с. 149]. Дослідниця під моделлю розуміє те, що традиційно вважається словотвірним типом.

Для вивчення «техніки» словотворення як одиниці зіставлення може слугувати спосіб словотворення. На думку З.А. Харитончик, початковим етапом зіставного словотвірного аналізу має бути визначення подібностей і відмінностей у способах словотвору і наборі дериваційних засобів у зіставляваних мовах, тобто встановлення того, наскільки розвинутими чи нерозвинутими в тій чи іншій мові є афіксація, словоскладання, конверсія та інші способи словотворення з наступним порівнянням інвентарю дериваційних засобів з їхніми багатогранними відношеннями і моделей в середині кожного способу [29, с.112]. Саме в такий спосіб проводилися до цього часу зіставні дослідження й описи словотвору.

Існує декілька визначень «способів словотворення». На наш погляд, найадекватнішим є визначення І.І. Ковалика: «Під лінгвістичним поняттям «способи словотвору» розуміються структурно різні шляхи й прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у даній мові словотворчих ресурсів. Способи словотворення – це комплексна система використання різних структурних словотворчих засобів, утворення дериватом на всіх етапах розвитку мови» [30, с.58]. М.П. Кочерган пропонує дві основні класифікації способів словотворення: а) за лексико-граматичним характером словотвірної бази та словотвірних засобів (ресурсів) вона називається традиційною; б) за видом словотвірних формантів, точніше – за основними компонентами словотвірних формантів. Існує також практика поділяти всі способи словотворення на морфологічні й неморфологічні [26, с.145].

На думку О.С. Кубрякової, словотворення в кожній мові формується, існує і функціонує як сфера моделювання мотивованих найменувань. Специфіка кожної окремої мови полягає в поширеності одного і відносної нерозвиненості іншого способу словотворення [31, с. 38].

Простежимо своєрідність способів словотворення в кулінарній термінології двох різноструктурних мов – французькій та українській. Слід відзначити, що морфологічна (чи словотворча) номінація властива даній терміносистемі, як і терміносистемі будь-якої галузі знання, що включає терміни-слова, утворені за допомогою словотворчих засобів від загальноживаних слів досліджуваних мов. Як засвідчує аналіз матеріалу, і у французькій, і в українській гастрономічній терміносистемі до 30% складають прості (непохідні) слова. Згідно з нашими статистичними підрахунками похідні слова налічують у французькій мові 652 лексичні одиниці (70%), а в українській мові – 780 одиниць (67%). Похідне слово – один з номінативних засобів мови, який виразно відображає хід класифікаційно-пізнавальної діяльності людей. Похідне слово характеризується розчленованою структурою, яка складається з семантично значущих компонентів, воно є результатом роботи свідомості по впорядкуванню мовними засобами зв'язків і відносин між предметами [32, с.144].

Морфологічна деривація в досліджуваній кулінарній терміносистемі представлена афіксальним типом (суфіксальним, префіксальним, суфіксально-префіксальним), словоскладанням (редуплікацією), основоскладанням, аббревіацією (усіченням) та морфолого-синтаксичним типом. Кількісна характеристика структурних термінів-гастрономів представлена в таблиці 1.

Таблиця 1. Кількісна порівняльна характеристика структурних типів кулінарних термінів у французькій та українській мовах.

№	Структурні типи кулінарних термінів	Французька мова		Українська мова	
		Кількість одиниць	%	Кількість одиниць	%
1.	Непохідні (прості)	276	29,7	385	33
2.	Афіксальні	567	61,2	737	63,3
2.1	Суфіксальні	550	59,3	654	56,03
2.2	Префіксальні	11	1,2	20	1,8
2.3	Префіксально-суфіксальні	6	0,7	62	5,3
2.4	Префіксально-постфіксальні	–	–	1	0,09
3.	Складні	78	8,4	35	3
3.1	Словоскладання	43	4,6	4	0,34
3.2	Основоскладання	35	3,8	31	2,7
4.	Абревіація (усічення)	5	0,5	–	–
5.	Конверсія	2	0,2	8	0,07
	Усього	928	100	1165	100

Кількісний аналіз досліджуваних одиниць виявив, що кулінарні назви у французькій та українській мовах розподіляються за структурними типами нерівномірно. Наявність у терміносистемі «Гастрономія» в обох досліджуваних мовах лексичних одиниць загальнолітературної мови (непохідні слова) є підтвердженням тези про активне функціонування загальноновживаної лексики у терміносистемах унаслідок наявності в них прозорої внутрішньої форми й асоціативної доступності, що полегшує сприйняття подібних термінів. Наприклад, франц. мова – *tarte, tomate, pomme*; укр. мова – *хліб, м'ясо, суп*. Досить активним засобом творення простих термінів є семантичне калькування, оскільки для термінологічних найменувань використовуються лексичні ресурси іншої мови. Семантичне калькування є процесом запозичення значень слів у мові-донорі. Наприклад, франц.: *whisky* (англ.), *carne* (італ.), *hure* (нім.); укр.: *суфле, барбекю, рагу*.

Найпродуктивнішим способом творення нових лексичних одиниць в обох досліджуваних мовах є афіксація, зокрема суфіксація: 550 ТО (59,3%) французької та 654 ТО (56%) української мови, утворені за допомогою приєднання певного суфікса до іменної ад'єктивної та дієслівної основи. Словотворчий суфікс може бути послідовно визначений як частина нового члена опозиції, що залишається після вилучення словотворчої основи [33, с.107]. Вивчення суфікса, як морфеми правобічної деривації, дозволяє констатувати, що суфікс виконує певні функції: 1) лексико-граматичну функцію, що дозволяє суфіксальному деривату переходити в інший лексико-граматичний клас, оскільки суфікси пов'язані з певною частиною мови; існують субстантивні, ад'єктивні, дієслівні суфікси [34, с.24]; 2) функція угруповання виявляється у здатності суфіксальних дериватів до класифікації за семантичними ознаками [34, с.70; 35, с.91-92]; 3) предикативна функція, яка реалізується завдяки здатності суфікса утворювати суб'єктно-об'єктні відносини між твірною основою і похідним словом [34, с.25; 36, с.18]. У термінологічній системі суфікси – це матеріальні класифікатори спеціальних семантичних категорій. Кожна термінологія, при цьому, демонструє свої чітко визначені тенденції, які виявляються у регулярній передачі однотипних понять за допомогою однотипних термінотворчих засобів через однотипні моделі. Тому при вивченні суфіксального потенціалу термінотворення враховуються продуктивність суфікса, його семантична завантаженість і валентні можливості.

Не можна не звернути увагу на той факт, що вживання емоційно-оцінних суфіксів у морфологічній системі дає можливість відчутти різноманіття та багатство слів кожної мови. В.Г. Гак зазначав, що експресивно забарвлена лексика звичайно виділяється на фоні нейтральної. Мова не може залишатися поза сферою емоцій [37, с.121]. Ш. Баллі підкреслював, що емоційне забарвлення витікає із символічної значущості виразних фактів і їх здатності викликати уявлення про середовище, в якому їх вживання найбільш природно [38, с.48]. До найважливіх типів таких середовищ він відносив письмове і розмовне мовлення, художню мову, а також і наукову мову, до якої належить і термінологічна субмова. Тому словотворення за допомогою оцінних суфіксів відіграє значну роль і має не останнє значення для формування національної мовної картини.

У результаті аналізу суфіксальних дериватів серед кулінарних термінів у досліджуваних мовах було встановлено, що суфіксальний інвентар французької термінологічної системи містить 56 субстантивних, 20 ад'єктивних та 4 дієслівних суфіксів, у той час як в українській мові зустрічаємо 38 субстантивних, 16 ад'єктивних, 5 дієслівних суфіксів. Варто підкреслити, що такий великий список суфіксів зумовлений специфікою досліджуваної терміносистеми „Гастрономія”.

За значенням суфіксальні моделі можна поділити на: а) суфікси із збірним та одиничним значенням: *-age-*; *-ин-*, *-ан-*, *-н(я)*, *-яч-*; б) суфікси суб'єктивної оцінки (зменшена – збільшена ознака, негативна – позитивна оцінка): *-elet-* (*-elette-*), *-quette-*, *-et-* (*-ette-*), *-ard-*; *-к-*, *-еньк-* (*-оньк-*), *-ен-*, *-ищ-*, *-як-*, *-ечк-*, *-ок-*; в) суфікси з конкретно-предметним значенням: *-ier-*, *-in-*, *-té-*, *-ник-*, *-ик-*, *-іvk-*; д) суфікси з абстрактним значенням: *-on-*, *-ole-*, *-que-*, *-é-* (*-ée-*); *-ин-*, *-ен-*, *-ят-*.

За структурно-семантичними ознаками проаналізовані морфеми поділяються на

п'ять груп: *прості* (-in-, -é-, -on-, -к-, -ок-, -н-, -т-); *складені* (-ille-, -ette-, -ечк-, -очк-, -нин-, -енин-); *складні* (-illon-, -elette-, -ям-+-ин-, -а-+-ник-, -оч-+-к-); *питомі* (-ade-, -aille-, -in-, -еня-, -ник-, -ов-(-ев-), -иц(е)); *запозичені* (-eau-, -ique-, -ад-, -ція-).

Слід наголосити, що всі суфікси за кількістю дериватів можна умовно розподілити на дві групи: *продуктивні* (від 15% до 9%) та *малопродуктивні* (від 5% до 0,01%). Продуктивність субстантивних суфіксів у французькій терміносистемі «Гастрономія» подана у таблиці 2.

Таблиця 2. Продуктивність субстантивних суфіксів у французькій терміносистемі «Гастрономія»

Суфікс	Значення	Приклад	Кількість	%
-on-	абстрактне	macaron 'мигдальне печиво'	69	15
-et-(-ette-)	зменшена ознака	poulet 'курча'	53	11,6
-in-	конкретно-предметне	sucrin 'сорт дині'	41	9
-eau-	зменшена ознака	gâteau 'солодкий пиріг'	23	5
-ill-	зменшена ознака	nouille 'лапша'	22	4,8
-é-(-ée)	абстрактне	poiré 'грушівка' bouchée 'пиріжок'	20	4,4
-ier-	конкретно-предметне	languier 'копчений свинячий язик'	20	4,4
-el-(-elle)	конкретно-предметне	quenelle 'фрикаделька'	19	2,6
-ad(e)	абстрактне	marmelade 'мармелад'	16	3,5
-ot-(-otte-)	зменшена ознака	cafiot 'кава'	16	3,5
-age-	сукупність предметів	barbotage 'юшка'	16	3,5
-ard-	зневажлива оцінка	pinard 'погане вино'	11	2,5
-ure-	процес	farcissure 'начинка'	10	2,2
Інші			128	28
Усього			457	100

Дані таблиці 2 свідчать, що найбільш продуктивними є такі суфікси: **-on-** (69 одиниць); **-et-(-ette-)** (53 одиниці) та **-in-** (41 одиниця). Найменш продуктивними виявилися суфікси: **-at-** (8 ТО): *cedrat* 'цитрон'; **-que-** (5 ТО): *barbaque* 'м'ясо'; **-elet-(-elette-)** (2 ТО): *tartelette* 'невеличке тістечко'; **-er-** (2 ТО): *gougère* 'пиріг з сиром'; **-ais-** (2 ТО): *panais* 'пастернак'; **-il-(ille-)** (1 ТО): *fenouil* 'кріп';

Із цієї таблиці ми бачимо, що французькі емоційні суфікси (**-et-(-ette-)**; **-eau-**; **-ill-**; **-ot-(-otte-)**; **-ard-** та інші) складають до 30% від загальної кількості субстантивних суфіксів. Зменшена або збільшена ознака предмета (в нашому випадку – кулінарні назви) створює приємне чи неприємне враження, яке викликається розмірами харчового продукту або його якістю. З іншого боку, можна відзначити, що деякі суфікси (наприклад, **-erie-**, **-ée-**, **-age-**, **-ade-**), які не є за своєю сутністю оцінними, створюють безліч слів із зневажливим значенням переважно в розмовній мові. Наприклад, *sucrierie* – 'солодощі'; *pâtée* – 'їжа, харчі'; *barbotage* – 'бовтанка, пійло'; *poivrade* – 'соус з перцем'.

Значну роль у французькому терміноутворенні відіграють греко-латинські елементи, що підтверджуються прикладами субстантивних та ад'єктивних досліджуваних термінів. Наприклад: **-tum** > **-iss** (*bibitum* > *boisson* 'напій'); **-us** > **-eau** (*agnus* > *agneau* 'ягня'); **-um** > **-age** (*formaticum* > *fromage* 'сир'); **-cus** > **-que** (*frigorificus* > *frigorifique* 'охолоджений'); **-os** > **-an** (*phasianos* > *faisan* 'фазан') та інші.

Особливістю субстантивних французьких дериватів є утворення кулінарних термінів за допомогою двох суфіксів, останній з яких має відтінок демінутивності. Було зафіксовано 16 таких суфіксальних моделей, наприклад: **-ais-+-on-** (*salaison* 'солонина риба'); **-on-+-eau-** (*saumo-*

neau ‘мальок сьомги’); **-ell-+on-** (*cannelloni* ‘тістечко-трубочка’) та інші. Це морфологічне явище свідчить про високу суфіксальну термінотворчу спроможність французької мови.

Найпродуктивнішими ад’єктивними суфіксами (всього 93 одиниці) у досліджуваній французькій терміносистемі, за допомогою яких творяться нові терміни від іменників і прикметників, є такі суфікси: **-é(e)** (41 ТО), **-eux(-euse)** (15 ТО), **-que** (7 ТО), **-air** (5 ТО). Наприклад, *glacé* ‘холодний’; *liqueureux, -se* ‘солодкий’; *aromatique* ‘ароматичний’; *vinair* ‘винний’. Вербальна суфіксація належить до найменш продуктивної, ніж субстантивна та ад’єктивна у даній терміносистемі, як і у будь-якій галузі знання. У французькій мові було зафіксовано 4 суфікси (**-iser, -isser, -queter, -iller**), за допомогою яких від іменників були утворені термінологічні деривати. Наприклад, *aromatiser* ‘ароматизувати’, *pâtisser* ‘пекти тістечка’, *becqueter* ‘їсти маленькими шматочками’ (клювати), *s’enquiller* ‘їсти ненаситно’. За семантичними ознаками ці суфіксальні моделі є носіями процесу, а дві останні моделі характеризуються ще й пейоративним відтінком, що свідчить про їх додаткову експресивно-оцінну інформацію. У цілому суфіксальний спосіб є найбільш продуктивним у французькій мові, що підтверджує тезу Ш. Баллі про продуктивність суфіксації як різновиду афіксації [39, с.52].

Для словотвірної системи української мови характерні елементи гніздування. Похідні слова утворюються за допомогою продуктивних суфіксів і мають формально-зумовлену семантичну будову, яка представлена в таблиці 3.

Таблиця 3. Продуктивність субстантивних суфіксів в українській терміносистемі «Гастрономія»

Суфікс	Значення	Приклад	Кількість	%
-к-	зменшено-пестливе	котлетка	141	27
-ин-	1. збірність значення 2. одиничність	1. яловичина 2. ягодина	62	12
-ок-	зменшено-пестливе	горішок	38	7,4
-очк-(-ечк-)	зменшено-пестливе	наливочка вершечки	34	6,6
-ник-	конкретно-предметне	сметанник	31	6
-ик-	зменшено-пестливе	салатик	26	5
-ець-	зменшено-пестливе	гарбузець	22	4,4
-иц-	негативна оцінка	квашиця	19	3,8
-а-(-я-)	1. збірність 2. зменшено-пестливе	1. ягіддя 2. карася	19	3,8
-івк-	конкретно-предметне	айвівка	18	3,6
-чик-	зменшено-пестливе	батончик	15	2,9
-еньк- (-оньк-)	зменшено-пестливе	грушенька, сметано- нька	12	2,4
-ен-	зменшено-пестливе	хлібенья	11	2,2
Інші			66	12,9
Усього			514	100

Отже, арсенал субстантивних суфіксів в українській мові значно багатший, ніж у французькій (514 ТО – 457 ТО відповідно). До того ж в українській мові широко представлені суфікси суб’єктивної оцінки, що є специфічною рисою української мови. При аналізі українського словотворення привертають увагу такі морфемні варіювання в кулінарних термінах, де емоційна маркованість лексем виражається в певному наборі морфем. За своєю семантикою вони поділяються на дві групи: 1) суфікси здрібнілості і

позитивної оцінки, що складають 71,2% – 366 одиниць (наприклад, **-к-**, **-ок-**, **-ник-**, **-очк-(-ечк-)**, **-ець-**, **-оньк-(-еньк-)**, **-ин-**), які і виявилися найбільш продуктивними; 2) суфікси для вираження негативної суб'єктивної оцінки та із значенням збільшеної ознаки, вони складають 6,8% – 35 одиниць (наприклад, **-юг-**, **-ськ-**, **-ище-**, **-ух-**, **-ук-**, **-як-**) і є найменш продуктивними. Інші 113 одиниць (22% від загальної кількості субстантивних суфіксальних моделей) мають такі семантичні ознаки як одиничність, збірність, якість та опредметнена дія.

Серед прикметників-дериватів також поширені суфікси суб'єктивної оцінки, які мають якісне значення. Наприклад, *'кисленький'*, *'солонуватий'*, *'кислючий'*. Найбільш продуктивними ад'єктивними суфіксальними моделями можна вважати такі: **-н-** (*'грибний'*), **-ов-** (*'гороховий'*), **-ев-** (*'грушевий'*), **-ач-(-яч-)** (*'крячачий'*, *'свинячий'*). До найменш продуктивних ад'єктивних суфіксів відносяться: **-юч-**, **-яв-**, **-еч-**, **-яж-**, **-к-**, **-он-**, **-уват-**. Усього нами зафіксовано 331 ТО серед ад'єктивних суфіксальних моделей, що складає 28,4% від загальної кількості досліджуваної лексики.

Що стосується дієслівних суфіксальних моделей, то нами було виявлено 5 таких прикладів із семантикою процесу (дії): **-ити-** (*'солити'*), **-увати-** (*'ароматизувати'*), **-ати-** (*'кислішати'*), **-іти-** (*'кисліти'*), **-овіти-** (*'буряковіти'*).

Проте слід зазначити, що для українського суфіксального словотвору характерне використання омонімічних суфіксів, коли один афікс використовується для утворення дериватів із різним семантичним значенням. Наприклад, суфікс **-ин-** має два значення: а) «одичність предмета» – *'ягодина'*, *'мигдалина'*; б) «м'ясо названої тварини» – *'баранина'*, *'осетрина'*. Також було зафіксовано декілька випадків вживання: 1) складених (конструйованих) суфіксів (наприклад, **-ян-+-к-** *'кров'янка'*); 2) афіксів із значенням вторинної підсиленої демінутивності (наприклад, **-ин-+-к-** *'мигдалинка'*, **-еч-+-ок-** *'пиріжечок'*, **-оньк-** *'сливонька'*). Не можна не звернути увагу на здатність українських кулінарних термінів до творення синонімічних словотвірних дублетів. Наприклад, *'сметана'* – *'сметанка'* – *'сметанонька'*; *'хліб'* – *'хлібець'* – *'хлібень'*. Усі названі вище суфіксальні одиниці є проявом динаміки, розвитку та руху української суфіксальної підсистеми.

Загалом афіксальний тип налічує 567 ТО французької та 737 ТО української мови, що складає відповідно 61,2% та 63,3%. Таким чином, для синтетичної української мови вказаний спосіб словотвору є більш типовим, ніж для аналітичної французької.

Щодо інших афіксальних способів творення термінів-гастрономів у досліджуваних мовах (префіксальний, префіксально-суфіксальний, префіксально-постфіксальний), то вони, за винятком префіксально-суфіксального типу в українській мові, є низько продуктивними або зовсім відсутніми (наприклад, префіксально-постфіксальний у французькій мові). Щодо префіксально-суфіксального способу, то він є високоактивним при термінотворенні українських кулінарних назв (62 ТО – 5,3%) і представлений різноманітними префіксами та суфіксами. Наприклад, *'налисник'*, *'наливка'*, *'перекусник'*; *'підкислений'*, *'переквашаний'*, *'піджарений'*. Для французької мови такий спосіб творення термінів є нетиповим, оскільки він представлений усього шістьма одиницями (0,7%), притаманний дієсловам. Наприклад, *ep-fariner* 'посипати мукою', *empréssurer* 'заквашувати'. Один приклад префіксально-постфіксального типу був зафіксований тільки в українській мові – *'доквашуватися'*.

Цікавим виявляється кількісне порівняння складних кулінарних термінів у досліджуваних мовах. Традиційно в мовознавстві осново-і словоскладання вирізняють як окремі самостійні рівноправні способи творення, в ході використання яких утворюються складні слова [5, с.62]. Словоскладання більш характерне для аналітичної французької мови (43 ТО – 4,6%), ніж для синтетичної української мови, яка нараховує тільки 4 ТО (0,34%). Французькі гастрономічні терміни – складні слова переважно утворюються за такими моделями (всього 11 моделей): N_1+N_2 – *chou-rave* 'ріпа', A_1+A_2 – *chaud-froid* 'заливне з дичини', $A+N$ – *rouge-barbet* 'риба', $N+A$ – *mont-blanc* 'тістечко'. У той час як в українській мові зазначається лише одна модель N_1+N_2 – *хліб-сіль*, *гоголь-моголь*, яка у сучасному українському мовознавстві відноситься до редуплікації як різновиду словоскладання.

Основоскладання – поєднання основ за допомогою сполучно голосних, унаслідок якого постають композити, – є продуктивним способом творення нових найменувань в обох досліджуваних мовах: франц. – 35 ТО (3,8%), укр. – 31 ТО (2,7%). Це спосіб словотвірної номінації представлений у французькій мові 11 моделями, найбільш продуктивні з яких: N_1+N_2 – *betterave* ‘буряк’, $V+N$ – *salicoque* ‘креветка’, $N+A$ – *saindoux* ‘топлене свиняче сало’. А в українській мові визначився інтерфіксальний тип основоскладання в чотирьох продуктивних моделях із шести зафіксованих: $N+N$ – ‘*лавровишня*’, $N+A$ – ‘*хлібобулочний*’, $A+Prt$ – ‘*свіжоспечений*’, $A+A$ – ‘*чорносливовий*’. Ці кількісні дані підтверджують сучасну тенденцію розвитку французького словотворення про поступовий перехід морфологічного складання до синтетичного або від основоскладання до словоскладання [40, с.85]. А для синтетичної української мови складні терміни менш уживані, ніж ті, що утворилися афіксальним способом.

Як один із менш продуктивних способів утворення кулінарних термінів слід виділити аббревіацію (усічення). Як правило, це кінцеве скорочення, яке було виявлено тільки у французькій мові і представлено чотирма прикладами, що складає 0,5% від загальної кількості. Наприклад, *farcir* (V) > *farce* (N), *frigorifique* (A) > *frigo* (N), *muscus* (N) > *musc* (N), *bouillir* (V) > *bouilli* (N).

Шляхом конверсії (морфолого-синтаксичний тип) утворені 8 лексем в українській мові (0,7%) – це перехід дієприкметників в прикметники (наприклад, ‘*печений*’, ‘*сушений*’), а у французькій мові було зафіксовано всього 2 одиниці (0,2%) – *porter* (V) > *porter* (N) (‘носити’ > ‘сорт пива’), *jaune* (A) > *jaune* (N) (‘жовтий’ > ‘жовток’).

Таким чином, словотвір, виявляючи однакові закономірності на рівні класів слів і відрізняючись на рівні конкретних лексичних одиниць, такою ж мірою, як процеси семантичної деривації, бере участь у створенні тої своєрідної мовної картини світу, яка виявляється у зіставному дослідженні лексичних систем мов. Розглянувши морфологічне термінотворення у французькій та українській мовах, можна зробити висновок, що в них не відзначаються значні розбіжності в типології морфем та використанні словотворчих моделей. Це засвідчує про типологічну близькість цих терміносистем на словотворчому рівні.

Основним джерелом формування досліджуваної термінології є загальнонародна мова. У цілому до 30% вибірки в обох мовах є непохідні (прості) лексичні одиниці.

Процес утворення похідних кулінарних термінів відбувається відповідно до основних механізмів словотворення в українській і французькій мовах. Досліджувані терміни-гастроіми розподіляються за структурними типами нерівномірно. Найпродуктивнішим способом даного термінотворення в обох досліджуваних мовах є афіксація (зокрема суфіксація). Друге місце за активністю побудови кулінарних термінів посідає осново-та словоскладання. Французька мова багатша на складні слова. Найменш активними способами творення лексичних одиниць досліджуваної терміносистеми є аббревіація, яка зовсім не притаманна українській мові, та конверсія. Афіксальні кулінарні терміни в обох мовах утворюються, окрім суфіксального, також префіксальним та префіксально-суфіксальним способами. При цьому префіксально-суфіксальний спосіб більш характерний для української мови, ніж для французької. Префіксально-постфіксальний спосіб творення представлений усього однією одиницею і тільки в українській мові.

При аналізі зіставляюваного словотворення привертають увагу в обох досліджуваних мовах суфікси суб’єктивної оцінки, які надають кулінарним назвам емоційно-експресивне забарвлення. Демінутивність належить до універсально-типологічних явищ, оскільки в самій людській природі закладена потреба висловлювати власну емоційну оцінку. Морфологія слів відображає певні особливості національного характеру. В українській мові переважає кількість зменшено-пестливих суфіксів, що відповідає українському менталітету.

Відмінності в продуктивності та виборі тих чи інших засобів словотворення в досліджуваних мовах пояснюється французьким аналітизмом внутрішніх засобів номіна-

ції та синтетичною структурою української мови. Отже, у формуванні мовної картини світу беруть участь всі засоби мови, у тому числі і морфологічні.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена анализу структурной организации кулинарных терминов в украинском и французском языках, выявлению универсальных и отличительных черт исследуемой лексики, сравнительной характеристике количественных соотношений различных структурных типов терминов-гастронимов, выявлению продуктивности того или иного словообразовательного типа.

Ключевые слова: термин, кулинарный термин, термин-гастроним, словообразовательный тип.

SUMMARY

The article focuses on the peculiarities of structural organization of food terms in Ukrainian and French, or revealing universal and distinctive word-formative features of the vocabulary under consideration, on comparative analysis of quantitative representation of different structural types in two languages.

Key words: term, food term, word-forming type.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Казарина С.Г. Типологические исследования в терминоведении / С.Г. Казарина // Философские науки. – 1988. – №2. – С.66-74.
2. Панько Т.І. Українське термінознавство: підручник для вузів / Т.Г. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
3. Левит З.Н. Лексикология французского языка / З.Н. Левит. – М.: Высшая школа, 1979. – С.26.
4. Суперанская А.В. Общая терминология: Вопросы теории / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
5. Панько Т.І. Концептосфера термінологічної розбудови української мови // Мовознавство. – 1994. – №1. – С.14-21.
6. Суперанская А.В. Терминология и номенклатура // Проблематика определений терминов в словарях разных типов / А.В. Суперанская. – Л.: Наука, 1976. – С.73-83.
7. Даниленко В.П. Русская терминология / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 247 с.
8. Белова М.Э. Лексико-семантический способ образования терминов / М.Э.Белова, В.И. Кодухов, О.Е. Павловская // Русский язык в национальной школе. – 1987. – №2. – С.7-12.
9. Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения: учебное пособие / Т.Р. Кияк. – К.: УМК ВО, 1989. – 104 с.
10. Комарова З.И. Семантическая структура специального слова и её лексикографическое описание / З.И. Комарова. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 156 с.
11. Д'яков А.С. Основы термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А.С. Д'яков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 218 с.
12. Там само. – С.15.
13. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посібник / В.О. Горпинич. – К.: Вища школа, 1999. – 207 с.
14. Приймак О.О. Відономастичний словотвір у сфері термінології та номенклатури (на матеріалі кулінарної лексики): дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Приймак Олена Олександрівна. – Х., 2002. – 251 с.
15. Руденко С.М. Закономірності та особливості термінотворення у підмові громадського харчування (на матеріалі української терміносистеми «Змішані напої»): дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Руденко Світлана Миколаївна. – К., 2000. – 183 с.
16. Гоца Е.Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Гоца Еріка Дюлівна. – Ужгород, 2001. – 466 с.

17. Гулинов Д.Ю. Национальная специфика французской лингвокультурной сферы «Гастрономия» (переводческий аспект): дис... канд. филол. наук: 10.02.20 / Гулинов Дмитрий Юрьевич. – Волгоград, 2004. – 193 с.
18. Мгеладзе Д.С. Слова топонимического происхождения (топонимы) в русском языке / Д.С. Мгеладзе, Н.П. Колесников. – Тбилиси: ТГУ, 1965. – 207 с.
19. Похльобкін В.В. Українська кухня / В.В. Похльобкін; [пер. з рос. М.В. Стрілецька]. – М.: Харчова промисловість, 1978. – 187 с.
20. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. В.Т. Бусел та ін.]. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
21. Чапленко Н. Українські назви з куховарства й харчування / Н. Чапленко. – Нью-Йорк, 1980. – 113 с.
22. Новый французско-русский словарь [уклад. В.Г. Гак, К.А. Ганшина]. – М.: Рус. яз. – Медиа, 2007. – 1161 с.
23. Le Nouveau Petit Robert // Dictionnaire alphabétique de la langue française. – Paris, 2007. – 2552 p.
24. Буянова Л.Ю. Термин как единица логоса / Л.Ю. Буянова. – Краснодар: Куб ГУ, 2002. – С.5-24.
25. Гринёв С.В. Введение в терминологическую лексикографию / МГУ им. М.В. Ломоносова, Филол. фак. / С.В. Гринёв. – М.: Б. и., 1986. – С.93.
26. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства: підручник / М.П. Кочерган. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – С.144-145.
27. Кубрякова Е.С. Словообразование и другие сферы языковой системы в структуре номинативного акта // Словообразование в его отношениях к другим сферам языка / Е.С. Кубрякова. – Innsbruck, 2000. – 256 с.
28. Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики (на материале современного немецкого языка) / М.Д. Степанова. – М.: Высшая школа, 1968. – С.149.
29. Харитончик З.А. О некоторых путях сопоставительного изучения словообразовательных систем // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков / З.А. Харитончик. – М.: Наука, 1987. – С.111-116.
30. Ковалик І.І. Вчення про словотвір / І.І. Ковалик. – Львів.: Вид-во Львівського ун-та, 1961. – Вип.2. – 83 с.
31. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова – М.: Языки слав. культуры, 2004. – 560 с.
32. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: підручник / М.П. Кочерган. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – С.144.
33. Степанов Ю.С. Структура французского языка / Ю.С. Степанов. – М.: Высш. шк., 1965. – 321 с.
34. Штейнберг Н.М. Аффиксальные словообразования во французском языке: суффиксация и префиксация / Н.М. Штейнберг. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 203 с.
35. Каде Т.Х. Словообразовательный потенциал суффиксальных типов русских существительных / Т.Х. Каде. – Майкоп: Адыг. республик. изд-во, 1993. – С.91-92.
36. Клименко Н.Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська. – К.: Укр НДПСК, 1998. – С.18.
37. Гак В.Г. Беседы о французском слове. Из сравнительной лексикологии французского и русского языков / В.Г. Гак. – 2-е изд., дополненное. – М.: Эдиториал УРСС, 2006. – 336 с.
38. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С.48.
39. Там само. – С.52.
40. Халифман Э.А. Словообразование в современном французском языке / Э.А. Халифман, Т.С. Макеева, О.В. Раевская. – М.: Высш. шк., 1983. – 127 с.

Надійшла до редакції 25.03.2005 р.

І С Т О Р І Я І П О Л І Т О Л О Г І Я

УДК (442)63-6

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ
СТРАН БАЛТИИ (1990-е – 2008 г.)***А.В. Бредихин, В.Н. Завадский*

Страны Балтии – одни из наиболее ярких представителей стран бывшего соцлагеря, которым за относительно короткие сроки удалось провести ряд преобразований во внутренней и внешней политике, которые позволили им достичь европейского уровня развития.

Актуальность представленного исследования обусловлена современными потребностями Украины как государства, которое наряду с бывшими советскими республиками Латвией, Литвой и Эстонией провозгласило приоритетность европейского вектора во внешней политике.

Научные разработки в представленном направлении очень активно вели российские ученые. Одними из первых исследованиями в области внешней политики Латвии, Литвы и Эстонии занимались: Семиндей В.В. [1], Тренин Д.В.[4]. В Украине исследования посвященные странам Балтии делали акцент преимущественно на интеграционных процессах, в которые они были вовлечены.

Целью представленной статьи является изучение основных внешнеполитических ориентиров Латвии, Литвы и Эстонии. Для достижения обозначенной цели авторы ставят такие научные задания: рассмотреть особенности социально-экономического и политического развития стран Балтии после 1991 г.; определить факторы формирования внешнеполитических приоритетов; исследовать ключевые направления международной политики Латвии, Литвы, Эстонии; проанализировать отношения с Россией.

Начало 1990-х годов стало поворотным моментом в истории трех прибалтийских республик: Латвии, Литвы и Эстонии. После возобновления независимости (именно так в официальных документах стран Балтии называют провозглашение суверенитета) перед новыми демократическими силами встала непростая задача поиска адекватного внешнеполитического курса, отвечавшего национальным интересам и в тоже время позволявшего заявить о государствах, как самостоятельных игроках на мировой арене.

Помимо демократических преобразований и эйфории, независимость прибалтийским республикам принесла серьезные испытания.

Страны вошли в полосу тяжелейшего экономического кризиса. До недавнего времени они являлись важнейшим звеном экономического механизма Советского Союза, вся инфраструктура была строго подчинена союзной системе производства и распределения товаров. В среднем 70 % произведенной продукции направлялось на внутренний рынок СССР. Большинство предприятий зависели от сырья, поставлявшегося из союзных республик. С распадом Союза экономические связи были нарушены, что привело к гибели целых отраслей промышленности Латвии, Литвы и Эстонии. Однако в наследство от некогда могущественного союзного государства страны Балтии получили развитую инфраструктуру, нефтеперерабатывающие заводы, часть торгового и рыболовецкого флота, предприятия легкой промышленности, важнейшие порты на Балтике (Клайпеда, Вентспилс). Поэтому одним из ключевых направлений во внешней политике становится поиск торговых партнеров, привлечение инвестиций и выход на новые рынки сбыта товаров.

Политическая элита этих государств не имела положительного опыта во внешней политике. Почти 50 лет руководство республик не могло проводить самостоятельный внешнеполитический курс. В связи с этим политикам приходилось в буквальном смысле учиться на собственных ошибках. Из этих трех стран только Литва имеет опыт длительной государственности начиная с XIII в. Эстонские и латвийские земли находились под германским владычеством в течение Средних веков до XVII ст., когда были захвачены шведами, а к концу XVIII века стали частью Российской Империи. И эстонцы, и латыши пре-

имущественно лютеране, тогда как Литва была последним из европейских государств, обратившихся в христианство, и большинство литовцев – католики. При этом исторически литовцы ближе к Польше, тогда как эстонцы и латыши испытывали германское и скандинавское влияние. И, пожалуй, нахождение в составе Российской Империи и Советского Союза – единственный действительный общий опыт трех балтийских стран.

Первые годы независимости республик прошли под знаменем «изгнания» советских войск, которые базировались на территории стран. Руководителям Латвии, Литвы и Эстонии пришлось приложить огромные усилия для того, чтобы привлечь внимание мировой общественности к данной проблеме. Ситуация усложнялась неопределенностью границ с Россией и заявлениями некоторых одиозных российских политиков, особенно В.В. Жириновского, относительно возможного «возвращения» Латвии, Литвы и Эстонии. Немаловажным фактором внутреннего развития, наложившим отпечаток и на внешнеполитические курсы прибалтийских государств, была проблема русскоязычного населения в Латвии и Эстонии.

Исходя из вышеизложенного, для стран Балтии складывались приоритетные направления деятельности на мировой арене. Главным направлением становится Запад, причем не только Европейские страны, но и США. В последних прибалтийские политики (половина из которых были эмигрантами из западных стран) видели гарант безопасности и стабильности.

В целом внешнюю политику стран Балтии можно разделить на 3 уровня. Первый и самый главный – евроатлантическая интеграция и тесное сотрудничество с соседними европейскими странами. Второй – региональное сотрудничество между республиками. Третий – развитие отношений с Россией и республиками бывшего Советского Союза.

Овладение государственным внешнеполитическим инструментарием для латвийского руководства началось в августе 1991 года. Точкой отсчета начала самостоятельной внешней политики республики можно считать 4 мая 1990 года – день принятия Верховным Советом ЛССР Декларации о восстановлении независимости Латвийской республики. В том же году были созданы министерство иностранных дел в правительстве и комиссия по иностранным делам в Верховном Совете республики.

В начале 1990-х годов латвийская политическая элита выдвинула концепцию так называемого «прерванного развития», согласно которой в системе государственного строительства независимого государства необходимо руководствоваться опытом 1920-1940 гг. В средствах массовой информации постоянно встречались эмоционально окрашенные и героические истории о дипломатах тех лет. Однако исторические условия в 1990-е были совершенно иными, стало понятно, что необходим новый источник вдохновения для выработки внешнеполитического курса.

Рассматривая вопрос о первоначальной внешнеполитической ориентации Латвии, следует отметить отсутствие в руководстве республики единого подхода к выбору курса. Первый министр иностранных дел Янис Юрканс свое видение будущей Латвии связывал с принципами нейтралитета и неприсоединения к военным блокам. Однако такая точка зрения не поддерживалась руководством государства [1, с. 26]. С завершением вывода российских войск с территории Латвии в 1994 году начинается новый этап развития внешней политики республики. Можно смело констатировать переход от дискуссий и качаний из стороны в сторону к целенаправленному определению внешнеполитических приоритетов.

В 1993-1997 гг. большинство в парламенте Латвии составляли представители политической партии «Латвийский путь». В программных документах этой политической силы четко были определены векторы внешней политики – сотрудничество с ЕС и НАТО. Главной задачей, исходя из этого, было полноправное членство в организациях [2].

В 1994 году был сделан шаг в сторону расширения экономического сотрудничества с ЕС. Стороны подписали договор о свободной торговле. Хотя в силу он должен был вступить лишь через 4 года, но это событие явилось своего рода зеленым светом для Латвии на пути в Евросоюз.

В 1995 году Президент Латвии Гунтис Улманис (1993-1999) выступил с инициативой разработки декларации, согласно которой евроатлантическая интеграция признавалась главным направлением во внешней политике. Разработка документа длилась несколько месяцев и в октябре 1995 года он был утвержден сеймом, получив название «Декларация основных приорите-

тов внешней политики Латвии до 2005 года». Членство в ЕС и НАТО провозглашалось необходимым условием успешного развития независимого латвийского государства. В этом же году Латвия подала заявку на получение полноправного членства в Европейском Союзе [3].

Параллельно происходило развитие диалога с НАТО. В 1995 году представители Латвии подписали программу сотрудничества с этой организацией в рамках проекта «Партнерство во имя мира».

Важным шагом на пути укрепления положения Латвии, впрочем как Литвы и Эстонии, на международной арене стал совместный визит глав трех балтийских государств в США в 1998 году. В ходе визита была подписана Хартия партнерства между США и республиками Балтии. Суть этого документа заключалась в закреплении сотрудничества между сторонами, подтверждении неизменности курса, направленного на вступление республик в НАТО, выработке единого подхода к международному сотрудничеству в регионе Балтийского моря. Стоит отметить, что данный документ нес в себе по большей части политическую составляющую, юридически он не обязывал ни одну из сторон к каким-либо действиям. По большому счету он явился своего рода политическим признанием со стороны США устремлений трех республик на «Запад». Что касается возможных сроков принятия Латвии, Литвы и Эстонии в НАТО, то в документе четко они не определены [4, с.18].

В целом, главной линией внешней политики Латвии со второй половины 1990-х до 2003 года было стремление четко следовать в фарватере ЕС и НАТО. С 1995 года экономика республики практически полностью выходит из кризиса, произошло это во многом благодаря переориентации экономики на западные рынки, европейским инвестициям, дотациям из бюджета ЕС.

Своего рода переломным моментом в истории евроинтеграции Латвии стало подписание соглашения об ассоциированном членстве в ЕС, которое состоялось в 1995 году. Однако, это соглашение в силу вступило лишь через 3 года, после ратификации всеми государствами-членами ЕС. Ассоциированное членство для Латвии принесло не только экономические выгоды, но и явилось своего рода признанием молодой республики на международной арене. Стоит отметить, что ассоциированное членство в Евросоюзе не дает гарантии полноправного членства. Ассоциация с ЕС является своего рода адаптационным периодом для обеих сторон, в это время Латвии предстояло приблизиться к соответствию к критериям членства в данной международной организации.

Согласно решениям Копенгагенского саммита Совета ЕС (1993 г.) стране, подавшей заявку на вступление, необходимо соответствовать следующим критериям:

1. В стране должны быть обеспечены стабильность демократических институций, верховенство закона, уважение прав человека и защита прав национальных меньшинств (политический критерий).
2. В государстве должна существовать рыночная экономика, способная справиться с давлением конкуренции в пределах ЕС (экономический критерий).
3. Страна должна быть готовой принять обязанности, связанные с членством в Европейском Союзе, включая способность адаптировать правовую базу Сообщества [5, Р.13].

Выполнение перечисленных критериев оказалось весьма сложной задачей, однако руководством ЕС было принято решение о приеме Латвии (позже, чем Литвы и Эстонии) и 1 мая 2004 года Латвия и 9 других государств стали полноправными членами Европейского Союза. Всего лишь месяцем раньше, 29 марта 2004 года, Латвия стала членом Североатлантического альянса.

Членство в ЕС и НАТО во многом способствовало росту международного авторитета Латвии, однако стоит отметить, что решение руководства этих организаций относительно приема Латвии было продиктовано в большей мере политическими мотивами [6, с.451]. Во многом такая ситуация была обусловлена российским фактором (более подробно об этом сказано в разделе «Отношения стран Балтии с Россией»).

Достижение поставленных целей потребовало от руководства государства выработки новой концепции внешней политики. В 2006 году были утверждены приоритетные задачи внешней политики на 2006-2010 гг., которые отражают ее последовательное развитие в течение ближайших пяти лет. Внешнеполитические цели предыдущих лет были направлены на

усиление восстановленной независимости Латвии на международном уровне, в то время как сегодня внешняя политика Латвии предусматривает усиление международного влияния государства. Документ отображает следующие направления в развитии внешней политики Латвии: обеспечение благополучия населения Латвии, усиление национальной и государственной безопасности, сокращение прямых военных угроз, борьба против международного терроризма, ликвидация причин экологических катастроф, усиление демократии, ликвидация глобальной бедности и распространения болезней, повышение экономического потенциала посредством привлечения инвестиций [7]. Вместе с этим следует отметить четкое следование в фарватере политики США. Достаточно вспомнить рьяную поддержку военной кампании в Ираке в 2003 году, в то время как главные партнеры Латвии в ЕС Франция и Германия приняли абсолютно противоположную позицию. Латвийское руководство активно поддерживает Грузию в ее североатлантических устремлениях.

Внешняя политика Литвы первой половины 1990-х годов характеризуется отсутствием четко определенного курса. До 1993 года главной задачей для литовского правительства был вывод бывших советских войск с территории государства и четкое определение границ. Войска некогда могущественной Советской армии были выведены с территории Литвы 1 сентября 1993 года, то есть на год раньше, чем были выведены войска с территории Германии. В 1994 году правительство, возглавляемое Адольфасом Слезевичусом («Трудовая партия»), в своей программе четко сформировало цели внешней политики государства – развитие тесных политических и экономических отношений со странами Евросоюза [8, с.370]. Именно Слезевичусу и его правительству пришлось делать первые шаги Литвы на внешнеполитической арене в 1994-1996 гг.

Перспективы возможного членства в ЕС из трех балтийских республик наиболее туманными были у Литвы. Глава Европейского комитета в парламенте, посол Литвы в ЕС (1996-1998) Клаудиус Манекас определял европейскую интеграцию страны следующим образом: «Литвы двигалась в последнем вагоне, не считая Болгарии и Румынии. Постоянно был риск, что мы отстанем от процесса» [9, с. 13].

Значительное влияние на литовский внешнеполитический курс в 1990-е годы оказала так называемая «Калининградская проблема». Самый западный российский регион оказался окруженный территориями новых независимых государств, в частности от основной части России Калининградскую область отделяла территория Литвы. Причиной разногласий между Литвой и Россией стали не только вопросы транзита военных и гражданских грузов, но и территориальные споры относительно Куршской косы и одноименного залива.

В своих евроинтеграционных устремлениях Литва двигалась плечо к плечу с Латвией и Эстонией. Практически одновременно с Латвией Литва в 1995 году представила свою заявку на членство в ЕС, тогда же было подписано соглашение об ассоциированном членстве Литвы в этой международной организации. С февраля 1994 года Литва присоединилась к программе Североатлантического альянса «Партнерство во имя мира». Полноправное членство Литвы в НАТО берет начало 29 марта 2004 года, а в ЕС – 1 мая того же года.

В целом стоит отметить некоторые особенности внешнеполитического курса Литвы, в первую очередь это применение тенденций, которые уходят своими корнями во времена Великого Литовского княжества. Литва в большей степени, нежели ее ближайшие соседи, конфликтует с Россией, особенно это касается вопроса по Калининграду. Руководители ЕС не раз указывали на неприемлемый характер такой политики, однако и в 2008 году литовское руководство демонстрирует враждебность России. Ярким аргументом в защиту данной точки зрения выступает блокирование Литвой принятия нового соглашения Россия-ЕС на Брюссельском Саммите (8 ноября 2008 года). Отметим, что переговоры по соглашению блокировались неоднократно на протяжении полутора лет, причем каждый по вине лишь двух стран – Польши и Литвы. В свою очередь представители «старой Европы» Франция, Германия, Италия, а также представители исполнительной власти ЕС с каждым разом выказывают все большее неудовольствие в связи со строптивой позицией молодых членов союза. И в этот раз председатель Еврокомиссии Жозе Мануэль Баррозо не скрывал своего раздражения и призвал Польшу и Литву разделять позицию всего Евросоюза, которая заключается в поиске путей развития конструктивного диалога с Россией.

После получения полноправного членства в ЕС и НАТО литовская внешняя политика не получила документального оформления. Среди политических сил, представленных в парламенте, единства по данному вопросу не наблюдалось. Однако 1 октября 2008 года состоялось подписание соглашения политических партий Литвы «Об основных принципах, целях и стратегических направлениях внешней политики Литвы на 2008-2012 годы». Документ подписали представители Социал-демократической партии, Союза крестьян-народников, Партии труда, Союза либералов и центра, партии «Порядок и справедливость», Нового союза (социал-либералов), партии «гражданской демократии» и Движения либералов. В соглашении партии сделан акцент на том, что членство в евроатлантических структурах и прочих международных организациях увеличивает безопасность и благополучие граждан Литвы, создает наилучшие условия для развития государства и общества. В документе возлагаются надежды на региональное лидерство Литвы, ответ на «вызовы России», «дальнейшее расширение Евросоюза и НАТО за счет принятия Белоруссии, Молдавии, государств Закавказья и Украины», тесное сотрудничество с США, увеличение финансирования обороны, борьба против «захвата информационного, культурного и политического пространства Литвы соседними странами». Литовские политические партии договорились о том, что после произошедшего на Южном Кавказе конфликта необходимо заново и подробно проанализировать сложившуюся геополитическую ситуацию в регионе и вызовы, возникающие перед безопасностью и внешней политикой Литвы. Отношения с Россией согласно документу должны развиваться в духе добрососедства и сотрудничества [10]. 12 октября 2008 года в Литве состоялись парламентские выборы, теперь законодательное оформление внешней политики становится задачей парламентариев нового созыва.

Согласно заявлениям министра иностранных дел Литвы Пятраса Вайтекунаса, сделанных в интервью международному изданию «Каспийская энергетика» в январе 2008 года, главными направлениями внешней политики Литвы выступают: укрепление позиций в ЕС и НАТО и развитие партнерства со странами-членами ЕС и НАТО. Вторым приоритетом для Литвы является расширение зоны стабильности, надлежащего управления, верховенства закона, свободного рынка и демократии на восток как важной предпосылки добрососедских отношений и успешного развития Литвы в долгосрочной перспективе. Литва придает большое значение хорошим отношениям с европейскими соседями. Стратегическое сотрудничество между Литвой и Польшей развивается уже больше десяти лет. Литва ведет конструктивный диалог с Россией на основе прагматических экономических интересов и универсальных ценностей. Литовское руководство ведет политику «селективных контактов» по отношению к Беларуси [11, с.35].

Среди трех балтийских стран Эстонии является наиболее развитым в экономическом плане государством. Она так же обладает наименьшей территорией и численностью населения немногим больше миллиона. Однако за этой страной на Западе закрепился имидж наиболее преуспевающего государства на постсоветском пространстве.

Внутриполитическая ситуация после провозглашения независимости 20 августа 1991 г. характеризовалась нестабильностью в высших эшелонах власти в течение нескольких лет. Обстановку накаляли противоречия с Россией, вызванные территориальными спорами и политикой эстонского правительства в отношении этнических россиян, проживавших на территории этой балтийской республики. Политические права этой группы населения в течении двух лет абсолютно не учитывались.

Хотя в течении первой половины 1990-х годов наблюдалась частая смена эстонских правительств, однако, можно с уверенностью говорить о неизменности внешней политики, направленной на тесное сотрудничество в ЕС и НАТО.

Аналитики Европейской Комиссии весьма положительно оценивали перспективы членства Эстонии в Европейском Союзе [12, p.100]. Эстония первой представила заявку на членство в ЕС. Раньше Литвы и Латвии были подписаны соглашения об ассоциированном членстве (в марте 1995 года). Руководители ЕС приняли решение о членстве Эстонии почти на 2 года раньше (1998) чем одобрили заявки Латвии и Литвы. Однако членом Альянса и ЕС Эстония стала одновременно с ближайшими соседями (29 марта и 1 мая 2004 г.).

Из трех балтийских стран Эстония поддерживает наиболее тесные отношения с США, речь идет не только об экономическом сотрудничестве и тесных политических связях. Эстония постоянно поддерживает все военные операции, инициируемые Ва-

шингтоном. Последние выборы главы государства были проведены по точно такой же системе США, когда президента выбирает коллегия выборщиков. 25 сентября 2006 года президентом Эстонии стал выходец из США Томас Ильвенс. Кстати, президентами Латвии, Литвы и Эстонии являются бывшие граждане США.

Доминирующей тенденцией отношений России со странами Балтии (Латвией, Литвой, Эстонией) в настоящий момент является постепенный поиск путей их нормализации и налаживания прагматического взаимодействия. При этом, однако, наследие болезненного становления этих отношений в 90-е годы по-прежнему не преодолено, а сохранение в повестке дня всех основных проблем прошлого десятилетия в принципе несет в себе риск дестабилизации, хотя и менее глубокой, чем ранее. С одной стороны, вступление стран Балтии в большую Европу (в НАТО и ЕС в первую очередь) – это новая реальность, с которой российская политика должна считаться. С другой – остаются нерешенными многие «застарелые» проблемы.

На процессы, происходящие в трех государствах Балтии, накладывается кризис традиционных форм влияния России в этом регионе и принятых подходов к разрешению здесь политической ситуации. Серьезным сигналом для политики Москвы стала потеря «русскими партиями» (ставящих во главу угла проводимой ими политики защиту прав русскоязычного населения) своих мест в ходе последних выборов в эстонский парламент.

Главной проблемой российско-балтийских отношений на пути их конструктивного развития остается сегодня вопрос о положении русского и русскоговорящего населения. В момент обретения независимости в Латвии проживало более 900 тыс. русских и 1 млн. 122 тыс. русскоговорящих (34% населения), в Литве – порядка 350 тыс. русских (9.4%), в Эстонии – около 480 тыс. русских (30.3% всего населения Республики) [13, с.123, 156, 250].

Наиболее «благополучной» ситуация с русскоязычным населением может в настоящее время считаться в Литве, которая в первый момент обретения государственности приняла закон о гражданстве, реализующий «нулевой вариант». Однако на практике в Литве остались многие проблемы с обучением на русском языке, трудоустройством, социальным обеспечением и др.

В Латвии и Эстонии лишение большого числа постоянных жителей права посредством выборов обеспечивать представление своих интересов в государственной политике приводит к созданию серьезного напряжения в обществе. Возникает искаженная картина общественного интереса, в то время как большинство правящих элит обеспечивает себе привилегированные условия. Местные элиты опасаются, что уменьшение числа неграждан приведет к перекройке политической структуры и утрате собственных политических позиций.

Темпы натурализации русскоязычного населения не только не увеличиваются, но, наоборот, падают. Только в Латвии количество неграждан (выходцев из России и других бывших советских республик) составляет 22% населения, или около 500 тыс. человек. С момента начала процесса натурализации (1995 г.) гражданство получили лишь 60 тыс. человек. В Эстонии в 2000 и 2001 гг. ежегодно получали гражданство 3.5 тыс. человек из 220 тыс. В обеих странах сохраняются ограничительные правила предоставления постоянных видов на жительство. Не устранены различия в социальных правах, запреты на профессии для неграждан. Правозащитники из Латвийского комитета по правам человека насчитывают около 60 различий в правах граждан и неграждан.

Однако следует констатировать важный фактор, который может быть ключевым в формировании политики России, – процесс возвращения русских в Россию практически отсутствует.

В то же время национальные элиты осознают политическую важность проблемы русскоязычного населения. Поражение на выборах в Эстонии «русских партий» было связано в том числе и с тем, что политические деятели в этой стране понимают остроту проблемы меньшинств и практически все партии, в той или иной степени, «взяли на вооружение» тематику защиты прав русскоязычного населения.

Значительную проблему и повод для серьезного беспокойства составляет свертывание преподавания на русском языке. Перспектива утраты даже ныне существующих возможностей получения образования на родном языке вызывает все большую озабоченность и чувство протеста у русскоязычного населения. В 1999 г. был закрыт По-

следний латвийский вуз, где велось преподавание на русском языке. Сокращается число школ и предметов, которые преподавались на русском языке. В частности в своих ежегодных отчетах по странам-кандидатам Европейская Комиссия постоянно указывала на неразрешенность проблемы с русскоязычным населением.

Между тем проблему безопасности, как она трактовалась в период холодной войны, можно считать решенной. Вступление стран Балтии в НАТО и ЕС объективно снимает с повестки дня вопрос о наличии гипотетической военной угрозы. Для многих членов местной политической элиты произошло смещение восприятия «главной угрозы» из сферы внешней безопасности в сферу безопасности внутренней, «этнической» угрозы сохранению титульной нации. В последние 2 года США активно внедряют систему ПРО в Восточной Европе, страны Балтии станут одним из важнейших звеньев данной системы, что тоже накладывает отпечаток на отношения с Россией.

Россия продолжает выдвигать тезис о необходимости присоединения стран Балтии к Договору об обычных вооруженных силах в Европе (ДОВСЕ). Хотя такая постановка вопроса и имеет под собой основания, однако представляется достаточным получение от лидеров трех государств политически обязывающих заявлений о присоединении к ДОВСЕ, когда будет начат процесс ратификации Договора.

Некоторую стабилизацию в отношениях России и стран Балтии вносят торгово-экономические отношения. Так, между РФ и Латвией торговля осуществляется в режиме наибольшего благоприятствования, введенном на временной основе. Товарооборот между Россией и Латвией в 2008 г. составил более 1,5 млрд. долл., с Эстонией – порядка 1 млрд. долл., с Литвой – около 2 млрд. долл. Рига и Москва пошли на заключение соглашений о прямых торгово-хозяйственных связях. Тем не менее и на эту область накладывает свой отпечаток политическая нестабильность в отношениях, обусловленная упомянутыми выше факторами.

Характер и история развития российско-балтийских отношений последнего времени позволяют сделать некоторые выводы.

Во-первых, позитивным фактором является то, что в связи с вступлением стран Балтии в НАТО полностью снят с повестки дня и изъят из политического обихода тезис о возможной угрозе безопасности со стороны России, который в течение долгого времени оказывал заметное негативное воздействие на общественное сознание и на двусторонние отношения с Россией.

Во-вторых, важнейшим элементом, позволившим избежать серьезного кризиса в связи с расширением НАТО на страны Балтии, явилось отсутствие резкой реакции со стороны России, которая должна была логически следовать из предшествующей политики ельцинского периода. В результате не было принято не только ответных военных, но и политических мер.

В-третьих, в связи с вступлением в НАТО не произошло заметного обострения отношений стран Балтии с Россией, хотя фактор расширения альянса в определенной степени усилил озабоченность в среде российского политико-экспертного сообщества, военных и представителей, исполнительных и законодательных структур.

Таким образом, важным элементом трансформации геополитической ситуации становится непосредственное «трансграничное» соседство России с территорией, находящейся под эгидой этих двух европейских институтов.

Заявления руководства ЕС относительно готовности развивать партнерские отношения с Россией говорит о миролюбивых намерениях объединенной Европы. Подготовка базового соглашения Россия-ЕС полностью завершена, стороны согласовали условия, однако процесс принятия блокируется поочередно представителями Литвы и Польши поочередно, такое положение дел вызывает бурю негодования в среде «старых» членов ЕС.

В последний год Литва открыто демонстрирует свое негативное восприятие российской политики, проявляя протесты в различной форме. Руководство Литовской республики, например, абсолютно проигнорировало факт авиакатастрофы под Пермью в сентябре 2008 года, не направив соболезнований в адрес руководства России. Крушение российского истребителя на литовской территории в 2007 году было подано руководством республики чуть ли ни как военное вторжение в Литву. Латвия и Эстония на законодательном уровне признали героями

лиц воевавших на стороне фашистской германии. Волну негодования и массовых протестов вызвал перенос могилы неизвестного солдата из центра Талина на окраину.

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовані основні напрямки зовнішньої політики країн Балтії у 1990-ті – 2008 р. Автори представили аналіз чинників, що зумовили зовнішньополітичний курс молодих демократій. Такими головними чинниками стали: прихід до влади демократичних сил, розвиток економіки, намагання звільнитися від впливу Росії, прагнення до членства у Європейському Союзі та НАТО.

Ключові слова: Країни Балтії, Європейський Союз, Росія, зовнішня політика.

SUMMARY

The main ways of the foreign policy Baltic States have been analyzed in the article. Analysis of the factors which conducted foreign policy of the young democracies have been shown. The main factors of foreign policy are: new democratic forces, economy development, efforts in avoiding Russia's influence, membership in European Union and NATO.

Key words: Baltic States, European Union, Russia, foreign policy

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Симиндей В.В. Латвийский внешнеполитический курс: период становления // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №6. – С.25-29.
2. Program of the political party «Latvian Way». – Режим доступа: <http://www.lc.lv/programme/>. – Заголовок с экрана.
3. Declaration on main priorities of the Latvian foreign policy. – Режим доступа: http://www.saeima.lv/Likumdosana_eng/likumdosana_satversme.html. – Заголовок с экрана.
4. Тренин Д.В. Балтийский шанс. Страны Балтии, Россия и Запад в складывающейся Большой Европе. – М.: Московский центр Карнеги, 1997. – 60 с.
5. Presidency Conclusions / Copenhagen European Council (21-22 June 1993) // Bulletin of the European Communities. – 1993. – № 6. – Р. 7-23.
6. Завадський В.М. Процес інтеграції країн Балтії у Європейський Союз (1991-2004) // Історичні і політологічні дослідження: Зб. ст. / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2007. – № 3/4. – С.452-457.
7. Приоритетные задачи внешней политики Латвии. – Режим доступа: <http://www.am.gov.lv/ru/information.html>. – Заголовок с экрана.
8. Завадський В.М. Передумови вступу країн Балтії у ЄС // Історичні і політологічні дослідження: Зб. ст. / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2007. – №1/2. – С.367-372.
9. Манекас К. Путешествие в последнем вагоне // Журнал Европейского Союза. – 2004. – №17. – С.11-15.
10. Новые приоритеты для Литвы. – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/1062987.html>. – Заголовок с экрана.
11. Интервью министра иностранных дел Литвы Пятраса Вайтекунаса // Каспийская энергетика. – 2008. – №46. – С.35-41.
12. Regular report from the Commission on Estonia progress towards accession. – Brussels: European Commission, 2001. – 108 p.
13. Страны мира: Краткий полит.-экон. Справочник / Под общ. ред. И.С. Иванова. – М.: Республика, 1997. – 412 с.

Надійшла до редакції 15.02.2009 р.

УДК 94:323.272:344.3

ВІЙСЬКОВО-СУДОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

В.В.Задунайський

Революція 1917-1921 рр. стала початком новітнього українського національного відродження, що призвело до утворення власної держави з усіма необхідними інститутами, у тому числі й Збройними Силами. Підкреслимо, що повноцінні Збройні Сили складаються з нерозривного комплексу різноманітних складових, які забезпечують їх належне функціонування й свідчать не лише про рівень розвитку військової системи, але й про ступінь досконалості відповідної державної системи.

Наголосимо, що за революційної доби Українське Військо відіграло визначальну роль в українському державотворенні, виступивши гарантом української державності в несприятливих зовнішньополітичних умовах. Все це в першу чергу стосувалось часів Української Центральної Ради (УЦР), коли й розпочалось комплексне військово-будівництво. Надмірна революційна ейфорія, що охопила як суспільство, так і більшість складу УЦР, призвела до короточасної відмови від ідеї розбудови повноцінного Українського Війська, але обставини І війни Української Народної Республіки (УНР) і Радянської Росії вимагали перегляду такої позиції. З огляду на це, почалось запровадження тих чи інших ознак регулярної армії. Одним із виявів зазначених зрушень стало й упровадження засад військово-судової системи, що мала сприяти наведенню ладу у збройних формуваннях УНР.

Отже, процес становлення та розвитку основ військово-судової системи впродовж осені 1917 р. – весни 1918 р. є важливою складовою українського військового будівництва революційних часів, що виявляє особливості тогочасного національного військового життя та пріоритети революційних зрушень в Україні. За таких обставин дослідження зазначеної проблематики є актуальним і заслуговує на увагу науковців.

Відзначимо, що деякі аспекти українського військового будівництва революційної доби намагались висвітлювати безпосередні учасники військових дій тих часів, які внаслідок поразки опинилися в еміграції [1]. Попри цікаві оцінки й цінний огляд військового життя, згаданим авторам бракує аналізу становлення системи військових судів, помічається й деяке захоплення описом позитивних прикмет тих чи інших формувань (у складі яких вони воювали). Наголосимо й на тому, що згаданий доробок має джерельний характер, бо автори наводять низку фактів та подають ретельний огляд важливих подій з військового життя українських збройних утворень, безпосередніми свідками й учасниками яких вони були.

За радянських часів історичні дослідження революційної доби (як колективні, так і авторські монографії) знаходились під контролем комуністичної ідеології, що обумовило зосередження уваги на діяльності радянських органів влади і формувань Червоної Армії та відсутність об'єктивних розробок з історії Збройних Сил УНР [2]. Поряд із цим відзначимо змістовність праць колишніх військових фахівців Н.Какуріна та В.Антонова-Овсієнка (репресованих у 30-ті рр. ХХ с.), дослідження яких вирізняються ґрунтовним аналізом загальної військово-політичної ситуації в Україні, що сприяє повноцінному уявленню про особливості військового протистояння тих часів [3].

Сучасна зарубіжна історіографія приділяє певну увагу подіям революційної доби в Україні, у тому числі й історії військових формувань українських незалежних державних утворень. Тут виділимо доробок польських науковців, які досліджують військовий шлях українських військових утворень після доби УЦР [4]. Варто відзначити й праці російських істориків, присвячені розгляду складних проблем військового протистояння та державного будівництва на Дону та Кубані, що дозволяють отримати більш повне уявлення про військово-політичну ситуацію у згаданих регіонах та в Україні [5]. За таких умов результати досліджень зарубіжних вчених лише опосередковано стосуються нашої проблематики.

Окремо виділимо у вітчизняній історіографії колективне дослідження «Історія Українського Війська», в якому подано огляд військової історії України від найдавніших часів і до 1920 р. [6]. У цій роботі значну увагу приділено огляду історії військових формувань УНР за часів УЦР, проте становлення основ військово-судової системи не розкрито.

Насамкінець зупинимось на досягненнях сучасної вітчизняної історіографії, яка активно опрацьовує проблематику, пов'язану з українським військовим будівництвом революційної доби. Дослідники розробляють різні аспекти історії військових формувань УЦР (українізація військ, створення єдиної військової системи, чисельність окремих військових формувань, становлення офіцерського корпусу тощо) [7]. Вивчається й проблематика регіональ-

ного військового будівництва та українського добровольчого військового руху [8]. Питання становлення й розвитку системи військових судів досі не піднімалося.

Автор послідовно досліджує українське козацьке відродження та військове будівництво в Україні за революційної доби [9]. Не дивлячись на це, комплексного огляду становлення основ військово-судової системи у збройних формуваннях УНР за часів УЦР не здійснено.

Отже, сучасна українська історіографія все ще не розкрила зміст військово-судової системи Збройних Сил УНР за часів УЦР, що й обумовило доречність нашого звернення до зазначеної проблеми та визначило його мету.

Джерельною основою пропонованого дослідження стали опубліковані та неопубліковані матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і органів державного управління України (ЦДАВО України), а також матеріали археографічних збірок і мемуарів учасників революційних подій. Наявна джерельна база є достатньою й забезпечує достовірність положень і висновків пропонованої статті.

Наукова новизна цієї розробки виявляється у висвітленні процесу створення системи військового судочинства за часів УЦР та введенні до наукового обігу низки невідомих і маловідомих джерельних матеріалів.

Перед розглядом підвалин військово-судової системи у військових формуваннях УНР за часів УЦР наголосимо, що український уряд отримав можливість для створення повноцінного Українського Війська лише після падіння Тимчасового Уряду внаслідок успішного більшовицького повстання в промислових центрах Росії наприкінці жовтня 1917 р. Нова суспільно-політична ситуація сприяла приходу до влади й українського національно-демократичного проводу в Україні.

Так, завдяки своєчасному втручання у військовий конфлікт, що відбувався 29-31 жовтня 1917 р. у м. Києві між військами Тимчасового Уряду та загонами Червоної Гвардії, УЦР вдалося взяти владу й проголосити Українську Народну Республіку [10]. За підсумком цього й розпочалось легітимне українське військове будівництво під керівництвом Генерального секретарства (згодом міністерства) з військових справ.

Розбудова Збройних Сил УНР вимагала не лише створення боєздатних частин, забезпечених військовою амуніцією й озброєнням, чи структур вищого військового керівництва й освіти, а й запровадження дієздатної системи військового судочинства. Згадана система мала стати запорукою законності в Українському Війську.

Підкреслимо, що з огляду на тогочасну дезорганізацію старої військової системи та намагання створити національні Збройні Сили з урахуванням досягнень революції, вага військових судів була досить значною, бо від них залежала дисципліна й карність серед військовослужбовців і відчуття захисту їх особистої гідності, що суттєво впливало на боєздатність військ.

Спочатку бійці різноманітних українізованих частин колишньої російської армії та українських добровольчих формувань на власний розсуд вирішували нагальні питання військового судочинства, застосовуючи принципи революційної доцільності та демократії. Свідченням таких підходів були й заклики вищого військового проводу та керівництва УЦР до військовослужбовців наприкінці 1917 р., у котрих йшлося про необхідність дотримуватись військової дисципліни та основ революційної законності [11]. Доводиться констатувати, що таких закликів було замало, щоб навести лад в дезорганізованому військовому середовищі.

Ситуація почала змінюватись під час реорганізації наявних військових контингентів УНР в лютому 1918 р. після втрати Києва й відступу на Житомирщину [12]. Тоді нарешті розпочалось закладання основ уніфікованої військової організації для всіх українських військових формувань, що визнавали владу УЦР. Все це було вкрай необхідним для тогочасного українського військового будівництва.

Підставою комплексного реформування Збройних Сил УНР взимку 1918 р. став «Статут Осібної Армії УНР», доведений до відома українським військовослужбовцям у м. Житомирі 10-11 лютого 1918 р. [13]. У згаданому статуті йшлося й про потребу запровадження єдиної системи військового судочинства, яка мала сприяти наведенню ладу серед українських військових формувань.

Перш за все, відзначимо намагання зменшити вплив революційно-пропагандистських настроїв, що вирували у суспільстві, на діяльність військово-судових установ. Свідченням

цього стало скасування ротних і полкових військово-революційних судів, що були спадком революційної ейфорії й орієнтувались на принципи революційної доцільності [14].

Замість скасованих судів передбачалось утворити основні військово-судові установи на рівні дивізій, забезпечивши їх більш професійним складом для підняття авторитету згаданої ланки військової системи. Виявом цього стало визначення освітнього й фахового цензу для висунування кандидатів на відповідні посади. Так, кожен кандидат на посаду судді повинен був мати достатній рівень освіти, а претендент на посаду Голови суду мусив мати спеціальну юридичну освіту [15].

Відзначимо й намагання зберегти демократичні досягнення тих часів, що виявилось у формуванні складу судів на підставі відкритих виборів. Так, кожна полкова рада мала висунути 5-10 кандидатів, із яких загальна дивізійна рада на своїх зборах обирала дивізійний суд у складі Голови й 6 членів [16]. Зазначений принцип забезпечував компроміс між потребами військової доцільності та революційно-демократичними досягненнями тих часів, бо зберігався принцип виборності та передбачалась перевага вищих військових інстанцій щодо остаточного визначення складу відповідного суду.

Досить важливим рішенням стало й запровадження системи апеляційних судів (мали відігравати вагомую роль у системі тогочасного військового судочинства) на рівні корпусів, до складу яких залучали кандидатів на дивізійних суддів (отримували статус присяжних і брали участь у роботі згаданої апеляційної установи) [17]. Такий підхід був логічним й відповідав реаліям тих часів.

На нашу думку, запроваджена система судів сприяла не тільки підвищенню якості й фахового рівня їх діяльності (залучення більшої кількості військових юристів), а й звільняла звичайних військовослужбовців від не притаманних їм обов'язків. Інакше кажучи, створювались умови не лише для якісного розгляду військових злочинів і визначення адекватних покарань, але й для підвищення рівня боєздатності тих військовослужбовців, які раніше залучались до роботи судових органів нижчого рівня.

Варто відзначити й намагання забезпечити суддів додатковим грошовим окладом з огляду на виконання складних і відповідальних обов'язків. Згадане грошове утримання становило 50 карбованців на місяць [18]. Таке рішення видається цілком доречним і адекватним тогочасним реаліям матеріального забезпечення військовослужбовців Українського Війська. Так, у Законі від 3 січня 1918 р. (про утворення Українського Народного Війська на міліційній основі) військово-міліційні інструктори, що мали впродовж 3 місяців вивчати основи військової справи, отримували щомісяця грошове забезпечення у розмірі 100 карбованців [19]. Отже, додаткове щомісячне отримання військовими суддями 50 карбованців відіграло важливе значення для матеріального забезпечення їх родин.

Цікавим проявом реформування військових судів стало й намагання зафіксувати у згаданому статуті деякі норми тогочасного революційно-демократичного судочинства. Поряд із цим у ньому йшлося й про те, що з огляду на відсутність українських розробок військово-правового спрямування необхідно впродовж перехідного періоду (до створення й затвердження комплексу українських військово-судових та цивільних кодексів) під час розгляду судових справ керуватись суддям власною совістю й законами російського військового права, які не суперечать законодавству УНР та революційним досягненням [20]. Зазначені підходи, вочевидь, свідчили про недостатню зрілість підвалин військового судочинства у Збройних Силах УНР взимку 1918 р., але в умовах одночасного державного й військового будівництва, ускладненого важкими військовими діями, і такі намагання були доречними.

Реформування системи військових судів продовжилось під час загальної реорганізації Українського Війська у березні-квітні 1918 р. Згадане реформування відбувалось після відновлення влади УЦР на більшій частині території УНР завдяки успішному наступу військ Німеччини та Австро-Угорщини [21]. Цього разу українське військове керівництво також значну увагу приділило поліпшенню структури судової системи.

Так, з 10 березня почалось формування Головної військово-юридичної управи, яка мала забезпечити комплексне функціонування системи військового судочинства. Згадану управу було підпорядковано відомству Головного начальника постачання при Військовому міністерстві (Наказ № 43 від 11 квітня 1918 р.) [22]. Згадане рішення забезпечило військово-судовій системі в Українському Війську належне державно-політичне підґрунтя й авторитет.

Подальше вдосконалення вищого організаційного рівня військово-судової системи відбулося у зв'язку з розробкою нової дивізійно-корпусної структури, що мала стати основою Збройних Сил УНР. Згадану структуру почали опрацьовувати в квітні 1918 р. [23]. Такі реалії свідчили про зв'язок між реформуванням різних складових Українського Війська наприкінці існування Центральної Ради.

З огляду на перспективи військового будівництва й враховуючи попередні недоліки, 24 квітня 1918 р. (на підставі Наказу № 108) Головну військово-юридичну управу було переформовано у Головне управління військово-судових справ із штатним розкладом на 60 військово-службовців [24]. Зміна статусу управи на управління забезпечувала можливість не лише контролювати всі сторони військового судочинства, але й успішно здійснити розробку військово-судового кодексу. Нові можливості згаданого управління сприяли зростанню повноважень і вагомості військово-судової системи у Збройних Силах, що мусило позначитись і на якості функціонування як цієї системи, так і всього військового організму.

Подальше реформування військового судочинства в Збройних Силах УНР було перервано внаслідок військового перевороту П.П.Скоропадського, й до відповідної проблематики звернулось нове українське державне керівництво, що віддавало перевагу дореволюційним взірцям військово-судової системи.

Отже, взимку-весною 1918 р. в Українському Війську було закладено підвалини військового судочинства, що виявилось у створенні та поступовому вдосконаленні структури військових судів. Досить важливим стало й визнання потреби поєднання прийнятих норм дореволюційного військового судочинства Російської імперії з вимогами суспільно-політичного життя в УНР за часів УЦР. Поряд із цим, головною проблемою все ще залишався брак власного військово-судового кодексу та збереження деяких надмірних революційних досягнень, що заважали запровадженню єдиних засад військової дисципліни у збройних формуваннях УНР.

Таким чином, за часів УЦР розпочалось творення повноцінної військово-судової системи Збройних Сил УНР, що свідчило про поступове забезпечення комплексності військового будівництва в Україні під час революції 1917-1921 рр.

Пропонована стаття не вичерпує проблематики становлення військово-судової системи в Українському Війську за часів революції 1917-1921 рр., а лише висвітлює окремі аспекти цієї теми, закликаючи вітчизняних і зарубіжних дослідників до подальшої її розробки.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены этапы становления военно-судебной системы в вооруженных формированиях Украинской Народной Республики в 1917-1918 гг. Зимой 1918 г. проходило реформирование структуры военных судов и определялись приоритеты военного судопроизводства на основании норм российского военного права и с учетом революционных ценностей. Реформирование проходило на основании «Устава Особой Армии УНР». Военно-судебная система была дополнена в апреле-марте 1918 г. Вначале действовала Главная военно-юридическая управа, а с 24 апреля – Главное управление военно-судебных дел.

Ключевые слова: военно-судебная система, вооруженные формирования УНР, Украинская Центральная Рада, военные суды; военное судопроизводство, Главная военно-юридическая управа, Главное управление военно-судебных дел.

SUMMARY

In article stages formation of military-judicial system in the armed formations of the Ukrainian National Republic in 1917-1918 are considered. In the winter of 1918 there passed reforming of structure of warships and priorities of military legal proceedings on the basis of norms of the Russian military law and taking into account revolutionary values were defined. Reforming passed on the basis of "the Charter of Special Army UNR". The military-judicial system of ball is added in April-March, 1918. In the beginning the Main military-legal justice operated, and since April, 24th, 1918 work of Central administrative board of warships has begun.

Key words: military-judicial system; armed formations UNR; Ukrainian Central Council; military courts; military legal proceedings; the Main military-legal justice; Central administrative board of warships.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність. – Каліш, 1932. – 82 с.; Зілінський В. Синьожупанники. – Берлін, 1938. – 75 с.; Петров В. Військово-історичні праці. Спомини/ Упоряд. В.Сергійчук. – К., 2002. – С. 56-236; Удовиченко О. Україна у війні за державність 1917-1921. – Вінніпег, 1954. – 476 с.; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 319 с.
2. Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні. – К., 1955. – 662 с.; Супруненко Н. Очерк истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / 1918-1920. / – К., 1966. – 420 с.;
3. Какурин Н.Е. Как сражалась революция/В 2-х т. – М., 1990. – Т. I. – 272 с.; Антонов-Овсеенко В. Записки о Гражданской войне/В 4-х т. – М., 1932. – Т. 1. – 320 с.
4. Karpus Z. Wschodni sojusznicy polski w wojnie 1920 roku. – Toruń, 1994. – 230 s.; Klimeski M. Galicja Wschodnia 1920. – Warszawa, 2005. – 233 s.; Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka. – Toruń, 2002. – 205 s.
5. Венков А.В. Донское Казачество в Гражданской войне (1918-1920). – Ростов н/Д.: Изд-во Ростовского университета, 1992. – 190 с.; Смирнов А.А. Вожди белого казачества. Атаман Каледін. – СПб.: «Издательский Дом «Нева»», 2003. – 320 с.; Баранов А.В. Повстанческое движение «бело-зеленых» в казачьих областях Юга России (1920-1924 гг.) // Казачество России в Белом движении. Белая Гвардия. Альманах № 8. – М.: «Посев», 2005. – С. 119-129; Ратушняк О.В. Политические искания Донского и Кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918-1920 гг.) // Казачество России в Белом движении. Белая Гвардия. Альманах № 8. – С. 17-23.
6. Історія Українського Війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упоряд. Б.З. Якимович, Передмова Я.Р. Дашкевич. – Вид. 4-те. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
7. Гарчева Л. Збройні Сили Центральної Ради у лютому-квітні 1918 року // Військо України. – 1993. – № 8. – С. 102-107; Солдатенко В.Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні // УІЖ. – № 1991. – С.16-26; Його ж: Центральна Рада та українізація армії // УІЖ. – № 1991. – С. 26-39; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, 1917-1920 роки. – К., 1995. – 258 с.
8. Турченко Ф. Вільне Козацтво // Українське Козацтво. Мала енциклопедія. – Київ – Запоріжжя: «Гене́за» – «Прем'єр», 2002. – С. 76 –77; Бондаренко В. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень-вересень 1917 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 160-165; Пархоменко В. Військові формування Центральної Ради в Одесі у 1917-1918 рр. // Наукові праці. – Т. 2. Історичні науки. Миколаїв: МФНаУКМА, 1999. – С. 39-42.
9. Задунайський В. Ранги та посади Наддніпрянської Армії // Київська старовина. – 1994. – №4. – С. 104-110; Його ж: Українські козацько-лицарські традиції в Наддніпрянській армії УНР (1917-1919 рр.) // Схід. – 2001. – № 3. – С. 60-62; Його ж: Вплив козацьких традицій на становлення Збройних Сил УНР у 1920 р. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки // Гол. ред. В.П.Шевченко. – Донецьк, 2003. – № 1. – С. 150-155; Його ж: Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Монографія. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.: іл.; Його ж: Вплив імперської спадщини на становлення структур Збройних Сил України в 1917-1920 рр. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2008. – № ½. – С. 252-258.
10. Історія Українського Війська. – С. 393-394.
11. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2 томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – С.386, 409.
12. Історія Українського Війська. – С.382-385.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 2-3; Спр. – 15. – Арк. 58.
14. Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 5.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.

19. Там само. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк.2; Історія Українського Війська. – С. 391.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 29: – Арк. 6.
21. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. – К.: Либідь, 1993. – С. 131-133.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 233; Спр. 15. – Арк. 42.
23. Історія Українського Війська. – С. 391-392.
24. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 233.

Надійшла до редакції 15.04.2009 р.

УДК 322

ПРОБЛЕМА ЕДИНСТВА УКРАИНСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В КОНТЕКСТЕ ПРАВОСЛАВНОЙ ЭККЛЕСИОЛОГИИ

Д.В.Посредников

Основной проблемой государственно-конфессиональных отношений и современного православия в Украине остается его разделенность, причем данная проблема имеет не только внутрицерковную, но и политическую составляющую. С позиции национал-патриотических сил этот фактор является препятствием к сплочению нации. С точки зрения перспектив построения правового государства, – непонятно стремление высших чиновников и политиков легитимировать светское государство религией и церковью. Для верующих, иерархов и клириков проблемы восстановления единства церкви, обретения автокефалии, а для УПЦ КП и УАПЦ – получение канонического статуса, – объективно требуют рассмотрения и решения. Президент В.Ющенко, отдавая предпочтение УПЦ КП, неоднократно высказывался за создание единой Украинской поместной православной Церкви, летом 2008 г. обращался к Константинопольскому патриарху с просьбой о предоставлении автокефалии.

В научном сообществе эта проблема поднималась в трудах М.Ф.Рыбачука, М.И.Корюшко, Т.Ф.Кураса, Ю.Г.Кальныша, С.В.Сёмина, П.И.Фещенко и др., причем специфика дискурса обозначилась в том, что он ведется в политической плоскости, а канонические вопросы (очевидно из-за поддержки неканонического православия) вынесены за его рамки. Православное учение о церкви (экклесиология) и внутрицерковные правила (каноны) учитываются только служителями церкви при ведении межцерковного диалога.

Цель статьи: с учетом православной экклесиологии осветить перспективы развития православных религиозных организаций в Украине с целью выработки конструктивной конфессиональной политики.

Религиозные организации, с позиций светского подхода, принадлежат к одной конфессии, если действуют в рамках определенной вероисповедальной системы (для православных это Никео-цареградский символ веры). Для различения религиозных объединений в рамках одной конфессии употребляют светский термин *юрисдикция*. В данном подходе православными в Украине считаются: Украинская православная церковь (УПЦ), Украинская православная церковь Киевский патриархат (УПЦ КП), Украинская Автокефальная православная церковь (УАПЦ). С позиций конфессионального подхода (и по признанию других православных церквей), православие в Украине представлено только УПЦ. По отношению к остальным религиозным организациям, образовавшимся с грубым нарушением канонов, применяют внутрицерковный термин *раскол*.

Идея: «Независимому государству – независимую церковь», возникнув на заре независимости Украины, в попытках своего практического воплощения, прошла эволюцию: церковь государственная, национальная, автокефальная, поместная. Следует заметить, что в украинской науке, по большинству ее поддерживающей и развивающей, не было дано точного определения терминам *государственная* и *национальная* церковь, часто эти понятия отождествлялись. Между тем очевидно, что правовые понятия («государственная», «национальная») и канонические («автокефальная», «поместная») взаимодействуют, но требуют отдельного освещения и анализа.

Термин *государственная религия* (синоним *официальная религия*) – вероучение, официальный статус которого подтверждён данным государством. «Государственная церковь» обычно подразумевает, что государство принимает участие в финансировании конкретной религиозной организации, в той или иной степени влияет на кадровые вопросы (от прямого назначения религиозных лидеров до подтверждения статуса выбранных внутри организации), принимает законодательные акты, регулирующие внутреннюю деятельность организации, привлекает религиозных лидеров к участию в государственных структурах. Идею создания государственной церкви (на основе УПЦ КП) поднимали администрация Л.М.Кравчука, позднее – национал-патриоты и руководство Киевского патриархата. Этот статус предлагалось ввести в нарушение ст.35 Конституции Украины, где заде-

кларирован принцип отделения церкви от государства. Но когда к середине 1990-х гг. окончательно стало понятно, что УПЦ КП и УАПЦ не могут достичь объединения, была выдвинута концепция «национальной церкви», задумывавшаяся как конфессия, которая «направляет развитие государственного менталитета», «использует национальный язык как богослужебный, значительно распространена среди населения».

Концепцию «национальной церкви» как понятие начали применять недавно, оно не встречается ни в раннем христианстве, ни в Раннем Средневековье. «Этнос» (ethnos) – это исторически сложившаяся этническая общность, племя, народность, нация [2]. В Новом Завете этот термин использован, когда Христос говорит своим ученикам идти крестить «все народы» (Мт. 28:19), а апостол Павел говорит о «церквях из язычников» – обращенных из язычников христиан, отличая их от христиан из иудеев (Рим.16:4). Христианские общины первых столетий были организованы регионально, в городах или провинциях. Ап. Павел писал к Церкви в Коринфе, к Церкви в Риме, к Церкви в Эфесе и т.п., говорили о Церкви в Палестине, Церкви в Сирии и т.д. 34 апостольское правило (сборник церковных канонов) ссылается на тогдашние региональные митрополии Римской империи: «Епископам всякого народа подобает знать первого в их, и признавать его как главу, и ничего, превышающего их власть, не творить без его рассуждения; творить же каждому только то, что касается его епархии, и мест к ней принадлежащих» [1, с.18].

В эпоху Вселенских Соборов постепенно утверждается понятие «территориальная» (а не «национальная церковь»), присущее и первым столетиям христианства. Это понятие укореняется в системе митрополий (Никея, 325 г.) и основывается на принципе, согласно которому епархией управляет ее епископ, установленной региональным синодом (или синодом митрополии под председательством своего митрополита). 6 и 7 правило I Вселенского Собора в Никее (325 г.) [1, 31, 32] и 2 канон Второго Вселенского Собора (381 г.) уточняет этот принцип «территориальной экклесиологии», разграничивая границы территорий разных поместных Церквей: «Областные епископы да не простирают своей власти на церкви, за пределами своей области, и да не смешивают Церквей... Не быв приглашены, епископы да не приходят за пределы своей области для рукоположения или какого-либо другого церковного распоряжения... Церкви же Божии у иноплеменных народов должны быть правимы по соблюдавшемуся доньше обыкновению Отцов» [1, с.37]. Этот Собор также проложил дорогу системе пентархии или пяти древних патриархатов (Рим, Константинополь, Александрия, Антиохия и Иерусалим), утверждая в 3 каноне, который «Константинопольский епископ да имеет преимущество чести по Римском епископе, потому что град оный есть новый Рим» [1, 38]. IV Вселенский Собор (Халкидон, 451 г.) и постановил в 28 правиле, что «...Митрополиты областей: Понтийской, Асийской и Фракийской и также епископы у иноплеменников вышереченных областей да поставляются от вышереченного святейшего престола Святейшей Константинопольской Церкви» [1, с.39]. Постепенно обрисовывалась система пентархии, в которой император Юстиниан видел «симфонию» царской и духовной власти, основанную на принципе соборности «территориальных церквей».

В XVI в., в эпоху Реформации и усиления государств, стремившихся получить власть над Церковью, впервые начинают пользоваться термином *национальный* [4]. В это время возникли три религиозных направления, в которых развилась концепция «национальной церкви»: Английская Церковь во главе с королем Англии (англиканство), феверонианство в Германии и галликанство во Франции как стремление королей управлять церковью автономно от Ватикана. Светские власти не прекращали мечтать о национальной церкви, где право духовного управления перешло бы к мирянам [4]. В России в 1721 г. Петр I, приняв за образец протестантскую модель «национальной церкви», отменил патриаршество в Русской церкви, что имело тяжелые последствия для церковной жизни [3, с.82-89]. Французская революция 1789 г. дала новый толчок для развития концепции «национальной церкви», изменив облик Европы и православных стран. На протяжении XIX-XX вв. в Европе возникло немало националистических движений, девизом которых стал принцип, что любой народ имеет право сформировать свое государство. Одни движения выступали за объединение страны (Италия и Германия), другие – за распад (Османская, Австро-Венгерская, Российская империи, СССР, Югославия, Чехословакия).

Религиозный национализм – «этнофилетизм» (от греч.: *ethnos* (нация) и *phyle* (раса, племя)) предполагает, что каждая нация должна формировать не только свое собственное государство, а и свою собственную церковь. Так вошла в оборот идея формирования поместной православной церкви не по территориальному, а по национальному или лингвистическому принципу.

В XIX-XX вв. появились (или возобновило автокефалию) ряд «национальных» церквей: Греческая (1833 г.), Сербская (1879 г.), Румынская (1865 г.), Польская (1924/1948 гг.), Албанская (1922 г.), Болгарская (1970 г.), Кипрская (1947 г.), Грузинская (1943/1990 гг.), Церковь Чехии и Словакии (1946/1998 гг.). Причем в Греции, Румынии, Болгарии и Албании под влиянием этнофилетизма произошло самопровозглашение автокефалии. Для православных Османской империи идея создания для каждой нации своего государства и своей церкви воспринималась как освобождение. Греция первой освободилась от османского порабощения в 1830 г. Новый король Греческого Королевства, который прибыл из Германии и находился под влиянием протестантских моделей, хотел добиться признания «национальной» церкви, желал, чтобы ею управлял синод во главе с королем. Только в 1850 г. Вселенский патриархат признал автокефалию Греческой церкви, главой которой стал Афинский архиепископ. Но когда 10 сентября 1872 г. на Соборе в Константинополе обсуждался вопрос о самопровозглашении «национальной» Болгарской церкви с «надтерриториальным» полномочием, Собор осудил этнофилетизм, напоминая, что Церковь не должна смешиваться с нацией или расой [4]. Как отметил Собор 1872 г., концепция «национальной» Церкви с позиций вселенскости Православной Церкви ведет к потере Церкви как «единой, святой, соборной и апостольской» [4].

«Автокефалия» в наши дни означает в первую очередь независимость церкви в своем управлении. Автокефальная церковь сама (*auto*) избирает и поставляет для себя новых епископов и предстоятеля (*kerphale*), утверждения этих действий со стороны других церквей не требуется, при этом поддерживается общение с другими поместными церквями [4]. Автокефальная церковь не тождественна понятию «национальная церковь», которая отображает принцип религиозного национализма. Следует отметить, что понятия «национальная церковь» и «автокефалия» различаются тем, что принцип автокефалии поглощает понятие «национальная церковь», поскольку предусматривает общение поместных церквей [4]. Принцип автокефалии берет начало в IV в. и основывается на 8 правиле III Вселенского Собора (Эфес, 431), которым провозглашена автокефалия Кипрской церкви: «...начальствующие во святых Кипрских церквях да имеют свободу, без притязания к ним и без стеснения их, по правилам святых Отцов и по древнему обыкновению, сами собой совершать поставление благоговейнейших епископов» [1, с.43-44].

Принцип «автокефалии» близок в некоторых значениях принципу «поместности», но не совпадают. Понятие «поместная церковь» (греч. *topike ekklesia* от *topos* – «относящийся к определенному месту», «местности»; *ekklesia* – церковь) в современной практике имеет несколько значений [5]. В греческом варианте *topike* указывает, прежде всего, на территориальный принцип устройства Православной Церкви. В русскоязычной церковной среде, «поместными» нередко называют автокефальные церкви. «Базисным» уровнем поместности является возглавляемая епископом еucharистическая община, объединяющая православных христиан одной местности в соответствии с принципом: «одна территория – один епископ». На этом основании возникают более высокие уровни поместности – от митрополичьих округов до Патриархатов, где тот же принцип уже приобретает вид: «одна территория – один первый епископ».

В странах Западной Европы и Америки где сосуществуют епархии различных автокефальных церквей, в одном и том же городе могут быть общины, даже возглавляемые епископами, относящиеся к различным автокефальным церквям (например, Константинопольского Патриархата, Русской Православной Церкви, Сербской Православной Церкви). Чаще всего разделение между православными происходит по национальному признаку. Такие «диаспоральные» епархии не объединяются в один церковно-административный округ, соответствующий данной стране (как того требуют каноны), но находятся в разных «юрисдикциях». Здесь принцип автокефалии сохраняется, а принцип поместности оказывается полностью нарушенным.

Поместной (*topike*) церковью может быть названа как отдельная епископия, так и объединение нескольких епископий одной определенной местности, области (*topos*), обладающее какой-либо формой самоуправления [6]. Православие обычно подразумевает автокефальную либо автономную церковь в пределах независимого государства [7]. Еп. Иларион (Алфеев) писал: «В современном православном словоупотреблении понятие «поместная церковь» закреплено за более крупными церковными образованиями – группами епархий, объединенными в Патриархаты, *митрополии* или *архиепископии*» [8]. С точки зрения православной эkleсиологии, поместная церковь существует там, где верные собраны вокруг своего епископа, совершающего Евхаристию. Каждая епархия – поместная церковь, которая содержит полноту Вселенской церкви (веру, иерархию, таинства), каждая епархия равночестна и равноблагодатна единой Православной Церкви Христовой. Русская Православная церковь именуется в первом пункте своего Устава «Поместной Автокефальной церковью» [9]. Отсюда следует, что *поместная* и *автокефальная* не являются синонимами – иначе такое выражение оказалось бы тавтологией. Блаженнейший Митрополит Киевский и всея Украины Владимир считает Украинскую Православную Церковь поместной [10]. Согласно новой редакции Статута УПЦ, «Украинская Православная Церковь есть самостоятельная и независимая в своем управлении и устройстве. Украинская Православная Церковь соединена с Поместными Православными Церквями через Русскую Православную Церковь» [11], имеет своего первого епископа (Киевского Митрополита), что соответствует понятию «поместная церковь». Кроме того, пока не все иерархи и верующие УПЦ убеждены в необходимости автокефалии. Так что УПЦ имеет достаточно широкую автономию, чтобы в дальнейшем совершенствовать свой статус.

Автономная церковь (автономный – управляемый собственными законами, самостоятельный) – поместная церковь, обладающая широкой (но не полной) самостоятельностью. Она имеет независимость в вопросах внутреннего управления, предоставляемую автокефальной Церковью.

Проблема создания в Украине единой Поместной православной церкви в конце 1990-х гг., как представлялось украинским политическим элитам, имеет два пути решения: первый – продолжить диалог по объединению, второй – включить УПЦ КП в состав Константинопольского патриархата с постепенным присоединением отдельных религиозных общин УАПЦ и УПЦ с последующим обретением канонической автокефалии.

В составленной депутатами концепции Единой Поместной православной Церкви объединение (Объединительный Собор) было назначено на 7-8 января 2001 г. и приурочено к 2000-летию Рождества Христова. Но и по прошествии времени, в вопросе об объединении, православные юрисдикции придерживаются прежних позиций: УПЦ видит возможность восстановления единства православия путем возвращения неканонических церквей в ее состав через покаяние. УПЦ-КП мыслит свою автономию как средство укрепления государства и торжества национальной идеи, поэтому ранее неоднократно обращалась к властям, чтобы те оказали давление на УПЦ. УАПЦ в данном вопросе желает Объединительного Собора, но без давления со стороны государства.

В решение проблемы оказались непосредственно вовлечены Московский и Константинопольский патриархаты. После 1991 г. позиции Московского Патриархата, в орбите влияния которого находилось большинство поместных Церквей стран коммунистического блока, а также Антиохийский Патриархат, неуклонно ослабевали. Константинопольский Патриархат с 1920-х гг. полагает, что все православные общины на территориях, ставших суверенными государствами имеют право на организацию в составе автономной Церкви под юрисдикцией Константинополя, а учреждение автокефалии есть прерогатива Вселенского собора. Московский Патриархат настаивает на праве автокефальной Церкви даровать автокефалию своей части.

После встречи в Киеве в июле 2008 г. патриарха Варфоломея с патриархом Алексием II, было провозглашено, что все последующие шаги будут ими согласовываться друг с другом в рамках Всеправославного совещания. 10-12 октября 2008 г. на Собрании представителей поместных церквей в Стамбуле предметом рассмотрения могла оказаться официальная просьба УПЦ КП и УАПЦ о вхождении в состав Константинопольского патриархата на правах автономии. Однако вопрос был отложен из-за неготовности УПЦ КП. То-

гда Предстоятель УПЦ митрополит Владимир обратился к главам поместных церквей с призывом выработать консолидированную позицию по восстановлению единства Украинской церкви. Президент Украины В.Ющенко поддержал инициативу, предложив патриарху Варфоломею провести Всеправославное совещание в Киеве в 2009 г. Всеправославное совещание могло выступить как наиболее авторитетный арбитр для УПЦ, УПЦ КП и УАПЦ [13]. В ходе визита 4-6 июля 2009 г. в Стамбул патриарха Московского и всея Руси Кирилла было достигнуто взаимопонимание с Константинопольским патриархом. В конце июля 2009 г. состоялся визит патриарха Кирилла в Украину, в ходе которого было продемонстрировано единство УПЦ с Московской патриархией. На что Киевский патриархат выступил с протестом. По поводу образования Украинской Поместной церкви Патриарх Кирилл сказал: «Мне кажется, что Церковь, которая сегодня существует в Украине, соответствует реальным потребностям народа и страны. Украинская Православная Церковь является самостоятельной, во главе Церкви – ее Предстоятель, Блаженнейший митрополит Владимир, и Синод, который без всякого вмешательства Москвы решает все вопросы церковной жизни»[13].

Таким образом, в порядке дарования автокефалии в православии общепринятых норм не существует. Константинопольский патриархат, имевший в 1990-2000-х гг. осложнения в отношениях с Московским патриархатом по поводу Эстонской Митрополии, Китайской Автономной православной церкви, приходов Западноевропейского Экзархата во Франции и Сурожской епархии, не готов пойти на принципиальное ухудшение отношений с МП из-за УПЦ КП. Также как и дарование Московской Патриархией автокефалии УПЦ может привести к непризнанию ее автокефального статуса всеми православными церквями (подобно Православной церкви в Америке). Пока остаются открытыми пути выхода из «автокефального тупика» – «совершенствование» автономного статуса УПЦ с возможным ее превращением в автокефальную церковь, Всеправославное совещание, Президент Украины В.Ющенко в октябре 2009 г. инициировал новый раунд межцерковного диалога УПЦ, УПЦ КП и УАПЦ [14].

Украинские политические элиты, до сих пор рассматривающие церковь как инструмент консолидации нации, должны принять современное понимание принципа светскости государства, означающее разграничение компетенций государства и религиозных организаций и невмешательство в дела друг друга. Требуется рассмотрение ВРУ уже готовой концепции государственно-конфессиональных отношений. Политикам и чиновникам следует предоставить религиозным организациям самостоятельно развивать диалог, и, придерживаясь Конституции и Закона Украины о свободе совести, заботиться о превращении государства в правовое и демократическое, способное решать проблемы модернизации, так как именно от этого зависит будущее современной государственности.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається проблема розвитку православ'я в Україні. Висвітлюється теоретико-категоріальна проблематика, характер конфесіональних відносин, основні тенденції державної політики стосовно православної церкви. Особлива увага приділяється питанню створення помісної церкви. У порядку знаходження автокефалії в православ'ї загальноприйнятих норм не існує. Українські політичні еліти повинні прийняти сучасне розуміння принципу світськості держави, що означає розмежування функцій держави й релігійних організацій і невтручання в справи один одного.

Ключові слова: Православ'я, релігійні організації, конфесійні відносини, конфесійна політика, політизація церкви, помісна церква.

SUMMARY

This article is devoted to a problem of the Orthodox e in Ukraine. It is illuminated track record of the growing orthodox religious organization, nature confessional relations, state policy to Orthodox church. The special attention is given to a creation question to a local church. As finding avtokefal in Orthodoxy of the standard norms does not exist. The Ukrainian politi-

cal elite should accept modern understanding of a principle of good breeding of the state, meaning differentiation competitions the state both the religious organisations and non-interference to affairs each other.

Key words: Orthodox, religious organization, confessional relations, confessional policy, politization of the church, local church

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Правила Святых Апостолов // Каноны или Книга Правил, святых Апостолов, святых Соборов, Вселенских и Поместных, и святых Отцов. – СПб., 2000. – 432 с. – С.18.
2. Толковый словарь русского языка / Под ред. С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой //www.bweek.narod.ru/rest
3. Флоровский Г., прот. Пути Русского Богословия. – Париж: YMCA-PRESS, 1983. – С. 82-89.
4. <http://orthodoxy.org.ua/uk/bogoslovya/2008/07/15/17348.html>
5. http://www.sfi.ru/ar.asp?rubr_id=367&art_id=2741
6. <http://lib.eparhia-saratov.ru/books/22c/cipin/eccllaw/102.html>
7. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Поместная%20церковь>
8. <http://www.portal-slovo.ru/rus/theology/9848/10940/>
9. <http://www.mospat.ru/index.php?mid=162>
10. http://www.orthodox.org.ua/uk/pastirskie_slovo/2006/10/04/550.html
11. http://orthodox.org.ua/uk/tserkva_i_derjava/religiynе_zakonodavstvo/dokumenti_ukrainskoi_pраво_0
12. <http://www.cerkva.info/2009/10/29/president.html>
13. <http://religions.unian.net/rus/detail/1141>
14. <http://www.zerkalo-nedeli.com/3000/3690/64535/>

Надійшла до редакції 15.04.2009 р.

УДК 94:369(477.62) «1960/1980»

ОХОРОНА МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА В 1960-1980-ті РОКИ В ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

В.М.Нікольський, О.В.Шимко

Проблема соціального захисту найбільш вразливого та незахищеного прошарку суспільства – дітей, а також їх матерів завжди стояла дуже гостро в будь-якому суспільстві. За роки свого існування радянська влада постійно проголошувала захист дитини та матері одним із своїх головних завдань. Цим дослідженням ми розглянемо заходи по досягненню цієї благородної мети в 1960-80-ті роки в Донецькій області.

Названа проблема є мало дослідженою, бо публікації радянських часів на цю тему стосувалися в основному СРСР [1] та УРСР [2]. Значна кількість матеріалів, які можна використати, – це офіційні документи, постанови уряду та партії, які містяться у збірках [3]. Тому для об'єктивного і детального висвітлення теми ми використали матеріали декількох фондів Державного архіву Донецької області, а саме: фонди Донецького обласного статистичного управління, Донецької обласної ради професійних спілок, Обласного управління охорони здоров'я [4]. Мета даного дослідження полягає в огляді роботи влади у сфері охорони материнства й дитинства, будівництва медичних закладів для вагітних, дитсадків для малечі, піонерських таборів для літнього відпочинку школярів, шкіл. Ми розглянемо заходи щодо захисту малозабезпечених батьків, самотніх матерів та покинутих дітей. Ця стаття є частиною більш широкого дослідження, присвяченого вивченню соціальної політики в Донбасі в 1960-80-х роках.

У Радянському Союзі проголошувалося здійснення постійної цілеспрямованої політики охорони материнства й дитинства, яка включала заходи, що мали забезпечувати охорону праці та здоров'я вагітних жінок, державну допомогу у вихованні дітей, наділення жінки, дитини та родини, яка має дітей, особливими правами, пільгами та приві-